

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Чубаєвський Віталій Іванович

УДК 324 (477): 342.81

**ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ЯК ЧИННИК ЛЕГІТИМАЦІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
Черній Алла Леонідівна,
кандидат політичних наук, доцент

Рівне–2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Проблема легітимації політичної влади в електоральних процесах як об’єкт наукового дослідження.....	10
1.2. Методологія дослідження.....	22
Висновки до розділу 1.....	40
Розділ 2. ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	
2.1. Нормативно-правова база легітимації вищих органів влади.....	42
2.1.1. Вибори Президента України.....	45
2.1.2. Вибори до Верховної Ради України.....	56
2.2. Інститути та процедури легітимації політичної влади.....	70
Висновки до розділу 2.....	91
Розділ 3. ТЕХНОЛОГІЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	
3.1. Напрями та засоби використання технологій легітимації політичної влади.....	94
3.2. Змістовні характеристики поширених практик застосування технологій легітимації політичної влади.....	110
Висновки до розділу 3.....	125
Розділ 4. ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН ЯК ІНДИКАТОР ЛЕГІТИМНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	
4.1. Форми електоральної участі громадян на виборах Президента України та українського парламенту.....	127
4.2. Структура електоральних переваг громадян на президентських та парламентських виборах 1991–2014 рр. в Україні.....	140

4.3. Вітчизняний та міжнародний контроль за виборами.....	166
4.3.1. Вибори Президента України.....	172
4.3.2. Вибори до Верховної Ради України.....	178
Висновки до розділу 4.....	190
ВИСНОВКИ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	197

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема легітимності політичної влади набуває особливого значення в умовах переходу до демократії, оскільки майбутнє демократичних інститутів залежить від їх визнання більшістю народу як таких, що відповідають запитам суспільства й забезпечують оптимальну форму врядування. Важлива складова частина легітимації політичної влади – вибори, оскільки на початковому етапі формування представницьких органів влади закладається підґрунтя її суспільної довіри.

Інституційна структура, процедури і механізми електорального процесу надають його суб'єктам широкі можливості для переконань громадськості у власній спроможності забезпечити ефективне керування суспільством. Рівень суспільної довіри до новообраної влади є похідною від якості таких інститутів політичної системи, як політичні партії, опозиція, об'єднання громадянського суспільства тощо. Поряд з агрегацією суспільних потреб та інтересів вони не лише делегують своїх представників до органів влади, а й спроможні забезпечити ефективний контроль над їхньою діяльністю.

Важливий чинник легітимації політичної влади в електоральному процесі – відповідність українського законодавства та практики проведення виборів європейським стандартам, а отже, активна співпраця в цьому контексті з міжнародним фахівцями й інституціями.

На сучасну політику усе більше впливає чинник комерціалізації виборчого процесу, а політична діяльність в Україні перетворюється на прибутковий бізнес із використанням сучасних комунікативно-інформаційних технологій. Наслідок такого становища – низька функціональність наявних в Україні управлінських структур, відсутність стабільних та ефективних ліфтів між владою й народом, що є перешкодою становлення в країні консолідованої демократії.

Моніторинги суспільної думки в Україні майже за всі роки незалежності засвідчують у край низькі рейтинги довіри до існуючої влади, тобто її головні інститути не є легітимними в очах громадян. Криза легітимності існуючої влади, що неухильно загострюється, створює неабиякі загрози не лише для існуючого порядку, а й для незалежності країни. Свідчення того – перманентне гостре протистояння між владою та народом, прояви сепаратизму, утрата частини території й військова агресія з боку правлячих кіл Російської Федерації. Актуальність дослідження обумовлена також недостатністю наукової літератури стосовно проблеми електоральної легітимації політичної влади в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідницької роботи кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

Мета й завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи – дослідження нормативно-правової бази, інституційної структури, процедур і технологій легітимації політичної влади в Україні на виборах вищих органів влади в контексті демократизації електоральної участі громадян.

Мета дослідження зумовила потребу виконання таких *завдань*:

- на базі вивчення сучасної наукової літератури визначити проблемне поле феномену легітимації політичної влади в електоральному процесі;
- обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження електорального процесу як чинника легітимації політичної влади в Україні;
- визначити структуру, зміст і напрями вдосконалення нормативної бази електорального процесу на виборах Президента України та українського парламенту;
- виявити інституційну структуру й процедури легітимації політичної влади в електоральних процесах;

- визначити загальні тенденції в еволюції використання виборчих технологій;
- з'ясувати форми та динаміку змін електоральної участі громадян на виборах Президента України й українського парламенту;
- виявити загальні тенденції в структурі електоральних переваг громадян на президентських і парламентських виборах 1991–2014 рр. в Україні;
- простежити головні тенденції в діяльності та характері зауважень офіційних міжнародних і громадських спостерігачів на президентських та парламентських виборах в Україні наприкінці 1990-х – у 2000-ні рр.

Об'єкт дослідження – процес формування вищих органів влади в Україні та засоби їх легітимації.

Предмет дослідження – умови, засоби та процедури легітимації політичної влади в електоральних процесах в Україні на етапі демократичної трансформації.

Методологічна база дослідження. Дисертаційна робота ґрунтується на методологічних засадах і принципах *об'єктивності, усебічності, системності, історизму* тощо. Визначальні в дослідженні *системний та інституційний підходи*, які дали підставу розглядати процес легітимації політичної влади в електоральних процесах як складне явище, що детерміноване інституційною структурою, специфікою формування владних інституцій в Україні, їх прив'язкою до партійної системи й особливостей регіонального розвитку країни тощо.

Основу роботи також складають загальнонаукові методи пізнання. Так, дисертантом використано *метод аналізу й синтезу* для з'ясування тенденцій змін нормативно-правової бази виборів, форм та засад участі в них суб'єктів електорального процесу, особливостей застосування виборчих технологій, засобів контролю, критичних зауважень офіційних спостерігачів тощо. *Метод сходження від абстрактного до конкретного* дав змогу з'ясувати практичну доцільність використання концептуальних моделей легітимації політичної влади, типів виборчих систем під час організації та проведення

вітчизняних виборів. *Метод індукції й дедукції* застосовано для виявлення регіональних особливостей і загальних закономірностей електоральних переваг виборців.

Серед методів політологічних досліджень потрібно відзначити *біхевіоральний метод*, який використано для з'ясування поведінки таких суб'єктів виборчого процесу, як кандидати в Президенти України, народні депутати, виборці тощо. Ефективним засобом пошуку найкращих правил, засобів і прийомів проведення демократичних виборів, порівняння переваг виборців у різних електоральних циклах під час формування вищих органів влади став *компаративний метод*. Для опрацювання й систематизації документів, виявлення їх політичного змісту, зокрема законів про вибори, програм політичних партій, публікацій у ЗМІ тощо, здобувачем використано метод *контент-аналізу*.

Наукова новизна дослідження визначена метою та передбачає виконання таких завдань:

Уперше:

- запропоновано авторське визначення поняття «процес електоральної легітимації політичної влади». На думку дисертанта, це унормована система взаємозв'язків суб'єктів суспільно-політичних відносин, спрямована на забезпечення легітимності органів публічної влади їх підтримкою та визнанням під час виборів. Зазначений процес не збігається хронологічно із законодавчо закріпленими термінами виборчого процесу, оскільки легітимація суб'єктів виборчого процесу (партій і кандидатів) розпочинається до початку офіційного оголошення виборів та закінчується складанням присяги новообраними депутатами, президентом тощо, акт якого також відбувається поза межами виборчого процесу;
- здійснено аналіз електорального процесу як політичного із визначенням його стадійно-послідовних етапів. Електоральний процес у його політичному вимірі складається з таких головних етапів:

1) конституювання; 2) інституалізація; 3) реалізація; 4) контроль. Обґрунтування такого розуміння електорального процесу знайшло своє відображення в структурі дисертації.

Уточнено:

- уявлення про тенденції змін у змісті процесу електоральної легітимації політичної влади, які унаочнюються через зміни в його інституційній структурі, удосконаленні законодавства про вибори в бік його демократизації, оптимізації залучення громадян до участі на всіх етапах виборчого процесу;
- розуміння змісту технологій електоральної легітимації політичної влади, що еволюціонує в бік їх віртуалізації та поширення мережевих структур;
- змістову характеристику участі громадських організацій в електоральному процесі. Досліджено їх участь не лише на етапі організації ефективного контролю за виборами, а й на передвиборному етапі, зокрема через створення процедур попереднього відбору кандидатів.

Набули подальшого розвитку:

- аналіз досвіду використання адміністративного ресурсу та «брудних» виборчих технологій під час електоральних кампаній як чинників делегітимації влади;
- дослідження форм, динаміки кількісних і якісних змін участі громадян на всіх етапах електорального процесу як індикатора легітимації політичної влади.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дисертації є підґрунтям для подальших наукових досліджень проблеми легітимації політичної влади в електоральних процесах. Фактичний матеріал та основні теоретичні положення дисертації можуть бути використані в навчально-виховному процесі під час читання курсів із суспільно-політичних дисциплін. Матеріали дисертації також можуть бути корисними для органів

державної влади та управління, політичних партій і громадських організацій в їхній практичній діяльності, у розробленні основ внутрішньої політики, під час підготовки та проведення виборів різного рівня.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки наукової праці апробовано на міжнародних і вітчизняних наукових конференціях: IX Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень», Луцьк, 12–13 травня 2015 р.; IV Політологічних читаннях імені професора Богдана Яроша», Луцьк, 14 травня 2015 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Право в період трансформації. Підстави правової держави в демократичних системах», Луцьк, 23 листопада 2015 р.; Першій міжнародній науково-практичній конференції «Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація», Київ, 24–25 листопада 2015 р.; VI Міжнародній науковій конференції: «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи», 7–8 квітня 2016 р., Чернівці; V Всеукраїнських політологічних читаннях імені професора Богдана Яроша», Луцьк, 14 квітня 2016 р.; X Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень», Луцьк, 17–18 травня 2016 р.

Результати дослідження також обговорено на засіданнях кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 11 публікаціях, із яких чотири – у фахових виданнях України з політичних наук, одна – у іноземному періодичному виданні політологічної тематики та шість тез конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел. Загальний обсяг роботи становить 228 сторінок, 31 сторінка – список використаних джерел і літератури (254 найменування). Із них основний текст – 186 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Проблема легітимації політичної влади в електоральних процесах як об'єкт наукового дослідження

Проблема легітимності політичної влади в електоральному процесі є невід'ємною складовою частиною демократії, оскільки якість демократичного урядування зумовлює її легітимність в очах народу, який вважає його справедливим і таким, що відбиває інтереси широких верств населення. Зазначена проблема імпліцитно присутня у працях політичних мислителів Стародавнього світу, Греції, Риму, європейських філософів доби епохи Відродження, Нового часу та ін. В основу сучасного розуміння легітимності як суспільно-політичного явища покладено концепцію М. Вебера, який розширив вузькоюридичне розуміння легітимності як законності, пов'язав її з авторитетом та визнанням (прийняттям) влади певною частиною суспільства [29].

Проблеми легітимації влади в демократичних системах, у тому числі й під час виборів, у своїх роботах піднімали такі сучасні західні автори, як Г. Алмонд, П. Бергер, П. Бурдьє, С. Верба, Л. Даймонд, Т. Л. Карл, Т. Лукман, П. Розанвалон, Ф. Фукуяма, Ж.-Л. Шабо, Ф. Шміттер та інші вчені [3; 14; 25; 54; 102; 182; 212; 232; 239].

П. Бергер і Т. Лукман у своїй відомій праці «Соціальне конструювання реальності. Трактат із соціології знання» (1995) розглядають легітимацію як логічний, закономірний і необхідний етап процесу інституалізації. На їх твердження, функція легітимації полягає у тому, щоб «зробити об'єктивно доступними і суб'єктивно вірогідними вже інституалізовані об'єктивації “першого порядку”» [14, с. 152]. Водночас легітимація виконую важливу функцію інтеграції суспільства, яка здійснюється на «вертикальному» та «горизонтальному» рівнях. «“Вертикальний” рівень, що включає життєвий простір окремих індивідів – слід об'єднати з “горизонтальним” рівнем

інтеграції і суб'єктивної значущості соціального порядку», зазначають вчені [14, с. 153] Таким чином, легітимність певного інституту, у тому числі й політичного, буде повноцінною, якщо суб'єкти суспільних відносин не лише визнаватимуть їх «формально», а й суб'єктивно сприйматимуть їх як важливі та корисні для себе і для суспільства. Лише за таких умов можлива інтеграція суспільства в єдиний життєздатний організм.

Легітимність, за словами Л. Даймонда, вимагає глибокої моральної відданості та емоційної пов'язаності, але такі почуття розвиваються тільки з часом і почасти як наслідок успішного функціонування демократії. Люди не цінуватимуть демократії, якщо вона не розв'язуватиме успішно соціально-економічних проблем і не досягне певного мінімального рівня порядку і справедливості [54, с. 93].

Французький вчений П. Розалвалон у монографії «Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність» (2009) акцентує увагу на зміні традиційних уявлень щодо легітимності влади, яку визначає більшість під час виборів і наголошує на необхідності врахування інтересів меншостей, як активних суб'єктів політики. За його переконанням, «режим легітимності змушує перейти за межі умов традиційної суперечності між охоронцями “республіканської загальності”, яких турбує головним чином, сутність речей, і борцями за “сильну демократію”, які насамперед приділяють увагу активності мобілізації суспільства» [182, с. 19–20]. Він вводить в науковий обіг такі поняття, як «електоральний народ» і «соціальний народ». Під електоральним народом розуміється та більшість виборців, голосами яких обрано владу. Соціальний народ – це громадяни, які не голосували за цю владу. Якщо електоральний народ встановлює владу, яка епізодично набуває форми більшості, соціальний народ виглядає як безперервна низка активних або пасивних меншостей. Він є сумою протестів та ініціатив будь-якого характеру, висловленням ситуацій, пережитих як завада справедливому порядку, чутливим проявом того, що створює або нищить можливість спільного світу. «Це – народ-потік, наро-історія, наро-

проблема. Соціальний народ – це проблематична правда буття-разом, його мороку і обманів, його обіцянок і невиконань. У нього немає іншої єдності, ніж бути життєвою силою, суперечністю в русі: він – те, що можна назвати справжнім суспільством як вмістилищем всіх цих елементів», підкреслює П. Розалвалон [182, с. 159].

Оскільки Україна перебуває на етапі переходу від авторитаризму до демократії, значний науковий інтерес викликають праці зарубіжних транзитологів. Базові засади концепції демократичного переходу викладено у працях таких вчених, як Р. Даль, Р. Дарендорф, А. Лейпхарт, С. М. Ліпсет, Л. Пай, А. Пшеворський, Д. Растоу, Д. Сарторі, С. Хантінгтон та ін. [55; 56; 123; 126–127; 145; 175; 177; 191; 215].

Американські політологи Т. Л. Карл і Ф. К. Шмітер, відзначаючи вибори як необхідний атрибут демократії, усе ж радять не перебільшувати їх важливість. Учені зазначають, що дехто навіть вважає, що «сам факт виборів, – навіть виборів, до яких не допущено окремі партії чи окремих кандидатів або в яких значна частина населення не може брати вільної участі, – становить достатню умову існування демократії. Цей хибний погляд названо “електоралізмом”» [102, с. 83]. Дійсно, у період між виборами громадяни мають впливати на здійснення державної політики, використовуючи широкий спектр засобів і процедур, насамперед через інститути громадянського суспільства, політичні партії, неформальні практики політичної участі тощо, це «приголомшливе розмаїття партій, інтересів та рухів, що всі зразу намагатимуться справляти політичний вплив, поставлять перед державою завдання, яких не існувало в попередніх процесах демократизації», зауважують дослідники [102, с. 85].

Проблема політичної легітимності влади безпосередньо залежить від активності виборців. Чим більше людей проголосувало за ту чи іншу політичну силу (кандидата), тим рівень його народної підтримки вищий. Тому не випадково сучасні західні учені переймаються проблемою абсентеїзму загалом й падінням виборчої активності, зокрема. Так, Р. Деггер

вважає, що «доволі підстав вважати політичну апатію за проблему, яку слід розв'язати» [57, с. 307].

Серед вітчизняних науковців проблему політичної легітимності у своїх дослідженнях розглядали Є. Бистрицький, О. Висоцький, О. Кокорська, М. Николко, О. Резнік, С. Рябов, О. Серeda, Є. Цокур, О. Шульга, Є. Юрійчук та ін. [17; 38–40; 110; 135; 179; 189–190; 192; 217; 241].

Одним із найбільш вдалих визначень сутності процесу легітимації політичної влади дав свого часу С. Рябов, легітимація – це «визнання, підтвердження відповідності праву або законності того чи іншого органу влади, державно-політичного рішення, повноважень громадських представників, прийняття учасниками політичної взаємодії умов та правил “гри”. Внаслідок легітимації владне підпорядкування набуває загальнозначущої й легальної форми» [190, с.128].

Соціологічне розуміння сутності легітимації знаходимо в іншого вітчизняного дослідника О. Шульги у монографії «Легітимація і “легітимація”: феноменологічний аналіз» (2012), у якій здійснено аналіз категорії «легітимація», її пізнавальні можливості у феноменологічній парадигмі соціології. Автор визначає легітимацію як складний і багаторівневий процес пояснення і виправдання існуючих соціальних відносин і статусних взаємодій, кінцевою метою якого є перехід домінуючого символічного універсума та його смислів в розряд неререфлексуємих, включення їх у природну установку [240, с. 171, 179]. Розумінню сутності процесу легітимації допомагає виділення зазначеним дослідником двох її рівнів: вертикальної й горизонтальної легітимації (тут вочевидь простежується вплив концепції легітимації П. Бергера і Т. Лукмана). Головні інститути, пов'язані з вертикальною легітимацією, це освіта та медіа, які безпосередньо транслюють відповідні смисли, а також мова, яка є медіумом цієї трансляції. З процесом горизонтальної легітимації

пов'язані інститут сім'ї та найближче оточення індивіда, з яким він вступає у Ми-зв'язки [240, с.136–141, 183].

Не можна не погодитися із твердженням О. Висоцького, що легітимність є «своєрідним нематеріальним, духовним ресурсом, використання якого полегшує процеси здобуття, утримання та реалізації влади, роблячи їх менш затратними та більш результативними» [40, с. 59].

Відомий вітчизняний учений В. Бурлачук торкається малодослідженого аспекту легітимації політичної влади – її символічну регуляцію й організацію. Символічне буття влади в політичній історії завжди мало першочергове значення: за допомогою ідеології, традиції, системи ритуалів і свят, церемоній влада проникала в повсякденне життя суспільства. Тому обґрунтування влади, її утвердження в суспільстві перетворюється на особливу процедуру символічної легітимації. Символічне виправдання – ефективний засіб, що забезпечує існування влади. «Воно не легалізує, але, оминаючи процедуру легалізації, легітимує владу і закон», стверджує дослідник [27, с. 96].

За висновками фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, «вакуум влади» як одна з ключових ознак системної кризи в Україні виник як логічний наслідок тривалого періоду малокваліфікованої та безвідповідальної політики керівництва держави на чолі з В. Януковичем, якій були притаманні непослідовність і непереконливість рішень з головних питань національного розвитку, відмова від демократичних засад політичного діалогу, що, зрештою, спровокувало гострий політичний конфлікт [193, с. 28].

Інший аспект політичної легітимації влади торкається такого її важливого аспекту, як його протяжність. Так, за твердженням Є. Бистрицького, політична легітимація – це «розгорнутий у часі політичний дискурс, процес поширення обговорення, обміркування, зрештою – доведення колективної правильності й прийняття соціально-правових норм, які переважно стихійно встановлюються політиками» [17, с. 319].

Досвід українського державотворення часів незалежності засвідчує наявність перманентної кризи легітимності політичної влади в Україні, пов'язаної із специфікою трансформаційного періоду, впливом внутрішніх та зовнішніх чинників процесу формування вітчизняної владної еліти та лідерства. На справедливе твердження О. Бабкіної, в основі кризи недемократичних режимів лежить втрата політичною елітою контролю над соціально-економічними процесами і, водночас, втрата правочинності її панування в очах суспільства, тобто делегітимація влади [7, с. 40].

У цьому контексті науковий інтерес викликає виділення вітчизняним політологом Є. Цокуром, певних легітимаційних періодів становлення та функціонування політичної влади в Україні.

Перший період (1991–1999 рр.) відзначено застосуванням моделей та технологій в основі яких покладено ідеологічні джерела забезпечення легітимності влади.

Другий період (1999–2004 рр.) означив домінування «адміністративно-корупційної» моделі легітимації, джерелом якої ставав примус, застосування сили та маніпуляція, відбувався неухильний процес розбудови авторитарного режиму.

Третій період, кінець 2004 – початок 2006 рр., помітно вирізнявся серед інших етапів джерелом легітимності. Події Помаранчевої революції означили перехід до «персоналізованої легітимації», джерелом якої стали особистісні якості лідера та активна позиція суспільства.

Четвертий період, середина 2006 – середина 2010 рр., означав глибоку кризу легітимності.

П'ятий період, середина 2010–2013 рр., відзначався «граничним падінням» рівня легітимності влади в Україні [217, с. 175–178]. Не випадково, що логічним наслідком такого падіння стали драматичні події кінця 2013 – початку 2014-го років.

Значний обсяг інформаційно-аналітичних даних міститься у монографії Є. Юрійчук «Електоральна та референдна легітимація влади на

пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти» (2012). Авторка піднімає теоретичні питання феномену легітимності та легітимації політичної влади, аналізує критерії та індикатори внутрішньополітичної електоральної легітимації влади на пострадянському просторі, простежує рівень довіри електорату до виборів та характер електоральної участі на прикладі Республіки Білорусь, Молдови та України. Слід погодитися з дослідницею, що одним з основних індикаторів зовнішньополітичної електоральної легітимації влади є «ступінь публічної довіри міжнародної спільноти до законодавчої бази виборів та діяльності інститутів громадянського суспільства (партій, громадських організацій, ЗМІ), пов'язаних з виборами» [241, с. 122]. Певні дискусійні моменти містить авторське визначення поняття «електоральна/референдна легітимність та легітимація» [241, с. 34].

Загалом, надто широкі географічні та хронологічні межі дослідження, масштабність проблеми (вибори до центральних органів влади, місцеві вибори та референдуми в усіх країнах пострадянського простору) зумовили поверховість аналізу процесу електоральної легітимації політичної влади, насамперед в Україні. Так, наприклад, аналіз проблеми довіри електорату до виборів та електоральної участі в Україні як індикаторів легітимації влади обмежено лише місцевими виборами 2010 р. у Чернівецькій області [241, с. 88–92].

Українськими ученими накопичено значний теоретичний і практично-політичний досвід концептуалізації процесів електоральної участі під час якої відбувається процес легітимації політичної влади. Цей аспект проблеми зокрема міститься в працях І. Бекешкіної, В. Бортнікова, О. Вишняка, А. Колодій, І. Поліщука, А. Романюка, Н. Ротар, В. Хмелька, Ю. Шведа та ін. [10–12; 24; 41–45; 114–116; 162; 184–186; 187; 216; 234].

Серед праць вітчизняних науковців присвячених проблемам електоральної участі громадян як чинників демократичної трансформації українського суспільства і, відповідно, легітимації політичної влади, слід виділити праці Н. Ротар «Політична участь громадян України у системних

трансформаціях перехідного періоду» (2007) і В. Бортнікова «Політична участь і демократія: українські реалії» (2007). В їх доробку здійснено аналіз нормативно-правової бази участі громадян у виборах вищих представницьких органів влади, простежено динаміку змін інституціональної структури виборчого процесу, характер електоральних переваг на виборах Президента України та українського парламенту. Аналіз форм електоральної участі громадян під час виборів дає уявлення про кількісні і якісні показники такої участі, її легітимаційний потенціал тощо.

На зауваження Н. Ротар, логіка електоральних циклів та процесів демократизації в Україні «сприяла формуванню трьох основних моделей участі громадян у політичних процесах, зокрема електоральної, дискурсивної і протестної, свідоме використання яких є основою перетворення фасадної, делегативної демократії на реальну» [24, с. 17].

Обґрунтованою є теза В. Бортнікова про те, що в Україні в умовах вкрай поляризованого розшарування суспільства соціальне благополуччя громадян часто залежить від вдалого вибору політичної сили, за якою стоїть фігура патрона (олігарха). Участь у виборах стає не лише свідченням демократичності політичного ладу і проявом волевиявлення, а вимушеною мірою, «способом забезпечення власного благополуччя і навіть самовиживання, а тому зовсім не відбиває справжніх політичних уподобань виборців. Не випадково, що означена політична практика, разом із уявою про можливість фальшування, підриває довіру до виборів як інституту демократії» [187, с. 103].

Вагомий внесок у розробку правового регулювання електорального процесу, його вдосконалення відповідно до європейських стандартів виборів зробили такі науковці та практики, як Я. Давидович, Ю. Ключковський, І. Кресіна, М. Мельник, Є. Перегуда, В. Погорілко, М. Рябець, М. Ставнійчук, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. [30; 31; 32; 33; 107; 117; 238].

Проблема легітимації політичної влади безпосередньо пов'язана з її технологізацією, оскільки остання є супутнім продуктом цього процесу або його інструментом. Серед зарубіжних і вітчизняних учених, які плідно працюють у царині дослідження виборчих технологій, потрібно згадати таких дослідників, як М. Афанасьєва, А. Баронін, В. Бебик, А. Біденко, І. Буркут, В. Колесников, В. Лісничий, Є. Малкін, В. Мокан, В. Полторак, Г. Почепцов, Є. Сучков, Є. Хан та ін. [6; 8; 9; 18; 26; 111–112; 124; 129; 132–133; 165; 174; 214].

Серед монографічної літератури, де йдеться про політичні технології як засіб політичної легітимації у виборчому процесі, слід відзначити доробок вітчизняного дослідника О. Висоцького «Технології легітимації політичної влади: теорія і практика» (2010). На основі аналізу численної зарубіжної та вітчизняної літератури розглянуто технології легітимації політичної влади як ефективної практики забезпечення її суспільного визнання, розкрито особливості та закономірності їх застосування, здійснено аналіз шляхів та чинників оптимізації використання технологій легітимації влади політичними суб'єктами [40].

У праці вітчизняної дослідниці М. Афанасьєвої «Виборча інженерія в Україні» (2014) на основі аналізу конституційного законодавства, правотворчої та виборчої практик розкрито структуру виборчої інженерії в Україні. Особливу увагу приділено виборчій системі як об'єкту виборчої інженерії, критеріям її конституційно-правового конструювання. Проаналізовано сутність зловживань повноваженнями владного характеру як прояву суб'єктивізму у виборчих процесах [6].

За О. Колесниковим, виборчими технологіями є «сукупність засобів і алгоритмів цілеспрямованого політико-психологічного впливу на електоральні настрої та поведінку, а також на результати голосування задля досягнення цілей у виборчій кампанії» [111, с. 56]. Щодо останнього визначення, то воно зводиться до «політико-психологічного впливу» на поведінку, не враховуючи сукупність організаційних та адміністративних

дій, які можуть вирішальним чином вплинути на результати виборів. Наприклад, обрання вигідної для існуючої влади виборчої системи, розміру прохідного бар'єру для партій, можливості створення або заборона виборчих блоків партій, використання адміністративного ресурсу тощо.

Автори ґрунтовної монографії «Політичні технології» (2006) Є. Малкін і Є. Сучков не лише підняли загальні питання політичних технологій, а й значну увагу приділили виборчим технологіям, а відповідно й способам легітимації кандидатів у владні структури. Привертає увагу їх підхід до поняття «виборча кампанія», яку автори пропонують розглядати у широкому та вузькому смислах. За їх визначенням, у широкому плані виборчою кампанією називають регламентовану законом і організовану виборчими комісіями низку заходів, що забезпечує вільне волевиявлення громадян. У більш вузькому плані – виборча кампанія – це дії кандидата (партії) та його команди на отримання потрібного результату виборів. Виборча кампанія, що розглядається у широкому контексті включає в себе крім кампаній усіх кандидатів також і дії влади, виборчих комісій та загалом усіх осіб та організацій, що так чи інакше задіяні у виборчому процесі [129, с. 35–36].

Загалом для сучасних виборчих технологій є притаманними такі характерні риси. По-перше, передвиборча агітаційна кампанія як складне політичне явище починає будуватися на закономірностях політичної психології. Визначальну роль у ньому відіграє інформаційний компонент у всіх його символічних проявах, уміння, методи і прийоми донесення ключових послань суб'єктів виборчих перегонів до виборців, на основі яких ті змогли б зробити свій вибір.

По-друге, учасники виборчих змагань за умов зростання інформаційних навантажень на пересічних виборців розпочали активніше вдаватися до символізації своїх агітаційних звернень, водночас зважаючи на вплив політичних стереотипів на електоральну поведінку.

По-третє, політичні партії та блоки тепер мають глибше проникати в суть сучасних інформаційних технологій, які передбачають поєднання

традиційних та новітніх форм і методів проведення агітаційно-комунікаційних кампаній. Ті політичні партії та блоки, які зуміють це зробити цивілізовано, матимуть додаткові шанси на перемогу [195].

Джерельну базу дослідження складає широке коло документів і матеріалів: Конституція України, законодавчі акти Верховної Ради України, Укази Президента України, Розпорядження Кабінету Міністрів України, міжнародні політико-правові акти; матеріали соціологічних опитувань, моніторинги соціальних змін українського суспільства; матеріали засобів масової комунікації; програми політичних партій; інформаційні матеріали науково-дослідницьких та аналітичних центрів і фондів, зокрема Інституту соціології НАН України, Центру Разумкова (УЦЕПД), Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Національного інституту стратегічних досліджень, Фонду «Демократичні ініціативи», Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), та ін.; сайт Інформаційного управління Верховної Ради України, офіційний сайт ЦВК України, інформаційний портал Комітету виборців України; матеріали преси та ін.

Надзвичайно корисними для роботи над дисертацією є інформаційно-аналітичні звіти ЦВК за результатами президентських та парламентських виборів в Україні [30–33].

У своїй роботі дисертант спирався на міжнародний доробок у галузі виборчого права Європейської комісії «За демократію через право», відомої як Венеціанська комісія. Основна частина документів, використана дисертантом, мітиться у збірнику документів: «Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи» (2009) [68]. Серед найважливіших документів цього збірника слід назвати такі: «Кодекс належної практики у виборчих справах» (2002), «Доповідь про виборчі системи» (2004), «Доповідь про скасування обмежень права голосу на загальних виборах» (2005), «Порівняльна доповідь про виборчі бар'єри та інші особливості виборчих

систем, які ставлять перешкоди партіям у доступі до парламенту» (2008), «Доповідь про міжнародно визнаний статус спостерігачів на виборах» (2009).

До цієї групи документів також слід віднести й висновок Венеціанської комісії стосовно змін до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи R(99)15 «Про висвітлення засобами масової інформації передвиборної агітації». Інша група документів збірника присвячена проблемі правового регулювання політичних партій, як ключового учасника вільних та демократичних виборів. Серед них слід зазначити такі: «Керівні принципи щодо заборони та розпуску політичних партій» (1999), Керівні принципи та доповідь щодо фінансування політичних партій (2001), «Висновок щодо заборони фінансових внесків політичним партіям із іноземних джерел» (2006), «Доповідь про участь політичних партій у виборах» (2006), «Кодекс належної практики щодо політичних партій» (2009).

Ще одна група документів збірника включає висновки Комісії щодо вдосконалення виборчого законодавства в Україні: Законів України «Про вибори народних депутатів України» (2006), висновок щодо законодавчого забезпечення дострокових виборів в Україні (документ, який засвідчив стурбованість європейської спільноти проблемами політичної кризи в Україні весною та влітку 2007 р.) та ін. [36–37].

Отже, проблема легітимації політичної влади у виборчих процесах знайшла відображення у широкому колі джерел та наукової літератури. Якщо питання вдосконалення нормативно-правової бази легітимації політичної влади у виборчому процесі, її технологізації знайшли адекватне відображення в працях міжнародних та вітчизняних фахівців, то проблема форм електоральної участі громадян як чинників легітимації політичної влади в електоральному процесі потребує подальшого ґрунтовного дослідження, оскільки вітчизняними науковцями у цьому напрямку зроблено лише перші кроки. Також потребує подальшого вивчення проблема політичної мобілізації, як засобу активізації електоральної участі, її зв'язок із процесом легітимації політичної влади.

1.2. Методологія дослідження

Легітимність політичної влади є однією з ключових проблем суспільно-політичного життя, оскільки від рівня її підтримки населенням залежить не лише доля конкретних носіїв владних повноважень, а й майбутнє країни. Високий рівень громадської підтримки в умовах стабільності й суспільного спокою дозволяє владі зосередитися на вирішенні нагальних завдань, що постали перед суспільством і, навпаки, брак її підтримки ставить під загрозу існування режиму: «усі врядування, демократичні чи авторитарні, стикаються із власними успіхами та невдачами; однак тільки легітимні мають резерв, який вони можуть використати за кризових часів», зазначав Ф. Фукуяма [212, с. 1061]. Аналогічної думки дотримується й інший західний вчений А. Шедлер, який пише, «немає сумніву, що великі резерви народної підтримки – неоціненний запобіжник, який допомагає демократіям не допустити криз, а також подолати їх, коли вони виникають» [237, с. 699].

Базові методологічні засади розуміння явища легітимності закладено в працях М. Вебера, який пов'язував її з певними типами соціальних відносин, які зумовлюють спрямованість соціальної дії: традиційна, ціннісно-раціональна, цілераціональна та афективна. На переконання вченого, легітимність соціального порядку гарантуватиметься за двох головних обставин. I. Лише внутрішнє, а саме: 1) чисто афективно: завдяки емоційній відданості; 2) ціннісно-раціонально: вірою в абсолютну значущість порядку у якості відображення найвищих незаперечних цінностей (моральних, естетичних та ін.); 3) релігійно: вірою у залежність блага і спасіння від збереження існуючого порядку. II. Легітимність порядку може бути гарантовано також (або тільки) очікуванням специфічних зовнішніх наслідків, відповідно, інтересом [29, с. 639–640].

Цей методологічний підхід з повним правом можна віднести й до процесу електоральної легітимації політичної влади. Наслідуючи ідею М. Вебера щодо «раціоналізації» соціальної поведінки суб'єктів суспільних

відносин, Ю. Хабермас пов'язує легітимність політичної влади з демократією. Він зауважує, що «в умовах раціонального суспільства... легітимності можливо досягнути загалом демократичними методами політичного волевиявлення. ... Як наслідок процес легітимації впорядковується – спираючись на принципи свободи слова і об'єднань і багатопартійної системи – в формі вільних, таємних і загальних виборів» [213, с. 356].

На міцний зв'язок легітимності політичної влади і демократії вказує й П. Розалвалон, який зауважує, якщо легітимність у найширшому значенні слова, «це – простий регулятор примусу, то її демократичний варіант призначений для налагодження конструктивних зв'язків між владою й суспільством. Вона сприяє оформленню того, що становить саму суть демократії: апропріації влади суспільством» [182, с. 21].

Оскільки легітимність політичної влади за різних режимів і суспільно-політичних умов має різну природу, то й вчені намагаються визначити її найбільш типові види. Так, французький вчений Ж.-Л. Шабо запропонував класифікацію легітимності, виділив такі її основні типи, як демократична, технократична та онтологічна. Якщо демократична легітимність ґрунтується здебільшого на демократичній процедурі, технократична – на техніко-технологічних засобах, то онтологічна – має своєю природою відповідність політичної влади реальним соціальним порядкам, як демократичним, так і ні. [232]. В умовах українських реалій ми бачимо поєднання всіх складових частин зазначеної класифікації.

Важливими в методологічному плані є роздуми відомого французького політичного соціолога П. Бурдьє про зумовленість легітимності влади політичним капіталом, який, за висловом ученого, є формою символічного капіталу, кредитом, заснованим на вірі й визнанні [25, с. 208]. Політичний капітал передбачає власну об'єктивацію у сталих інституціях, його матеріалізацію у політичних партіях, посадах і засобах мобілізації, а також завдяки безперервному відтворенню шляхом застосування певних механізмів

та стратегій. На відміну від особистого капіталу, який зникає разом з людиною, політичний капітал інших інституцій, наприклад партій, більш тривкий. За П. Бурдье, закон, що регулює обмін між агентами та інституціями може бути викладено таким чином: інституція дає усе, починаючи від влади над інституцією, тим, хто віддав їй усе. Але оскільки ці останні були ніким поза інституції, вони не могли відмовитися від інституції, не відмовляючись від себе [25, с. 213].

Для виявлення сутнісних характеристик політичної легітимності влади важливе визнання вченими її такої властивості як мінливість і водночас наявність певного потенціалу «відтермінованої довіри» громадян. Хоча довіра до державних і політичних інститутів і ґрунтується на ставленні до їх рішень та дій, вона не зводиться до оцінки цих рішень та дій лише постфактум, зауважує відомий вітчизняний соціолог О. Вишняк. На його справедливе твердження, довіра до державних та політичних інститутів, як і будь-яких інших соціальних інститутів, «включає передусім очікування громадян щодо рішень та дій цих інститутів у майбутньому, а не тільки в минулому. Саме в цьому сенсі можна говорити про “кредит довіри” до певних державних чи політичних інститутів» [44, с. 25–26].

Процес електоральної легітимації політичної влади в Україні відбувається в умовах переходу країни від авторитаризму до демократії. Головні тенденції та етапи такого переходу викладено у працях таких відомих західних політологів, як С. Ліпсет, Л. Пай, А. Пшеворський, Д. Растоу, Д. Сарторі, С. Хантингтон та ін. Відповідно до їх методології Україна перебуває на початковому етапі демократизації, що зумовлює її специфіку та характерні риси. За визначенням американського вченого Т. Карозерса, політичний режим, аналогічний українському, можна вважати перехідним від «режиму домінуючої влади» до режиму «безплідного плюралізму», де політична участь, хоча й достатньо широка під час виборів, «не простягається далеко за межі голосування. Політичні еліти всіх головних партій або угруповань сприймаються масовою свідомістю як корумповані,

неефективні та егоїстичні, глибоко байдужі до долі країни. Чергуючи біля влади, вони лише спекулюють на її проблемах, не вирішуючи жодної з них» [104, с. 50–53].

Процес набуття владою ознак легітимності, отримав назву *легітимації*. За визначенням вітчизняних дослідників, легітимація політики – це «процес створення, винайдення можливостей для політичної реалізації... суб'єкту політики» [39, с. 27]. Отримання політичної влади у тій чи інший спосіб не надає суб'єктам владних повноважень гарантій легітимності. Цю легітимність в очах громадськості ще треба «завоювати». Як стверджував французький юрист Л. Дюгі, публічна влада «ніяк не може легітимізувати себе своїм походженням, а лише послугами, що їх вона надає відповідно норм права» [Цит. за 182, с. 56].

Проблема легітимності влади залишається актуальною впродовж усього часу її існування. Однак визначальним у цьому сенсі є електоральний процес, коли закладається підґрунтя масової підтримки політичних сил населенням країни. Свідчення важливості проблеми легітимації влади в ході виборів – виділення її сучасними вітчизняними дослідниками як окремого виду легітимності – електоральної легітимності, а відповідно й електоральної легітимації. За визначенням Є. Юрійчук, «електоральна легітимація – це процес набуття владою електоральної (референдної) легітимності внаслідок реалізації суб'єктами виборчого процесу демократичних принципів виборчого права в процесі виборів органів публічної влади (прийняття рішень), здійснення легітимаційних методів і технологій, у результаті яких політична довіра трансформується в підтримку влади через голосування чи інші види конвенційної участі» [241, с. 34].

Визначення, яке дає зазначена авторка, потребує суттєвих коректив. По-перше, набуття владою легітимності може здійснюватиметься і поза демократичних принципів виборчого права, як це відбувається в авторитарних і тоталітарних суспільствах. Там, за відсутності демократичних виборів, легітимність політичної влади досягається шляхом авторитарної

мобілізації засобами масової пропаганди і маніпулятивних технологій, формування відповідних ціннісних настанов. По-друге, електоральна легітимація за визначенням дослідниці відбувається у межах виборчого процесу, хоча насправді процес електоральної легітимації набагато ширший, оскільки легітимаційні заходи здійснюються й поза офіційно визначених термінів електорального процесу. Зокрема йдеться про передвиборчий і післявиборчий етапи.

На думку здобувача, процес електоральної легітимації політичної влади, це унормована система взаємозв'язків суб'єктів суспільно-політичних відносин спрямована на забезпечення легітимності органів публічної влади їх підтримкою та визнанням під час виборів. Цей процес не збігається хронологічно із законодавчо закріпленими термінами виборчого процесу, оскільки легітимація суб'єктів виборчого процесу (партій і кандидатів) розпочинається до початку офіційного оголошення виборів та закінчується складанням присяги (новообраними депутатами, президентом тощо), акт якого також відбувається за межами виборчого процесу.

Обґрунтованою є позиція вітчизняного дослідника О. Висоцького, який окреслює чотири підходи до розуміння поняття «легітимація політичної влади»: елітистський (в основі якого – уявлення про легітимність як результат діяльності еліти з виправдання влади), демократичний (розуміння легітимності як визнання з боку суспільства); тоталітаристський (легітимність як єдність обґрунтування та беззастережного визнання); об'єктивістський (легітимність як об'єктивна відповідність влади принципам функціонування суспільства чи уявленням його представників, а зовсім не результат обґрунтування та визнання) [40, с. 19–20]. Загалом існують багато інших підходів щодо обґрунтуванні чинників легітимації політичної влади, зокрема: ціннісно-нормативний, когнітивний, культурологічний, соціологічний, інституційний, системний, комунікативний, та технологічний.

П. Розалвалон звертає увагу на особливість електоральної легітимації в сучасних умовах. Так, у «класичну» добу представницької системи функція

виборів означала надання незаперечливого мандату для «вільного» врядування після виборів. Однак сьогодні вибори мають відтепер вужчу функцію: вони лише затверджують спосіб призначення правителів. Вони вже більше не означають їх апріорної легітимації, яка потім здійснюватиметься [182, с. 15]. Цю тезу він обґрунтовує через зміну уявлень та практики впливу на політику меншостей, що брали участь у голосуванні. На думку вченого, поняття більшості змінило своє значення. Попри те, що воно залишається чітко визначеним у юридичних, політичних і парламентських термінах, такої чіткості немає в термінах соціологічних. Адже й справді, інтерес більшого числа вже не може так легко, як колись, ототожнюватися з інтересом певної більшості. «Народ» уже не розуміється як якась однорідна маса, а відчувається радше як послідовність окремих історій, сума окремих ситуацій. Ось чому сучасні суспільства розуміють себе дедалі більше виходячи з поняття меншості. Меншість – це вже не «мала частка» (яка має коритися «великій частці»); вона стала однією з численних форм заломленого вираження суспільного цілого. «Народ» – це також тепер і множина від «меншина» [182, с. 15]. Отже, факт обрання певного кандидата або партії, не забезпечують гарантованої легітимності в очах громадськості. Довіра суспільства – це така субстанція, яка потребує постійних зусиль влади у напрямі забезпечення інтересів різних верств та прошарків суспільства.

Процес електоральної легітимації політичної влади в сучасних умовах значною мірою залежить від її технологізації. Не випадково, що виборчі технології сучасні політологи відносять до політичного маркетингу. У цьому контексті заслуговують на увагу міркування російської дослідниці А. Пшизової, яка наголошує на тому, що «маркетинг – не просто нова технологія забезпечення демократичного представництва. За маркетингового підходу до політики принципово змінюються взаємовідносини між агентами політичного процесу, і це потребує осмислення у значно ширшому теоретичному контексті... Із сукупного “суверена”, володаря “загальної волі”, що виявляється через інститути представництва, “народ”

перетворюється на сукупність індивідуальних групових суб'єктів-споживачів на ринку політичних товарів. До того ж, за допомогою маркетингу відбувається не тільки виявлення політичного попиту. Він свідомо формується» [176, с. 37].

На думку дисертанта, такий підхід абсолютизує лише один бік політичного маркетингу – його ринкову спрямованість, водночас упускаючи з виду інший бік маркетингу – пошук науково обґрунтованої стратегії й тактики проведення виборів як запоруки отримання бажаного результату. Як зазначають інші російські дослідники О. Кудинов і Г. Шипилов, головна сила виборчого маркетингу полягає не у конкретних передвиборчих заходах, не в розробці прийомів маніпулювання голосами виборців, а «в науковому підході до виявлення інтересів, цінностей та очікувань громадян із подальшим використанням результатів таких досліджень для формування політичної платформи й іміджу кандидата, у поважному ставленні до думки громадян, в ґрунтовній розробці виборчої технології» [119, с. 64]. Таким чином, на думку авторів монографії, спрямованість виборчого маркетингу протилежна політичній пропаганді, оскільки політична пропаганда намагається змінити переваги виборця на користь того або іншого претендента на виборчу посаду, а маркетинг, навпаки – врахувати ці переваги та змінити платформу кандидата або партії.

Своєрідними технологіями легітимації політичної влади за П. Бергером і Т. Лукманом виступають такі інституалізовані практики, як часте повторення, типізація ситуацій та ролей, розповсюдження та розподіл знань, а також лінгвістичні, теоретичні, ролеві та символічні репрезентації [14, с. 90].

Розуміння сутності електоральної легітимації політичної влади потребує уточнення змісту поняття «електоральний (виборчий) процес», оскільки немає усталеної точки зору щодо його змісту. Виникають питання й щодо визначення термінів початку та закінчення електорального процесу загалом.

За І. Поліщуком, «виборчий процес – це послідовність подій, сукупність різних форм взаємодії та послідовних дій з висунення, рекламування та голосування за суб'єктів політичної влади, персональний та структурний склад яких формується вираженням волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визнання результатів виборів легітимними» [162, с. 143]. За такого визначення електоральний процес зведено до завдань виборчої кампанії, яку автор вважає «скороченим варіантом» виборчого процесу, натомість упущено передвиборчий етап, який починається задовго до оголошення виборів. Водночас не викликає заперечень теза згаданого автора про те, що «виборчі кампанії є своєрідними ланками в єдиному ланцюгу – електоральному процесі» [162, с. 145]. На думку дисертанта, зведення усіх виборчих кампаній до єдиного електорального процесу контрпродуктивно, оскільки за такого підходу до наукового аналізу виборів втрачається специфіка циклічності електоральних процесів.

На передвиборчому етапі не лише розробляється стратегія і тактика майбутніх виборів, а ведеться й прихована, а то і явна політична боротьба із своїми опонентами за сфери впливу із використанням сучасних методів, засобів і технологій. Триває робота і з формування нормативної бази наступних виборів, яка в цілому завершується (часто після гострих політичних баталій) прийняттям нового закону про вибори або внесенням змін до попередньої його редакції, затвердженням комплексу інших нормативно-правових актів, що супроводжують вибори. На цьому етапі громадяни беруть участь в обговоренні проектів законів в колі партійних однодумців або у процесі загальнонаціонального обговорення.

У цей же час активізується процес політичної структуризації, створюються нові політичні партії, проводяться консультації щодо можливого блокування окремих політичних сил, вироблення стратегії виборів, розпочинається робота з формування контингенту активістів, які братимуть участь у роботі виборчих комісій та пропагандистсько-агітаційній

кампанії. Громадяни також можуть брати участь у здійсненні адресних проектів кандидатів в депутати, спрямованих на їх підтримку населенням відповідної території, а також пошуку джерел фінансування виборів.

На цей бік електорального процесу свого часу звертали увагу фахівці вітчизняного Інституту політики, аналізуючи законодавство про парламентські вибори 2002 р. За їх спостереженням, виборча процедура, виписана в законі, фактично розділила виборчу кампанію на два етапи: офіційну і неофіційну. Згідно з законом, кампанія мала стартувати 1 січня 2002 р., а фактично, вона розпочалася з дня прийняття закону [35].

Більш зваженою видається формулювання електорального процесу, яке дають розробники Виборчого кодексу України. На їх думку, виборчий процес, це «урегульована законами діяльність уповноважених органів та громадян держави, спрямована на підготовку і проведення виборів представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, обрання та наділення повноваженнями посадових осіб» [171, с. 16].

Значною мірою проблема визначення протяжності електорального процесу знята у підході Н. Ротар, яка розглядає його як сукупність електоральних циклічних політичних процесів, які авторка доповнює виокремленням у них трьох «відносно самостійних та незалежних» етапів:

- передвиборчий – етап цілеспрямованої підготовки до виборів, під час якої основні актори електорального процесу визначають стратегію і тактику передвиборчої боротьби, працюють з електоратом, а останній використовує специфічні форми політичної участі, що передують електоральному вибору;
- етап виборів – етап активних дій основних суб'єктів виборчого процесу, які вступають у відносини електорального змагання за голоси виборців. Водночас виборці отримують можливість вжити низку специфічних форм, пов'язаних з передвиборчою активністю, які підкреслюють їх політичну суб'єктність;

– поствиборчий етап – етап відкритого загальнонаціонального політичного дискурсу, що розуміється істеблішментом як пасивна підготовка до виборів, тому громадяни визначаються ним переважно як ресурс у досягненні тих чи інших політичних цілей. Загалом загальнонаціональний дискурс міжвиборчого періоду, характер його ведення, масштаби, механізми залучення громадян до нього залежать від перебігу передвиборчого та виборчого етапів електорального циклу [187, с. 10].

Погоджуючись із таким підходом до визначення етапів електорального процесу, вважаємо за потрібне висловити додаткові міркування щодо його характеристики, використовуючи метод структурного аналізу. Оскільки електоральний процес є різновидом політичного процесу як такого, логічно розглянути його зміст за аналогією з політичним процесом на рівні політичної системи. Одним з найпоширеніших підходів до визначення стадій політичного процесу є той, що розглядає їх як послідовну, логічно зумовлену сукупність дій, що відбуваються в ході формування та взаємодії елементів політичної системи. Відповідно до чого політичний процес структурується як сукупність таких етапів/стадій: а) конституювання політичної системи; б) відтворення основних ознак та елементів політичної системи; в) розробка, прийняття і виконання політико-управлінських рішень; г) контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи [49, с. 42].

Із врахуванням зазначеного підходу до розуміння структури політичного процесу, пропонуємо виокремити такі етапи електорального процесу: 1) конституювання; 2) інституалізація; 3) реалізація; 4) контроль. Конституювання електорального процесу передбачає визначення відповідної нормативно-правової бази, принципів і процедур виборів. Інституалізація розуміється як процес створення інституційної структури виборчого процесу. Щоправда, інституалізація принципу народного представництва відбувається ще на першій стадії електорального процесу, коли конституційна легалізація демократичних виборів закріплюється у таких фундаментальних принципах

демократичного виборчого права як рівність, вільність, загальність і таємність голосування. Реалізація здійснюється шляхом забезпечення широкого комплексу заходів та процедур із організації та здійснення волевиявлення громадян та визначення його результатів і контроль – організація контролю за ходом виборів, підрахунком голосів, а також належним виконанням інших процедур відповідно нормативно-правової бази. Функцію контролю мають здійснювати державні органи, громадські організації й партії, а також міжнародні спеціалізовані організації та установи через інститут спостерігачів.

Зміст зазначених етапів у кожній окремо взятій країні залежить від багатьох чинників, які, зокрема, детерміновані історичним часом, національними традиціями, типом політичного режиму, рівнем розвитку інституційної структури, у тому числі й ступенем зрілості громадянського суспільства, які істотно відрізняються в демократичних й недемократичних державах.

У цьому контексті виникає питання щодо термінів початку та закінчення електорального процесу як такого. Формально початок виборчого процесу оголошує Центральна виборча комісія у випадках та строки, встановлені Конституцією України та відповідним законом про вибори. Фактично ж, визначити початок виборчої кампанії доволі важко, «оскільки кандидати починають здійснювати дії, спрямовані на їх обрання, задовго до офіційного старту виборів. Політичні ж партії перебувають у процесі підготовки до виборів постійно» [129, с. 36].

Зокрема, Д. Сарторі наголошував на необхідності розрізнення *акту голосування* і *процесу голосування*. Учений зазначав, що одиничний акт голосування «не слід плутати з процесом, який він врешті-решт запускає». Виборець-переможець – це виборець, кандидата якого обирають (або виборець, що голосує за партійний список, який здобуває в його виборчому окрузі принаймні одне місце). Проте якщо ми починаємо розглядати дальшу послідовність подій, що є багатоетапним процесом, стає очевидним, що

виборець може виграти на рівні свого округу, але програти на інших рівнях: парламентському рівні (де його представник може належати до партії меншості), а також на урядовому рівні (коли його партію не допускають до урядування) [191, с. 489].

Ці міркування відомого вченого наводять на думку про визначення меж електорального процесу у контексті електоральної легітимації переможців виборів будь то депутати представницьких органів влади або ж виборний глава держави.

Певну ясність до цього питання вносить аналіз українського законодавства щодо виборів депутатів Верховної Ради України. Так, наприклад у п. 5 ст. 10 Закону України «Про вибори народних депутатів України» 2002 р. зазначено, що виборчий процес «завершується офіційним оприлюдненням Центральною виборчою комісією результатів виборів депутатів» [72]. Натомість Закон України «Про вибори народних депутатів України» 2005 р. збільшує протяжність виборчого процесу. Відповідно п. 5. ст. 11 цього закону виборчий процес «завершується через п'ятнадцять днів після дня офіційного оприлюднення Центральною виборчою комісією результатів виборів депутатів» [76]. Закон України «Про вибори народних депутатів України» 2012 р. із змінами 2013–2015 рр. залишає термін офіційного закінчення виборчого процесу п'ятнадцять днями після офіційного оголошення результатів виборів. Водночас, відповідно п. 6, ст. 11 зазначеного закону, виборчий процес включає також такі етапи: 1) повторне голосування; 2) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків повторного голосування [74].

Відповідно Закону України «Про вибори народних депутатів України» виборчий процес включає такі етапи:

- 1) висування кандидатів у депутати;
- 2) утворення виборчих комісій (крім Центральної виборчої комісії);
- 3) реєстрація кандидатів у депутати;
- 4) проведення передвиборної агітації;

5) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;

6) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;

7) голосування;

8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування;

9) встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення;

10) припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій.

6. У випадках, передбачених цим Законом, виборчий процес включає також такі етапи:

1) повторне голосування;

2) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків повторного голосування [74].

Тобто із введенням зазначених пунктів, межі законодавчо визнаного виборчого процесу розширюються.

Отже, з формально-юридичної точки зору виборчий процес на парламентських виборах в Україні, за відсутності випадків повторного голосування, завершується через п'ятнадцять днів після офіційного оприлюднення ЦВК результатів виборів депутатів. Так само через п'ятнадцять днів після офіційного оприлюднення ЦВК результатів виборів (або офіційної публікації подання ЦВК до Верховної Ради України щодо призначення повторних виборів Президента України) завершується й виборчий процес на виборах глави держави [79]. Визначення такого терміну закінчення виборчого процесу виправдане, оскільки має місце й технічний бік справи, пов'язаний із необхідністю закінчення строку повноважень органів адміністрування виборів, фінансування апарату й ін.

На думку дисертанта, процес електоральної легітимації політичної влади (з прив'язкою до певного електорального циклу) закінчується не разом із офіційним закінченням виборчого процесу, а з завершенням процедури легітимації обраних депутатів або глави держави. Такі висновки зумовлені

метою виборів – формування законодавчого, представницького органа влади або обрання глави держави. Якщо такий орган не сформовано, із виконанням законодавчо прийнятих процедур легітимації, вважати електоральний процес, як процес електоральної легітимації політичної влади, закінченим не уявляється можливим. Яскравою ілюстрацією на підтвердження такої думки є епопея виборів Президента України 2004–2005 рр., де навіть мало місце офіційне оголошення результатів виборів на користь В. Януковича. Однак процедуру його легітимації не було завершено – він не складав присяги у Верховній Раді України.

Додатковим аргументом на підтвердження тези про тривалість процесу легітимації обраних депутатів, який продовжується й після офіційного закінчення виборів, – умови їх реєстрації. Як свідчить досвід, не всі обрані кандидати фактично стають депутатами. Це зокрема передбачено у Законі України «Про вибори народних депутатів» (ст. 101, ч. 1–7).

Так, особа, обрана депутатом, для її реєстрації народним депутатом України зобов'язана подати до ЦВК не пізніше як на двадцятий день з дня офіційного оприлюднення результатів виборів (за законом виборчий процес офіційно закінчується за 15 днів після оприлюднення результатів виборів) документ про її звільнення з роботи (посади), не сумісної з депутатським мандатом, та (або) копію зареєстрованої заяви про припинення дії іншого представницького мандата, поданої до відповідної ради (ст. 101, ч. 1). У разі невиконання особою, обраною депутатом, у визначені строки умов реєстрації або подання цієї особою до ЦВК заяви про відмову від депутатського мандата Центральна виборча комісія приймає рішення про визнання її такою, яка не набула депутатського мандата, та визнає обраним депутатом наступного за черговістю кандидата у депутати у виборчому списку відповідної партії.

У разі невиконання особою, обраною депутатом в одномандатному окрузі, у визначені строки, або подання цієї особою до Центральної виборчої комісії заяви про відмову від депутатського мандата, ЦВК приймає

рішення про визнання її такою, яка не набула депутатського мандата, та призначає повторні вибори у відповідному одномандатному окрузі.

Особі, що зареєстрована народним депутатом України, Центральна виборча комісія не пізніше як на сьомий день з дня її реєстрації видає тимчасове посвідчення народного депутата України встановленого нею зразка. Рішення ЦВК про реєстрацію депутата та тимчасове посвідчення народного депутата України є підставою для складення обраною особою присяги народного депутата України. Лише після складання присяги кандидат стає повноправним депутатом і можна вважати закінченим процес його електоральної легітимації.

Не випадково, що у висновку одного з ключових документів Венеціанської комісії – «Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі», акцентовано на необхідності більш уважного ставлення до післявиборчого періоду: «...тоді як зростає обізнаність щодо важливості для демократичних виборів передвиборного періоду, післявиборчим періодом часто нехтують. Однак потрібно багато зробити, щоб удосконалити процедури виборчого оскарження та апеляції та скасувати безкарність за виборчі злочини» [60, с. 188].

Легітимність обраних депутатів різних рівнів або органів влади цілком залежить від визнання електоратом виборчого процесу, як такого, що відбувався без грубих порушень існуючих «правил гри», тобто отримав вотум довіри від суспільства і став легітимним в очах громадськості. Останнє можливе за певних умов, зокрема:

- 1) відсутність фальсифікацій виборів, які не дають можливості визначити підсумки виборів;
- 2) проведення виборів без великих порушень виборчого законодавства, у тому числі з дотриманням формальної рівності кандидатів;
- 3) проведення виборів в умовах відносної політичної свободи, відсутності політичних репресій;

- 4) збереження надалі того ж юридичного статусу державного органу або виборної посадової особи, за яких голосували виборці (інакше буде порушений принцип делегування виборцями владних повноважень);
- 5) підтримка необхідною кількістю виборців у рамках законної процедури голосування [241, с. 31].

Легітимація політичної влади може вважатися успішною (сталою, стабільною), якщо вона отримала підтримку більшості людей, які живуть у різних куточках країни. Щодо української влади, то за свідченням соціологів, упродовж останніх 12 років більшість опитуваних (2/3–3/4) стало зазначають, що їм бракує порядку в суспільстві. Це створювало і створює неабиякі загрози для чинного соціального порядку в сучасному українському суспільстві, адже він не був і наразі не є прийнятним, визнаним та схваленим, тобто легітимним для більшості громадян. За останній час ці загрози втілилися в гостре політичне і громадське протиборство, дочасну зміну влади, втрату частини території, сепаратизм, тероризм та бойові дії з проросійськими вояками [178, с. 27].

Легітимність центральної влади є інтегральною її легітимності на місцях. Це тим більш важливо, що рівень довіри до влади в регіонах є запобіжником відцентрових тенденцій, загроза яких із сфери теоретичних міркувань перейшла у площину практичної реалізації. У цьому контексті інтерес викликають міркування вітчизняних учених, які звертають увагу на низку особливостей або чинників, що характеризують відносини центру та регіонів. «Перше: історично сформована в українському політичному просторі практика, за моделлю якої сильні регіони в різні періоди борються не з центром, а за центр. За таких умов Київ є не самостійним гравцем на політичному полі України, а радше перехідним “призом” для чергового переможця. Друге: на теренах України свою дієвість довела теза про регіоналізацію як реакцію регіональних еліт (і) ...слабкість центральної влади... Інакше ця теза може бути сформульована так: чим слабша влада

центру, тим вища активність та сильніша влада регіональних еліт. Третє: деінституалізація, розпочата з руйнацією радянської системи, не набула свого завершення. ...Україна досі перебуває в умовах подвійної інституціональної системи – на тлі зруйнованих інститутів радянської доби та напівформлених, не функціональних інститутів нового пострадянського часу [98, с. 87–88].

В умовах згортання класичних ідеологій, які виконали свою історичну місію, виникає потреба пошуку та використання нових ресурсів та можливостей легітимації влади з одночасним збільшенням її технологізації. Так, однією із поширених технологічних прийомів впливу на суспільну свідомість, а відтак рекрутування прихильників відповідних політичних сил на тлі суттєвих міжрегіональних відмінностей, стало використання тези про існування розколу в українському суспільстві. Особливий наголос політиками робився на дражливих для регіональних спільнот питаннях мови, релігії, оцінці історичного минулого, пантеоні героїв та антигероїв тощо. Для пояснення закономірностей електоральної поведінки у контексті регіональних розбіжностей автором використана модель соціокультурних розмежувань С. М. Ліпсета – С. Роккана, А. Реммеле [127; 180].

Політична легітимація влади значною мірою залежить від природи політичних партій – головних суб'єктів сучасного електорального процесу. За твердженням учених, час домінування в партійній системі масових політичних партій у Європі (1880–1960 рр.) вже мінував, коли провідні політичні партії базувались на масовому членстві громадян та фінансувались з внесків цих членів та пожертв окремих бізнесменів. На їх місце приходять картельні (клієнтелістські) партії та медіа-партії з харизматичними лідерами, які фінансуються за рахунок державних бюджетів і великого бізнесу, «просувають свої меседжі не через масові низові організації, а через електронні ЗМІ. Розвиток партій в Україні у XXI ст. теж буде пов'язаний з картельними та медіа-партіями, а не з масовим членством» [45, с. 165]. За таких умов постає проблема зв'язку партій із виборцями та формування

базового електорату, яка у свою чергу вирішується за допомогою системи заходів і технологій із врахуванням соціокультурних чинників.

Отже, методологічними засадами дослідження проблеми легітимації політичної влади в електоральному процесі є, насамперед, соціологічна теорія М. Вебера у частині розуміння змісту легітимності соціального порядку як такого. Вочевидь, що на сучасному етапі легітимність існуючих органів влади зумовлена як дією внутрішніх спонук, завдяки емоційній відданості людей і поваги до цінностей, що сповідують носії влади, так і ціле-раціонально, в силу особистого інтересу соціальних груп, які залежать від влади або мають від співпраці з нею певний зиск.

На думку здобувача, відповідно до класифікації Ж.- Л. Шабо, в Україні легітимність існуючої влади базується переважно на чинниках, які поєднують технократичну та демократичну складові, де демократична процедура значною мірою є засобом імітації демократичних реформ. Як засвідчує вітчизняний досвід і результати соціологічних досліджень, легітимність існуючої української влади зумовлено головним чином інтересом людей, пов'язаних із існуючою владою, а також відданістю харизматичним лідерам. Ціннісно-раціональна легітимність влади, притаманна часу становлення української державності на початку 1990-х рр. поступово втрачає свою значимість. Останнє проявляється у падінні рівня довіри до ідеологічних партій та їх лідерів на користь центристських, що засвідчують результати президентських і парламентських виборів останніх років.

Важливими у методологічному аспекті є положення П. Бурдьє про роль політичного капіталу в забезпеченні легітимності влади, перспектив відтворення цього капіталу шляхом збагачення його інституційної структури, технологій та мобілізації.

Непересічне значення для з'ясування специфіки і тенденцій розвитку демократії, є розуміння ролі виборів у сучасному політичному процесі. Вибори в наш час є лише механізмом, який дозволяє переможцям отримати

кредит довіри від електорату, а новообрана влада своїми діями має постійно доводити своє право на легітимне урядування.

Певне теоретико-методологічне навантаження несе аналіз структурних фаз електорального процесу, розуміння важливості для легітимації влади передвиборчого та післявиборчого етапів. У цьому контексті важливим є аналіз електорального процесу як правової і як політичної категорій, а також визначення поняття «процес електоральної легітимації політичної влади».

Висновки до розділу 1

Отже, проблема легітимації політичної влади є однією з найактуальніших питань політологічного дискурсу від часів існування політичної влади. Питання її легітимації є надбанням класичної ліберальної демократії і є наслідком запровадження у політичний процес інституту виборів. Якість виборів, їх процедурні характеристики зумовлені рівнем розвитку демократії в країні, якістю інституційної структури, нормативно-правової бази проведення виборів тощо. Не в останню чергу характер виборів зумовлено зрілістю громадянського суспільства здатного організувати належний контроль за виборчим процесом і не допустити масових фальсифікацій. Не менш важливими є виявлення чинників, які сприятимуть зростанню рівня підтримки політичної влади, яка може бути досягнута за допомогою авторитарної або змагальної мобілізації, виборчих технологій тощо.

Огляд наукової літератури зарубіжних і вітчизняних авторів показав, що само ці аспекти є головними темами дискурсу електоральної легітимації політичної влади. Структура дисертації та її зміст побудовані на концептуальних засадах дослідження сутності політичної легітимації, засобах її досягнення, та специфіці проявів за різних політичних режимів.

Попри існування значної кількості праць вітчизняних науковців і практиків, присвяченої дослідженню електоральних процесів в Україні, правових підстав їх здійснення, участі у виборах регіональних спільнот, особливостей застосування виборчих технологій та ін., проблема легітимації

політичної влади в електоральних процесах за деякими виключеннями (О. Висоцький, Є. Юрійчук), ще не стала надбанням уваги широкого наукового загалу.

На думку здобувача, найбільш продуктивними у дослідженні проблеми легітимації політичної влади, у тому числі й під час виборів, є підходи викладені у концепціях П. Бергера, П. Бурдьє, М. Вебера, Т. Лукмана, П. Розанвалона, Ж.-Л. Шабо тощо. Вони так чи інакше пов'язані із раціональним типом соціальної поведінки людини, процесом інституалізації, поєднанням «вертикальної» і «горизонтальної» легітимації, набуттям суб'єктами суспільно-політичних відносин політичного капіталу, використанням потенціалу демократичної процедури під час виборів, а також їх технологізації. Відповідно до обраної методології побудована й структура дисертації, яка передбачає вивчення нормативно-правової бази електорального процесу, його інституційної структури, змістовного наповнення фаз електорального процесу, засобів та спрямувань застосування виборчих технологій і демократичних засад електоральної участі громадян України тощо.

Основні питання розділу висвітлено дисертантом у таких публікаціях: [222; 226].

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

2.1. Нормативно-правова база легітимациі вищих органів влади

Структура нормативно-правового забезпечення політичної легітимациі влади загалом включає складну систему юридичних норм, правил, процедур і традицій, які сукупно гарантують належний рівень її суспільної підтримки усередині держави та за її межами. Легітимациа політичної влади також передбачає можливість ідентифікації її суб'єктів за ідейно-політичними або соціально-культурними ознаками, позиціонуванням громадян до вектору суспільного розвитку й ін. Усе це потребує відповідної інституціалізації й формалізується у конституції, нормативно-правових актах, що регламентують порядок формування та діяльності вищих органів влади, у законах про вибори, про політичні партії, їх програмах і статутах, передвиборчих програмах кандидатів в депутати, судових позовах та ін.

Важливим каналом легітимациі влади є її суспільне визнання через інституції громадянського суспільства, оскільки від ступеня відкритості влади, налагодження конструктивного діалогу із населенням, залежить рівень довіри до неї з боку пересічних громадян. Цей аспект діяльності влади знаходить своє нормативно-правове забезпечення у відповідних політико-правових актах. Серед них слід згадати Закони України «Про доступ до публічної інформації» (2011), «Про громадські об'єднання» (2012), «Про соціальний діалог в Україні» (2012), «Про інформацію» (2012), «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р. із змінами 1992–2015 рр.) та ін.

Ще одна категорія правових актів, спрямованих на зміцнення зв'язків з громадськістю центральних і місцевих органів влади – Укази Президента України і Постанови Кабінету Міністрів України, зокрема «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2004), «Про забезпечення участі

громадськості у формуванні та реалізації державної політики»» (2010), «Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства» (2012), Укази Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» (2015), «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» (2016), Розпорядження Кабміну «Про затвердження Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини» (2015).

Інструментом і водночас «лакмусовим папірцем» легітимації політичної влади є електоральний процес. За допомогою інституту виборів громадяни вирішують питання кому можна довірити владу. За Д. Фаррелом функція виборчої системи полягає у «визначенні методів, за допомогою яких голоси виборців переводяться у міста (мандати) в процесі обрання політиків і влади» [211, с. 85]. Правова підстава виборів – виборче законодавство, яке складається із законів та нормативно-правових актів різного рівня (урядові постанови, накази, розпорядження, рішення інших державних установ і організацій, наприклад роз'яснення ЦВК, тощо). До нього відносяться порядок формування списку виборців (Державний реєстр виборців), виборчих округів та дільниць, центральної та дільничних виборчих комісій, положення, які регламентують право участі кандидатів у виборах різних рівнів, порядок фінансування суб'єктів виборчого процесу, висвітлення виборів у ЗМІ та ін. Серед цього арсеналу виборчих законів є набір правил, що впорядковують сам порядок виборів – «сукупність правил, прийомів і процесів, що забезпечують і регулюють легітимне формування державних представницьких органів політичної влади» [181, с. 94].

Розробники вітчизняного виборчого законодавства спираються на європейський досвід з цього питання. Національне законодавство провідних європейських держав дає якнайповніші гарантії конституційних засад демократичних принципів виборчого права, які включають загальне, рівне, вільне, пряме виборче право і таємне голосування. Конституції, як правило,

гарантують їх прямо, а виборче законодавство і підзаконні акти деталізують їх застосування.

У своїй діяльності організатори виборів та міжнародні спостерігачі керуються нормативними документами, які фіксують певні міжнародні стандарти. Вони включають низку декларацій та документів: Копенгагенський документ, ОБСЄ (1990); Конвенцію про стандарти демократичних виборів, виборчі права та свободи для держав – членів СНД (2002); Декларацію принципів міжнародного спостереження за виборами та Кодекс поведінки міжнародних спостерігачів на виборах, ООН (2005).

Найважливішим документом Ради Європи у галузі виборчого права та практики його застосування є «Кодекс належної практики у виборчих справах» (2002). Документ містить виклад основних норм європейського виборчого доробку. Ці норми є насамперед традиційними конституційними принципами виборчого права: загальне, рівне вільне та пряме виборче право і таємне голосування, а також періодичність виборів. Вільне право голосу означає свободу виборців не лише виражати, але також і формувати свою думку. Кодекс також встановлює рамкові умови для застосування цих принципів, як відповідність основним правам, стабільність виборчого законодавства, а також процедурні гарантії, як організація виборів безстороннім органом та ефективна система оскарження і спостереження [67, с. 46, 50–81].

У 2008–2009 рр. Венеціанська комісія ухвалила низку важливих документів в галузі виборів та регламентації діяльності політичних партій, зокрема, «Порівняльну доповідь про виборчі бар'єри та інші особливості виборчих систем» (2008), які ставлять перешкоди партіям у доступі до парламенту, «Доповідь про міжнародне визнаний статус спостерігачів на виборах» (2009), а також «Кодекс належної практики щодо політичних партій» (2009) [166; 62; 108].

Проголошення принципів європейського виборчого доробку і, навіть їх розкриття у деталізованому регулюванні, не достатні для того, щоб

гарантувати їх запровадження. Необхідно виконання таких умов: по-перше, виборчий закон повинен мати певну стабільність, яка захищає його від партійно-політичних маніпуляцій; по-друге, повинні існувати процедурні гарантії, які забезпечують безстороннє застосування цих принципів; по-третє, не може існувати справжньої демократії, поки не дотримуються основні права, зокрема, свобода вираження поглядів, зібрань і об'єднань [67, с. 20].

2.1.1. В и б о р и П р е з и д е н т а У к р а ї н и. Демонтаж виборчої системи радянського типу в Україні розпочався ще за часів існування СРСР і передбачав реформування структури представницьких і виконавчих органів державної влади, а також системи організації виборів. Він відбувалося в рамках і на основі механізму внесення змін і доповнень до Конституції Української РСР, а також шляхом скасуванням закріпленої конституційно монополії однієї партії на формування усіх представницьких органів [181, с. 89].

25 червня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла рішення про запровадження посади Президента України. На початку липня цього ж року українським парламентом ухвалено Закони «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР» [94; 96; 97].

Вибори Президента України 1991 р. проводилися 1 грудня разом із референдумом на підтвердження Акту проголошення незалежності України за Законом «Про вибори Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р.

Вибори проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості, що було закріплено відповідною нормою закону: «Вибори визнаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше половини виборців, внесених у списки виборців» (ст. 17).

Особливістю цього закону була його лаконічність, оскільки він нараховував усього 20 статей. Глава держави обирався на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на

п'ять років. Президентом країни міг стати громадянин України віком не молодше 35 років, який проживав на території Української РСР не менше десяти років і володів державною мовою (ст. 1).

Гласність і прозорість виборчого процесу, а відповідно й легітимність новообраного президента, забезпечували широка участь у ньому представників кандидатів на посаду глави держави, партій, громадськості. Так, під час голосування, підрахунку голосів на виборчих дільницях і виборчих округах, а також під час визначення результатів голосування мали право бути присутніми народні депутати, представники політичних партій, громадських об'єднань і рухів, трудових колективів, колективів професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборів виборців за місцем проживання і військовослужбовців по військових частинах, органів державної влади, довірені особи кандидатів у президенти тощо (ст. 4). Представникам ЗМІ гарантувався безперешкодний доступ на всі збори і засідання, пов'язані з виборами (ст. 4).

Висувати претендентів на кандидата в президенти мали право політичні партії, громадські об'єднання і рухи в особі їх республіканських органів, трудові колективи, колективи професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборів виборців за місцем проживання і військовослужбовців з числа українських громадян. Закон також закріплював право громадян на самовисування претендентом на кандидата в президенти (ст. 10).

Легітимність майбутнього глави держави підкріплювалася підписами виборців. Претендент на кандидата у Президенти України мав зібрати на свою підтримку 100 тис. підписів (ст. 10). Збирання підписів громадян на підтримку висунутого претендента на кандидата в президенти мало проводитися відповідно до Закону Української РСР «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» [93].

Кандидат в президенти мав право мати 30 довірених осіб (ст. 13). Таким чином, коло громадян, які за законом про вибори Президента України так, чи

інакше долучалися до процесу виборів глави держави, було достатньо значним. До них слід додати членів виборчих комісій, участь яких регламентовано Законом Української РСР «Про вибори народних депутатів РСР». Зокрема цим же законом визначено повноваження ЦВК, повноваження і порядок утворення окружних виборчих комісій (ОВК) і дільничних виборчих комісій (ДВК), строки проведення реєстрації кандидатів та ін. Встановлювалися стислі терміни встановлення результатів виборів – сім днів (ст. 17).

Вибори Президента України 1994 р. були позачерговими і проходили у два тури 24 червня і 10 липня. Вони проводилися за Законом України «Про вибори Президента України» 1991 р. із змінами та доповненнями, внесеними відповідними законами від 9.10.1991 р. та 24.02.1994 р. [80]. Цей закон порівняно із попереднім був досконалішим і містив вже 44 статті, а не 20, як у попередньому законі. Водночас він мав чисельні посилання на Закон України «Про вибори народних депутатів України», де регламентовано окремі процеси і виборчі процедури.

Набули змін положення, що є ключовими з точки зору легітимності виборчого процесу – регламентація участі представників кандидатів, партій і громадськості на засіданнях виборчих комісій. Гласність виборчого процесу забезпечувалася правом участі у засіданнях виборчих комісій довірених осіб кандидатів у президенти або уповноважених ними осіб, по одному представнику від партій (блоків) та зборів виборців, які висунули кандидата в президенти, від позапартійних комітетів виборців, створених для контролю за ходом виборчої кампанії, а також офіційні спостерігачі від іноземних держав і міжнародних організацій (ст. 7, ч. 4). Натомість такого права позбавлено народних депутатів, представників громадських об'єднань і рухів, трудових колективів, військовослужбовців по військових частинах, представників органів державної влади.

Принципово важливим, з точки зору демократичності виборів, – надання права участі у виборчому процесі міжнародним спостерігачам та позапартійним.

Виборчі дільниці, як і на попередніх виборах, утворювалися у кількості від 20 до 3000 виборців, а у виняткових випадках – з меншою або більшою кількістю виборців (ст.12, ч. 3). Як показав досвід проведення виборів, така велика кількість виборців на виборчій дільниці створювала додаткові перешкоди для волевиявлення громадян у вигляді величезних черг під час голосування, а тому за рекомендаціями міжнародних спостерігачів мала бути скорочена. Кількісний склад окружних виборчих комісій встановлено у кількості 11–30 осіб, дільничних – від 5-ти до 11-ти (ст. 14, ч. 2, ст. 15, ч. 1). Таким чином, кількість членів ОВК збільшено майже вдвічі, натомість зменшено кількісний склад ДВК.

Чинником легітимації партії (блоку) виступав кількісний склад партій та форумів, на яких проводилося висування кандидатів у президенти. Право висувати кандидати в президенти мали лише чисельні політичні партії (виборчі блоки), які нараховували у свої лавах не менше 1000 членів, а з'їзд (конференція) були правомочні вирішувати питання висування претендента, якщо на ньому присутні більше $\frac{2}{3}$ обраних делегатів, але не менше 200 осіб (ст. 21, ч. 1, 4). Натомість збори виборців, які мали право висувати кандидата Президенти України, були правомочні, якщо в них братиме участь не менш як 500 громадян (ст. 23, ч. 1). Тут вочевидь простежується дискримінація безпартійних громадян порівняно з членами партії.

Новацією закону було те, що рішенням зборів виборців, прийнятим більшістю голосів, затверджувалася ініціативна група виборців у складі 10 – 25 учасників зборів (ст. 23, ч. 3). Ця група мала займатися процедурними питаннями щодо реєстрації кандидата. ЦВК мала реєструвати ініціативну групу виборців, як таку, що набуває статусу суб'єкта висування конкретного претендента (ст. 24, ч. 5). Отже, виборчий процес збагатився новою формою електоральної участі громадян. Водночас, закон не передбачав інституту

самовисунення, право на яке мали громадяни у попередньому законі про вибори президента.

Зазнало змін положення про умови збору підписів виборців. Як і у попередній редакції закону, претендент мав бути зареєстрований як кандидат в Президенти України, якщо його кандидатуру підтримують своїми підписам не менше як 100 тис. громадян України. Водночас, необхідно було зібрати підписи не менше як 1500 громадян у кожному із 2/3 загальної кількості виборчих округів (ст. 25, ч. 3).

Вибори Президента України 1999 р., які відбулися у два тури 31 жовтня і 14 листопада, проводилися за новим Законом України «Про вибори Президента України», який набув чинності у березні 1999 р. [78]. Новий Закон «Про вибори Президента України» мав низку переваг порівняно з попереднім Законом. Одна із них – виборчі цензи. Насамперед, на відміну від попереднього закону, законодавець вилучив ценз для ув'язнених, тобто новим законом не передбачено призупинення виборчого права для осіб, які за вироком суду перебували у місцях позбавлення волі та у місцях примусового лікування. Для кандидата у Президенти України встановлено більш жорсткий ценз осілості. Якщо за раніше чинним законом Президентом України міг бути обраний громадянин України, який проживає постійно не менше п'яти останніх з 10 років проживання на території України, то за новим законом вимагалось постійне проживання на території України протягом усіх останніх перед днем виборів 10 років (ст. 2, ч. 2). Введено додатковий ценз, відповідно до якого не могли бути висунуті претендентами не лише ті громадяни, які перебували у місцях позбавлення волі, а й ті, що мали судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена й не знята в установленому порядку [32, с. 11] .

Порядок висунання кандидатів у президенти, порівняно із попереднім законом значних змін не зазнав. Його новацією стало те, що претендентом на кандидата у Президенти України від партії або виборчого блоку партій

можна було висувати як члена цієї партії, так і позапартійного громадянина (ст. 22, ч. 6).

Важливою формою легітимації претендента на кандидата в президенти на той час залишався інститут підписів виборців на його підтримку. У новому законі кількість таких підписів збільшено на порядок, від 100 тис. до 1 млн, в тому числі не менш як 30 тис. громадян у кожному з двох третин регіонів (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь) України (ст. 28, ч. 1).

Порівняно із попереднім законом змінено склад учасників виборчих комісій. На засіданнях виборчих комісій усіх рівнів мали право бути присутніми не більше як по два офіційних спостерігачі від партій (блоків), від яких зареєстровано кандидатів у Президенти України, а також офіційні спостерігачі від кандидатів, іноземних держав і міжнародних організацій, представники від ЗМІ тощо (ст. 18, ч. 1). Натомість позбавлено представництва збори виборців, які висунули кандидата в президенти, позапартійні комітети виборців, створені свого часу для контролю за ходом виборчої кампанії. Порядок реєстрації та статус офіційних спостерігачів, на відміну від сучасної практики, визначався спеціальним Положенням, що було затверджено постановою ЦВК від 28 травня 1999 р. № 59 [163, с. 228–230].

Вибори Президента України 2004 р. відбулися 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня (повторний другий тур виборів). Вибори проводилися за Законом України «Про вибори Президента України» в редакції закону від 18.03.2004 р., який набрав чинності в квітні 2004 р. [81].

У законі відновлено право самовисування кандидатом на пост Президента України (ст. 10, 44, 48).

Територіальна виборча комісія утворювалася у складі голови, заступника голови, секретаря та інших членів комісії у кількості не менше десяти осіб (ст. 23, ч. 2). До складу територіальної виборчої комісії включалися всі внесені представники від кандидатів на пост Президента України. Дільнична виборча комісія мала утворюватися у складі не менше

дванадцяти осіб. На виборчих дільницях, де кількість виборців не перевищувала п'ятдесяти осіб, дільнична виборча комісія могла бути утворена у складі голови, секретаря та двох – чотирьох членів комісії (ст. 24, ч. 2).

Важливим чинником легітимації є визначення кола осіб, що мали можливість спостерігати за роботою виборчих комісій. Так, на засіданнях виборчої комісії, у тому числі під час підрахунку голосів та встановленні результатів голосування, на виборчій дільниці в день виборів чи в день повторного голосування у приміщенні, де проводиться голосування, мали право бути присутніми без дозволу чи запрошення відповідної комісії лише члени виборчих комісій вищого рівня, кандидати на пост Президента України, їх довірені особи, офіційні спостерігачі від кандидатів на пост Президента України, партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу (разом не більше двох осіб від одного кандидата), а також офіційні спостерігачі від іноземних держав і міжнародних організацій, представники засобів масової інформації (не більше двох осіб від одного засобу масової інформації) (ст. 28, ч. 9).

Новацією виборчого законодавства стала підвищена увага законодавця до інституту відкріпних посвідчень, регламентації використання яких присвячено спеціальну статтю. Виборець, який пізніше ніж за тридцять днів до дня виборів включно або після дня виборів до дня повторного голосування включно вибував з населеного пункту, де він включений до списку виборців, міг звернутися до дільничної виборчої комісії та отримати відкріпне посвідчення. У день виборів та в день повторного голосування такі посвідчення не мали видаватися (ст. 33, ч. 1).

Кандидата на пост Президента України мала висувати партія, яка зареєстрована в не пізніш як за рік до дня виборів, або виборчий блок партій за умови, що до його складу входять партії, зареєстровані не пізніш як за рік до дня виборів (ст. 44, ч. 2). Зазначене положення віддавало

перевагу політичним партіям із певним історичним минулим, а також слугувало запобіжником від нашвидкуруч створених технологічних проектів.

Умовою реєстрації кандидатів у президенти ставав інститут грошової застави, яка складала 500 тис. грн (ст. 49, ч. 1). Іншою умовою реєстрації залишався інститут збору підписів виборців на підтримку кандидата на пост Президента України. Законом передбачено зібрання не менш як 500 тис. підписів виборців, в тому числі не менш як по 20 тис. підписів у кожному з двох третин регіонів (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь) України. Зокрема заборонено збирати підписи в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в закладах, установах та організаціях (ст. 53, ч. 1, 7). Отже, порівняно з минулими виборами кількість підписів зменшено удвічі.

Кандидат на пост Президента України міг мати не більше п'яти довірених осіб в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі та по одній довірній особі у кожному територіальному окрузі (ст. 67).

Умовою визнання дільничною виборчою комісією голосування на виборчій дільниці недійсним ставали порушення, які у сукупності перевищували 10 % кількості виборців, які взяли участь у голосуванні на виборчій дільниці (ст. 80). Недоліком цього положення було те, що встановлювався певний «ліміт» на здійснення порушень, що могло стати не запобіжником, а чинником стимулювання порушень.

Закон підвищив рівень прозорості процесу, надавши офіційним спостерігачам право супроводжувати переносні скриньки для голосування поза межами приміщень виборчих дільниць, а також надавши спостерігачам право одержувати копії протоколів дільничних виборчих комісій та територіальних виборчих комісій про результати голосування і вимагаючи їх надання для ознайомлення громадськості [4, с. 3–4].

Після ухвалення рішення Верховним Судом України 8 грудня 2004 р. парламент прийняв тимчасові поправки до закону про вибори президента з метою зменшення підстав для нових виборчих фальсифікацій. Ці поправки

мали чинність лише під час повторного другого туру виборів 26.12.2004 р. і вимагали, серед іншого, призначення нового складу ЦВК та реформування територіальних виборчих комісій та дільничних виборчих комісій [4, с. 7]. Поправки збільшували контроль за виборчими бюлетенями та відкріпними посвідченнями і звужували критерії для одержання права голосувати на дому. Вони забезпечували більшу прозорість виборчого процесу завдяки вимозі обов'язкового оприлюднення такої важливої інформації, як кількість виборців, зареєстрованих на кожній виборчій дільниці, а також кількість виборців, які подали заяви про голосування переносними виборчими скриньками або взяли відкріпне посвідчення [4, с. 7].

Вибори Президента України 2010 р. проходили у два тури 17 січня і 7 лютого. На виборах уперше застосовано єдиний централізований та комп'ютеризований Державний реєстр виборців відповідно до вимог Закону України «Про державний реєстр виборців», від 22.02.2007 р. [85]. Базовим для виборів глави держави у 2010 р. був Закон України «Про вибори Президента України» від 5.03.1999 р. у редакції від 18.03.2004 р. [82]. До нього двічі напередодні та під час виборчого процесу вносилися зміни законами України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України», прийнятим Верховною Радою України 21.08. 2009 р. та «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» щодо організації роботи виборчих комісій», прийнятим парламентом 3.02.2010 р. Отже, традиція коригування закону напередодні і, навіть під час виборчого процесу, зберігалася.

Відповідно до ч. 3 ст. 17 закону термін початку виборчого процесу зменшено зі 120 до 90 днів до дня виборів. Закон містив деякі позитивні положення, спрямовані на підвищення рівня прозорості, відповідальності та подолання фальсифікацій. Змінами до Закону України «Про вибори Президента України» скасовано використовувані на попередніх виборах глави держави відкріпні посвідчення для виборців, а також підписні листи на підтримку кандидата на пост Президента України. Натомість розмір

грошової застави, що вносився партією (партіями, що входять до блоку), яка висунула кандидата на пост Президента України, збільшено з 500 тис. грн до 2 млн 500 тис. грн (ст. 49, ч. 1) [33, с. 4].

У цьому контексті є характерною заява лідера Прогресивної соціалістичної партії України Н. Вітренко, яку вона зробила після внесення грошової застави у розмірі 1964 грн і відмови їй у праві бути зареєстрованою кандидатом на посаду Президента України. У заяві йшлося про те, що відмовляючи їй в реєстрації кандидатом у президенти України, ЦВК порушила конституційні гарантії, які відповідно до ст. 8 Конституції України мають вищу юридичну силу відносно до будь-якого законодавства, у тому числі й по виборах Президента України. Лідерка ПСПУ стверджувала, що по відношенню до неї і до партії порушено статті 3, 5, 8, 9, 19, 21, 22, 24, 36, 38, 55, 64, 68 і 103 Конституції України. ЦВК відмовилась застосовувати ст. 19, ч. 2 і ст. 8 Конституції України, ст. 1, Закону України «Про Центральну виборчу комісію» і цим відмовилась брати до уваги конституційні гарантії громадян України права обирати и бути обраними, йшлося у заяві [207].

Зокрема, у спільному висновку ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської комісії Ради Європи щодо Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо виборів Президента України», прийнятого Верховною Радою України 24 липня 2009 р., зазначено, що «як розмір застави, так і умови її повернення у статті 49 Закону про вибори Президента України в редакції від 21.08.2009 є завищеними та можуть відвернути легітимних кандидатів від участі у виборах» [197].

Водночас позитивними змінами стало запровадження законом механізмів, спрямованих на забезпечення прозорості виборчого процесу і закріплення підзвітності, включаючи надання протоколів про результати підрахунку голосів виборців офіційним спостерігачам і представникам кандидатів (ст. 79, ч. 8; ст. 82, ч. 16), а також публічне поширення результатів виборів на рівні дільничної (ст. 79, ч. 7) і окружної виборчих комісій (ст. 82, ч. 15).

Вибори Президента України 2014 р. були достроковими у зв'язку з усуненням Верховною Радою В. Януковича з поста Президента України 22 лютого 2014 р. Вибори відбулися 25 травня і 2014 р. і проходили за Законом України «Про вибори Президента України» 1999 р. із доповненнями наступних років [79]. 16 травня 2014 р. Конституційний суд України надав роз'яснення, відповідно до якого строк повноважень президента, обраного на позачергових виборах 25 травня, становитиме п'ять років. Воно було надане у відповідь на подання від 101 народного депутата щодо роз'яснення стосовно двох конфліктуючих положень Конституції України, а саме: статті 103, яка встановлює строк повноважень Президента у п'ять років, та перехідних положень, які визначають, що наступні чергові вибори повинні відбутися у березні 2015 р.

21 лютого 2014 р. парламент прийняв закон про відновлення положень Конституції України, які були вперше передбачені змінами до Конституції 2004 р. та у 2010 р. були визнані Конституційним Судом України неконституційними з огляду на недотримання процедури їх внесення. Одразу ж після прийняття цього закону Верховна Рада України прийняла постанову про юридичну силу Конституції з поправками, внесеними у 2004 р., задекларувавши метою цього акта відновлення легітимності конституційного порядку та скасування рішення Конституційного Суду, прийнятого у 2010 р. [4, с. 36].

Новацією закону стало те, що суб'єктами виборчого процесу поряд з виборцем, виборчою комісією, кандидатом на пост Президента України, партією, яка висунула кандидата на пост Президента України, офіційним спостерігачем від партії – суб'єкта виборчого процесу, від кандидата на пост Президента України, визначено спостерігачів від громадської організації (ст. 12). Висування кандидатів в президенти мало здійснюватися від партії та шляхом самовисування (ст. 44, п. 2). Із тексту закону виключено застереження щодо реєстрації партії протягом одного року до початку виборів.

15 квітня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Крім регулювання багатьох ключових юридичних питань, закон встановлює, що голосування не проводитиметься на Кримському півострові, а також полегшує порядок реєстрації для громадян, які проживають на цій території, для голосування в інших регіонах України [4, с. 37].

2.1.2. В и б о р и д о В е р х о в н о ї Р а д и У к р а ї н и. Фактично процес електоральної легітимації органів політичної влади суверенної України, розпочався під час виборчої кампанії 1990 р., тобто ще за часів існування СРСР. 4 березня 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради України під час яких сформовано склад законодавчого органу країни, який продовжував працювати вже в умовах існування незалежної Української держави. Вони проходили відповідно до норм Закону УРСР «Про вибори до Верховної Ради УРСР» від 27.10.1989 р. [94].

На той час виборче законодавство передбачало дуже низький віковий ценз для народних депутатів. За ст. 2 закону право обирати і бути обраним до вищого законодавчого органу республіки мали громадяни УРСР, які досягли 18 років.

Висування кандидатів в депутати проводилося на зборах (конференціях) трудових колективів, колективів професійно-технічних училищ, середніх спеціальних і ВНЗ, а також на з'їздах, конференціях, пленумах, загальних зборах обласних, районних, міських, районних в містах органів громадських організацій, на зборах виборців за місцем проживання (ст. 34, п. 1–3). Зібрання вважалися правомочними, якщо на них було присутніми не менше як 200 осіб. Легітимність обраних депутатів підсилювалась положенням ст. 50 за якою вибори визнавалися такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше половини виборців, внесених у списки виборців.

Для виборів народних депутатів УРСР утворювалося 450 округів, відповідно чисельності депутатського корпусу вищого законодавчого і представницького органу республіки. Для проведення виборів створювалися виборчі дільниці з кількістю від 20 до 3000 виборців (ст. 19). Окружні та дільничні виборчі комісії створювалися у кількості 9–15 членів (ст. 23, 25).

В умовах гострої політичної кризи, та процесів дезінтеграції СРСР, законодавець особливу увагу приділив передвиборній програмі кандидатів в народні депутати, положення про яку регламентувалися окремою статтею. Програма кандидата в депутати не мала містити закликів до повалення або насильницької зміни радянського державного і суспільного ладу, закріпленого Конституцією СРСР і Конституцією Української РСР, до розпалювання національної, расової ворожнечі або розбрату. У противному випадку ЦВК за представленням ОВК відповідно до висновку Верховного Суду УРСР могла розглянути питання про відміну рішення про реєстрацію кандидата в депутати. Верховний Суд зобов'язаний розглянути це питання у триденний строк (ст. 40). Кандидат в народні депутати мав право мати п'ять довірених осіб (ст. 42).

Перші демократичні вибори до Верховної Ради України часів незалежності відбулися 27 березня 1994 р. Вони проходили відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. за мажоритарної системи абсолютної більшості [77]. Сутність такої виборчої системи характеризують положення ст. 43 згаданого закону. Вибори визнавалися такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше як 50 % від числа виборців, внесених до списків виборців даного округу. Обраним вважався кандидат у депутати, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менш як 25 % від числа виборців, внесених до списку виборців (ст. 43, ч. 3,4). Кандидати, які не одержали необхідної кількості голосів не мали права балотуватися на повторних виборах (ст. 48, ч. 4). Зазначене положення значно зменшувало коло реальних переможців на виборах.

Головний недолік мажоритарної системи абсолютної більшості – це небезпека зриву виборів в окремих округах за браком можливості виконати формальні вимоги виборчого закону, що й підтвердили парламентський вибори 1994 р. в Україні. Явка виборців у першому турі виборів склала приблизно 75,6 %. Однак, в 401 виборчому окрузі жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів або явка була нижче 50 %. Через це лише 49 народних депутатів було обрано одразу. Задля обрання інших на початок квітня (4 або 11 квітня) призначено другі тури. Під час цих переголосувань теж не вдалося обрати всіх народних депутатів, бо в 20 округах була занадто низька явка, а в 92 ніхто не зміг набрати необхідної кількості голосів виборців. Під час наступних турів перевиборів так само не було обрано повного складу українського парламенту. На 9.02.1995 р. Верховна Рада України все ще була сформована лише на 90 % (45 вакантних мандатів) [146]. Згодом прийнято рішення відмовитися від подальшого проведення виборів.

З метою формування більш якісного складу парламенту в новому законі віковий ценз для народних депутатів збільшено з 18 до 25 років. Відповідно ст. 2 закону депутатом міг бути обраний громадянин України, який мав право голосу, не молодший 25 років на день виборів, який постійно проживав на території України не менше двох останніх років (ст. 2, ч. 2).

Гласність при підготовці і проведенні виборів забезпечувалася участю на усіх головних етапах виборчого процесу довірених осіб кандидатів у депутати або уповноважених ними на те осіб, по одному представнику від партій (блоків), учасників виборчої кампанії, трудових колективів, які висунули кандидатів в депутати, від позапартійних комітетів виборців, створених для контролю за ходом виборчої кампанії, а також офіційних спостерігачів від інших держав і міжнародних організацій (ст. 6, ч. 3).

Право висунання кандидатів в депутати, на відміну від попереднього закону, громадяни мали «як безпосередньо» (тобто шляхом самовисунання), так і «через політичні партії та їх виборчі блоки ... трудові колективи» тощо

(ст. 7). Висувати претендента на кандидата в депутати могли виборці у кількості 10 осіб, що проживали в межах виборчого округу, а також регіональне відділення партії (блоку) з оформленням заяви встановленого зразка, протоколу зборів партії (блоку), списку 100 перших членів відповідного регіонального відділення (ст. 23, ч. 3, 4). Для визнання зборів (конференції) партії (блоку) дійсними необхідна участь у зборах двох третин членів регіонального відділення (блоку) за умови наявності в ньому не менше 100 членів партії. На конференцію мало бути обрано не менше 50 депутатів (ст. 23, ч. 5, 6). Кількісних обмежень при висуванні претендента на кандидата в депутати від трудового колективу не встановлено.

Безпосереднє відношення до проблеми легітимності має той факт, що на цих виборах претендент на кандидата в депутати міг бути зареєстрованим, якщо його підтримували своїми підписами не менше 300 виборців виборчого округу, в якому він балотувався. Під час реєстрації мала вноситися грошова застава в розмірі п'яти мінімальних заробітних плат (ст. 23, ч. 9).

Вибори до Верховної Ради України 1998 р. відбулися 29 березня. Вони проходили в умовах дії нової Конституції України, що прийнята 28.06.1996 р. Конституційний склад Верховної Ради України в ній визначено у 450 народних депутатів, які мали обиратись строком на чотири роки (ст. 76). Народним депутатом України міг стати громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, мав право голосу і проживав в Україні впродовж останніх п'яти років (ст. 76). Таким чином, за новою Конституцією віковий ценз для народних депутатів зменшено з 25 до 21 року. Натомість ценз осілості збільшено з двох до п'яти років.

Парламентські вибори 1998 р. проводилися за новим Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 24.09.1997 р. (із змінами, від 11.12.97 р., 25.12.97 р., від 30.12.97 р.), відповідно до якого запроваджено нову змішану (мажоритарно-пропорційну) систему виборів [75]. 225 депутатів обиралися в одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а 225 депутатів – за списками кандидатів у депутати від

політичних партій (блоків) у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. Виборчий ценз складав 4 %.

Право висування кандидатів в депутати мали політичні партії (блоки), безпосередньо громадяни шляхом самовисування, а також збори громадян і трудові колективи (ст. 20, ч. 1). Кількість кандидатів від політичної партії (блоку), внесених до єдиного списку кандидатів, не могла перевищувати половину встановленого Конституцією України конституційного складу Верховної Ради України (ст. 21, ч. 1). Заслуговує на увагу той факт, що до партійного списку кандидатів в депутати могли входити безпартійні громадяни (ст. 21, ч. 4).

Умовою реєстрації партії (блоку) стало внесення нею грошової застави у розмірі 1 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян (ст. 24, ч. 8).

Чинником легітимації майбутніх народних обранців стало те, що для реєстрації кандидатом в депутати партії мали збирати не менше 200 тис. підписів виборців, у тому числі не менше ніж по 10 тис. у кожній з будь-яких 14 адміністративно-територіальних одиниць України (ст. 24, ч. 9). Така норма сприяла утвердженню потужних політичних партій, які мали підтримку великої кількості виборців на значній території країни. В одномандатних виборчих округах претенденту потрібно було зібрати не менше 900 підписів виборців на свою підтримку (ст. 25, ч. 2).

Новий закон запроваджував інститут уповноважених. Кількість уповноважених від імені політичної партії (блоку) представляти їх інтереси у взаємовідносинах з відповідними виборчими комісіями, органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, а також виборцями складала 30 осіб (ст. 28, ч. 1).

Кандидат в депутати в одномандатному виборчому окрузі, як і на попередніх виборах мав право на п'ять довірених осіб (ст. 29, ч. 1). Новацією закону стало те, що у заходах, пов'язаних з виборами мали право брати

участь офіційні спостерігачі від інших держав та міжнародних організацій, а також від громадських організацій (ст. 30).

Парламентські вибори в Україні 2002 р., що відбулися 31 березня, проходили за пропорційно-мажоритарною системою на підставі оновленого Закону України «Про вибори народних депутатів України», прийнятого 18.10.2001 р. [72]. Прохідний бар'єр для партій і блоків становив 4 %. Закон про вибори народних депутатів, прийнятий у жовтні 2001 р. після накладення президентом п'яти вето, являв собою більш досконалий законодавчий акт у порівнянні з попереднім законодавством і забезпечував адекватні умови для проведення демократичних виборів. У новому законі було враховано більшість рекомендацій ОБСЄ/БДПЛ та Ради Європи [5, с. 4].

До основних новел закону порівняно із законом у редакції 1997 р. – значне скорочення виборчого процесу з 170 до 90 днів (ст. 15, ч. 2). Унормовано склад окружних виборчих комісій, чисельність яких мала бути не менше 12 і не більше 20 (ст. 19, ч. 1). Законом передбачено, що до ОВК обов'язково включаються представники політичних партій (блоків), які подолали чотирьохвідсотковий бар'єр на попередніх парламентських виборах, та партій, які в поточному складі Верховної Ради мали партійні фракції (фракції блоків) (ст. 19, ч. 2). По одному представнику від інших політичних партій мали включатися до ОВК шляхом жеребкування. Для ДВК норма представництва – не менше восьми осіб, верхню межу не встановлено (ст. 21, ч. 2).

Закон запроваджував інститут відкріпних посвідчень, який дозволяв виборцю голосувати у разі його відсутності за межами виборчої дільниці (ст. 31, ч. 4). Щодо порядку висування, кандидатів в депутати, то їх мала право висувати партія, яка зареєстрована не пізніше як за рік до виборів, включно партії, які входять до блоку політичних партій (ст. 38, ч. 1). Під час висування кандидата від партії (блоку) на відповідних форумах мали брати участь не менше 200 делегатів (ст. 40, ч. 6).

Серед основних новел закону – відмова від збирання підписів виборців. Водночас для реєстрації кандидатів від політичних партій і кандидатів, що балотуватимуться в одномандатному виборчому окрузі, збільшено розмір грошової застави, відповідно до 15 тис. і 60 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (ст. 43, ч. 1, 2). Отже, порівняно з 1994 р. розмір грошової застави для кандидата в одномандатному окрузі збільшено у 12 разів.

Відмова від збирання підписів виборців пояснюється скороченням до 90 днів термінів виборчого процесу та дискредитацією інституту підписів виборців на минулих виборах [30, с. 6].

З метою демократизації виборів, їх прозорості і визнання на міжнародному рівні легітимності результатів виборів, підвищено правовий статус інституту офіційних спостерігачів від політичних партій (блоків), кандидатів в народні депутати, що балотувалися в одномандатних округах, міжнародних спостерігачів тощо. Якщо раніше правовий статус спостерігачів регулювався спеціальним Положенням, яке приймала ЦВК, то в оновленому законі про вибори їх діяльність регламентовано безпосередньо в законі (ст. 59–61). Водночас, законом не передбачено залучення до спостереження за виборчим процесом позапартійних вітчизняних спостерігачів. Повноваження всіх спостерігачів обмежено – не забезпечувалася можливість спостереження за всіма аспектами зведення результатів голосування в окружних виборчих комісіях [5, с. 7].

Уперше запроваджено норму, за якою ДВК могла визнати голосування недійсним у разі встановлення нею порушень вимог закону, внаслідок яких неможливо достовірно встановити результати волевиявлення виборців: у разі виявлення порушень голосування у кількості, що перевищує 10 % кількості виборців, які взяли участь у голосуванні або у разі виявлення у виборчих скриньках виборчих бюлетенів у кількості, що перевищує більше ніж на 10 % кількість виборців, які взяли участь у голосуванні (ст. 70, ч. 1, 2).

Уведено норми про грошову заставу замість збору підписів виборців. Це мало як свої «плюси», так і «мінуси». Безумовною перевагою цієї норми –

зменшення як кількості кандидатів від мажоритарних округів, так і кількості партій та політичних блоків через те, що застава не повертатиметься тим, хто програв вибори [35].

Парламентські вибори 2006 р. відбулися 26 березня. Вони проходили відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України», ухваленого парламентом 25.03. 2004 р. і який набрав чинності 1.10.2005 р. [76]. Уперше в історії суверенної України вибори проводилися за пропорційною виборчою системою, відповідно до якої кандидати у народні депутати України могли бути висунуті лише політичними партіями або виборчими блоками політичних партій, а всі 450 народних депутатів України мали обиратися в єдиному загальнодержавному окрузі. Прохідний бар'єр було зменшено від 4 до 3 %.

Коментуючи перебіг виборчої кампанії 2006 р. тогочасний голова ЦВК Я. Давидович зазначав, що «практика прийняття під кожен виборчу кампанію нового спеціального виборчого закону, на жаль, не викорінена й досі. Відтак головною проблемою стає перевірка такого закону на відповідність політичним, соціальним реаліям у суспільстві саме у розпалі виборчого процесу і коригувати, вдосконалювати його доводиться безпосередньо „на марші”». До нового закону довелося кілька разів вносити необхідні зміни. Останній раз – майже напередодні дня голосування, а саме 14.03.2006 р. [31, с. 5].

Термін виборчого процесу чергових виборів депутатів було збільшено і він мав розпочинатися не за 90, а за 120 днів до дня виборів (ст.16, ч. 2).

Враховуючи недоліки президентських виборів 2004 р., коли склад виборчих комісій був чисельним, максимальну кількість членів окружних виборчих комісій обмежено. Склад ОВК визначався в кількості не менше 12 і не більше 18 осіб. Законом передбачено, що до окружних виборчих комісій обов'язково включаються представники політичних партій (блоків), які в поточному складі Верховної Ради України, станом на 15 вересня року, що передуює рокові проведення виборів, мали партійні фракції (фракції блоків).

Представники інших політичних партій (по одному від кожної партії) мали включатися до ОВК шляхом жеребкування(ст. 27, ч. 3). Склад дільничних комісій залежно від розмірів передбачав від 10 до 24 членів комісій (ст. 28, ч. 2).

Якщо у попередній закон про вибори народних депутатів 2001 р. лише запроваджував інститут відкріпних посвідчень, то в новому законі цьому інституту присвячено статтю, яка включала 26 частин (ст. 42, ч. 1–26). У ній регламентовано порядок використання відкріпних посвідчень, їх облік і контроль. За законом подавати списки кандидатів могли лише ті політичні партії, які були засновані принаймні за рік до дня виборів. Кількість кандидатів у депутати, що висувалися партією (блоком), не мала перевищувати кількості депутатів, яка становить склад Верховної Ради України, визначений Конституцією України, та не могла бути меншою від вісімнадцяти осіб (ст. 57, ч. 1). Умовою реєстрації кандидата в депутати була грошова застава, яка становила дві тисячі мінімальних розмірів заробітної плати (ст. 59, ч. 1).

Гарантії діяльності партій (блоків) у виборчому процесі забезпечувалися участю представника партії (блоку) у ЦВК, уповноважених осіб у виборчих комісіях різного рівня (не більше п'яти уповноважених осіб у загальнодержавному виборчому окрузі та не більше двох уповноважених осіб у кожному територіальному окрузі) (ст. 72, ч. 1, 5). Право спостереження за ходом виборчого процесу законом надано офіційним спостерігачам від партій (блоків), громадських організацій, іноземних держав та міжнародних організацій, діяльність яких регламентувалася окремими статтями (ст. 74–77).

Прикінцеві положення закону містили норму, яка наближала українське виборче законодавство до європейських стандартів. Йдеться про запобіжні заходи щодо раптових змін в законах про вибори напередодні виборчої кампанії. Зміни і доповнення до закону могли бути внесені не пізніше як за 240 днів до дня виборів народних депутатів України (ч. 2, розд. IV). Як

зазначено Венеціанською комісією, таке правило «повністю відповідає критерію забезпечення стабільності виборчого законодавства, який захищає Венеціанська комісія, однак воно може бути надто жорстким та на практиці спричинити проблеми, якщо його буде використано упереджено» [36, с. 399]. Водночас комісія зауважила, що цей закон «не має спеціального статусу порівняно з іншими законами, які може бути прийнято в майбутньому; отже, як видається, ніщо не перешкодить Верховній Раді схвалити новий закон, що скасує це положення» [36, с. 381]. І дійсно, у подальшому парламент неодноразово переглядав цю норму, скоротивши цей термін удвічі, а згодом зовсім її скасував [5, с. 8].

Позачергові парламентські вибори 2007 р. відбулися 30 вересня 2007 р. У зв'язку з неправоздатністю Верховної Ради України внаслідок дострокового припинення з 3.06.2007 р. повноважень народних депутатів України, обраних від виборчих блоків політичних партій БЮТ і «Наша Україна». Неможливість відновлення двох третин від конституційного складу Верховної Ради України V скликання спричинило дострокове припинення повноважень українського парламенту.

Вибори проходили за Законом України від 25 березня 2004 р. «Про вибори народних депутатів України», зі змінами і доповненнями від 1.06.2007 р. [74]. Позачергові вибори народних депутатів України, як і чергові вибори народних депутатів України 2006 р., проводилися на пропорційній основі. Прохідний бар'єр для партій і блоків становив 3 % від числа виборців, що взяли участь у голосуванні. Змін зазнали порядок складання списків виборців та їх уточнення, процедура формування окружних та дільничних виборчих комісій, порядок висування та реєстрації народних депутатів України, засади здійснення передвиборної агітації, порядок організації голосування та ін.

Закон не передбачав використання відкріпних посвідчень. Відповідно всіх виборців, які з об'єктивних причин не змогли проголосувати на загальних дільницях або за місцем свого перебування, фактично позбавлено

права голосу. Зокрема на цей недолік закону звернули увагу міжнародні спостерігачі [5, с. 11].

Закон про вибори народних депутатів України закріплював норми, які не було узгоджено з принципом рівності суб'єктів виборчого процесу: парламентські політичні партії мали ряд прав, яких не мали інші партії і блоки суб'єкти виборчого процесу. Зокрема, ч. 18 ст. 39 закону про вибори народних депутатів передбачалося, що для забезпечення громадського контролю за процесом складання та достовірністю загальних списків виборців ЦВК не пізніше 1 жовтня року, що передує рокові проведення чергових виборів народних депутатів України, створює центральну контрольну групу та регіональні контрольні групи, до складу кожної з яких входять по одному представнику від партій (блоків), які в поточному скликанні Верховної Ради станом на 15 вересня року, що передує рокові проведення виборів, мають свої партійні фракції (фракції блоків), за поданнями центральних керівних органів [5, с. 12–13].

Парламентські вибори 2012 р. відбулися 28 жовтня 2012 р. в умовах дії норм і положень Конституції України 1996 р. із змінами та доповненнями внесеними Законами України від 8.12.2004 р., від 1.02.2011 р. Зокрема, відповідно ст. 76 Основного Закону строк повноважень Верховної Ради України було збільшено до п'яти років. Вибори проводилися за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України», який прийнято 17.11.2011 р. [73]. Принципово важливим змінами, нового закону, стало підвищення прохідного бар'єра для партій з 3 % до 5 % і виключенням виборчих блоків політичних партій з числа суб'єктів виборчого процесу.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону про вибори народних депутатів України, ценз осілості складав п'ять років. Ця вимога на думку Венеціанської комісії є надмірною та непотрібною, а відповідна тривалість проживання не повинна перевищувати шість місяців. Більш тривалий термін може встановлюватися винятково з метою захисту національних меншин. На думку міжнародних

експертів, варто розглянути можливість скорочення вимоги щодо тривалості проживання [196].

Позитивним кроком стало розширення переліку партій, які могли висувати кандидатів до складу виборчих комісій, і до нього увійшли всі політичні партії, що висунули кандидатів на виборах, а не лише ті, які представлені у поточному скликанні парламенту (ст. 27, ч. 2). Водночас закон не передбачав жодних процедур щодо забезпечення представництва позапартійних кандидатів на рівні окружних виборчих комісій [5, с. 20]. Законом надавалася можливість висування позапартійних кандидатів.

Скорочено тривалість періоду, протягом якого заборонялося публікувати результати опитування громадської думки у ЗМІ, з 15, запропонованих у законопроекті, до 10 днів (ст. 67). Ця зміна враховувала попередні рекомендації Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ. Проте експерти пропонували розглянути можливості для подальшого скорочення тривалості такого періоду.

На виборах 2012 р. вперше застосовано відеоспостереження, відеозапис і трансляція зображення для спостереження за організацією голосування та підрахунку голосів виборців на виборчих дільницях. Цю новацію було впроваджено відповідно до норм Закону України від 5.06.2012 р. «Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року» [88].

Новація має безпосереднє відношення до проблеми легітимності. Це підтверджує і текст закону, де у ст. 1 зазначено, що «для підвищення рівня довіри суспільства до виборів, публічності та відкритості виборчого процесу, доступу громадськості до спостереження у режимі реального часу під час голосування, а також створення відеозапису підрахунку голосів виборців у приміщенні для голосування звичайної виборчої дільниці використовується система відеоспостереження, відеозапису і трансляції зображення», яка забезпечує передачу зображення з приміщення для голосування звичайної виборчої дільниці з можливістю його перегляду на відповідному веб-сайті у

мережі Інтернет та подальше збереження створеної в процесі відеоспостереження інформації. Система відеоспостереження не встановлювалася у приміщеннях ЦВК, окружних виборчих комісій, дільничних виборчих комісій закордонних та спеціальних виборчих дільниць.

У виборчому процесі могли брати участь офіційні спостерігачі від партій, кандидати у депутати від якої зареєстровані у загальнодержавному окрузі, кандидатів у депутати в одномандатному окрузі та громадських організацій, а також офіційні спостерігачі від іноземних держав та міжнародних організацій (ст. 77, п. 1, 2).

З метою мінімізації маніпулювання відкріпними посвідченнями, яке мало місце на попередніх виборах, із закону вилучено статтю про інститут відкріпних посвідчень, а виборцям дозволено голосувати лише в межах виборчого округу. Це положення не розповсюджувалося на закордонні виборчі дільниці. Відповідно до попередніх рекомендацій Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ повноваження дільничних виборчих комісій вносити зміни до списку виборців, крім виправлення технічних неточностей, у день голосування було скасовано.

Позачергові парламентські вибори 2014 р. відбулися 26 жовтня. Проведення виборів народних депутатів регулювалося Конституцією, Законом України від 17.11.2011 р. «Про вибори народних депутатів України» зі змінами від 17.04.2014 р. [74]. Закон зберігав основні правила проведення попередніх виборів. Вони проходили за змішаною (пропорційно-мажоритарною системою). Прохідний бар'єр складав 5 %.

До закону про вибори народних депутатів України було внесено зміни, які враховували деякі попередні рекомендації ОБСЄ/БДПЛ. Зокрема, поправками було визначено критерії створення та визначення меж одномандатних округів та вимагалось врахування інтересів національних меншин у цьому процесі, запроваджено можливість виправлення помилок і неточностей у реєстраційних документах кандидатів, зменшено кількість

виборців на виборчій дільниці, а також знижено розмір грошової застави. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів» №709-VII від 21.11.2013 внесено зміни до ст. 92 закону про вибори народних депутатів України. Відповідно до змін зменшено мінімальні відсотки (з 10 до 5 %) кількості порушень, що повинні бути скоєні, щоб вибори були визнанні недійсними.

Розмір грошової застави зменшено до 1 тис. розмірів мінімальної заробітної плати (ст. 56, ч. 1). Законом від 21.11.2013 р. до ч. 3 ст. 67 внесено зміни, якими строк, протягом якого заборонялося публікувати результати опитування громадської думки у ЗМІ, зменшено з десяти до двох днів. Разом із тим, незважаючи на неодноразові рекомендації ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської комісії, переглянути положення частини вісімнадцятої ст. 73 закону, яка забороняє проведення передвиборчої агітації у закордонних ЗМІ, що працюють на території України, а також у зареєстрованих в Україні ЗМІ, в яких частка зарубіжної власності перевищує 50 %, ці положення не переглянуті. Закон про вибори народних депутатів у редакції від 14.10.2014 р. містить таку заборону у ч. 19, ст. 73 [5, с. 28–29].

Закон забороняв участь у передвиборній агітації іноземцям та особам без громадянства, у тому числі через журналістську діяльність чи у формі участі у концертах, виставах, спортивних змаганнях, інших публічних заходах, що проводяться на підтримку чи за підтримки партії – суб'єкта виборчого процесу чи кандидата у депутати (ст. 74, п. 1).

Отже, участь громадян у виборах глави держави та українського парламенту поряд із законами про вибори Президента України унормовує низка інших політико-правових актів, зокрема про Центральну виборчу комісію, про Державний реєстр виборців, про зміни до згаданих законів, а також законодавчі акти суміжних галузей права та підзаконних нормативних актів, які регулюють окремі питання електорального процесу.

Загалом простежується процес вдосконалення виборчого законодавства відповідно до потреб і вимог сучасного політичного процесу, норм міжнародного права, зауважень міжнародних та вітчизняних спостерігачів. Значно підвищена роль політичних партій при одночасному зменшенні ролі зборів виборців. Не витримали перевірки часом деякі форми масового залучення громадян до електоральної практики, зокрема інститут збору підписів на підтримку кандидатів та участь в електоральному процесі трудових колективів. Найбільш гострою проблемою виборчого законодавства залишається його нестабільність.

2.2. Інститути та процедури легітимації політичної влади

У політичній науці розмежовують інститути як закріплення звичаїв, порядків у законах і правових нормах (наприклад, конституція) та інститути, що існують у різних організаційних формах, зокрема інститути партій, парламентаризму, президентства, виборів й ін. На справедливе зауваження сучасного західного політичного філософа Р. Белламі, індивідуальну свободу захищають не писані заяви, хоч як би вони були цінні, а існування інститутів, що дають змогу суб'єктам суспільно-політичних відносин діяти у певний спосіб і надають їм засоби захисту проти зазіхань з боку інших. Права означають здатність людей робити або не робити певні речі, і їх найкраще захищає демократична інституційна структура, що розділяє владу в межах спільноти [13, с. 998].

Сутність інституалізації глибоко проаналізували у своїй відомій праці П. Бергман і Т. Лукман. Вони вважають, що вона передбачає наявність певних процесів, зокрема: хабітулізацію (узвичаєння), типізацію певних дій, історичність і соціальний контроль, оскільки неможливо адекватно зрозуміти інститут, не розуміючи історичного процесу у ході якого його було створено. До того ж, інститути контролюють поведінку людини, визначаючи її спрямованість [14, с. 92–94]. Потреба у легітимації інститутів політичної влади виникає щоразу після їх зміни або оновлення. Такої легітимації

потребують органи влади і в очах нового покоління, що залучається до політики. Відповідно для збереження існуючого порядку, виникає потреба у поясненні новій генерації правомірності і доцільності існування певних інститутів. Як стверджують згадані автори, легітимація і є тим самим процесом «пояснення» і «доцільності» існування зазначених інституційних утворень [14, с. 104, 153].

У контексті зазначених методологічних позицій слід розглядати й інститути за допомогою яких відбувається легітимація політичної влади. Один із найважливіших із них – вибори. Цей інститут має складну структуру і є продуктом історичної еволюції української виборчої системи, яка передбачає типізовані (унормовані) моделі поведінки суб'єктів виборчого процесу та сукупність певних процедур. Головними серед них є такі: призначення виборів та визначення дати їх проведення; визначення територій виборчих округів та виборчих дільниць; утворення виборчих комісій різного рівня; складання (уточнення) списку виборців; формування виборчих штабів партій і кандидатів; висування та реєстрація партій і кандидатів; проведення передвиборчої агітації; власне голосування; підрахунок голосів; оприлюднення результатів голосування; проведення в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів; оскарження в суді окремих неправомірних рішень виборчих комісій різного рівня; реєстрація обраних депутатів. Органічною складовою демократичного виборчого процесу є державний і громадський контроль за їх проведенням.

Вибори виконують важливі соціальні функції, оскільки можливість добиватися змін політичного курсу країни через голосування стимулює традиційні форми участі, запобігає від несанкціонованих демонстрацій та інших форм неконвенційної участі, сприяє стабільності політичного життя, формуванню демократичного типу політичної культури. Вибори стають легітимним, ефективним механізмом зміни владних структур. Громадяни можуть не лише балотуватися, а й грати важливу роль у відборі та просуванні кандидатів на посади, підтримці політичних сил, актуалізації

насущних проблем життя соціуму, що закладено у передвиборні програми кандидатів і партій тощо. Усе це надає громадянам впевненості в тому, що держава діє в інтересах народу, що надає їй легітимності в очах громадськості [24, с. 102].

Розвиток суспільно-політичних процесів доводить, що існуючі моделі та електоральна практика виявилися багато у чому дискредитованими в очах суспільства. Результати соціологічних опитувань засвідчують, що майже половина громадян України заперечують тезу про те, що інститут виборів є реальним механізмом впливу громадян на владу (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Чи Ви згодні з тим, що вибори в Україні є реальним механізмом впливу громадян на владу?

	Травень 2004	Березень 2006	Липень 2007	Грудень 2007	Грудень 2009	Жовтень 2010	Квітень 2012
Зовсім не згодні	28,2	15,6	14,6	18,4	18,9	23,7	20,8
В основному не згодні	25,8	15,1	21,5	28,9	28,2	24,7	25,4
В основному згодні	17,2	28,6	35,1	34,4	25,4	19,4	28,4
Повністю згодні	2,1	7,6	16,4	6,2	2,6	4,1	4,0
Важко сказати	27,2	32,2	12,3	12,1	24,9	28,2	21,3

Джерело: [12, с. 63].

Легітимність обраних народних депутатів значною мірою залежить від типу виборчої системи, яка в уявленнях людей має відповідати принципу справедливості. Однак досвід проведення парламентських виборів в Україні показує, що тип виборчої системи є засобом маніпуляції правлячих кіл і корегується залежно від політичної кон'юнктури. Свідченням тому, зміни виборчого законодавства напередодні чергових виборів, мета яких забезпечення або збереження представництва у владі. Так, депутати до Верховної Ради України I–II скликань обиралися за мажоритарною системою абсолютної більшості, III–IV скликання – за змішаною, V–VI скликань – за

пропорційною, VII–VIII скликання – знов за змішаною. Таким чином, спостерігається певна циклічність змін виборчого законодавства – майже кожні вісім років оновлюються правові підстави обрання народних депутатів.

Загалом виборчі системи поділяються на три основні типи: системи абсолютної або відносної більшості («*first-past-post*» – «перший отримує мандат»), так звані мажоритарні системи, пропорційного представництва і змішані. Кожна з них має свої переваги та недоліки. Якщо мажоритарна система є персоніфікованою, оскільки люди голосують за конкретного кандидата, то пропорційна система є «ідеологічною», в силу того, що партії (навіть центристського спрямування) сповідують ідею, ідентифікують себе із певним спектром суспільно-політичної думки, культурно-історичними цінностями.

За мажоритарної системи виборів можлива ситуація коли: значна частина тих, хто голосував, може бути не представлена в парламенті; партія або кандидат, що набрав меншу кількість голосів, ніж конкурент, отримує більше місць в парламенті; лідер держави не представлятиме інтереси більшості у парламенті. Усе це можна віднести до недоліків мажоритарної системи. Водночас до переваг мажоритарної системи належать: відносна легкість формування уряду та його більша стабільність, оскільки вибори, як правило, виграють потужні політичні партії; наявність тісного зв'язку між виборцями та депутатами [214].

Пропорційна система виборів так само має свої позитивні та негативні властивості. До її переваг слід віднести більш справедливий розподіл голосів виборців, оскільки передбачає пропорційний розподіл голосів і місць в парламенті. До її недоліків слід віднести такі: менша стабільність уряду. Велика кількість партій, що потрапляє в парламент, заважає одній партії мати стійку більшість і примушує до утворення коаліцій, що у свою чергу загрожує виникненню міжпартійних протиріч. Так, наприклад, на парламентських виборах у Республіці Польща в червні 1993 р. 29 партій були представлені в нижній палаті парламенту, але жодна партія не отримала

понад 12,3 % [61, с. 88]; високий рівень фінансових зловживань; порушення пропорційного представництва регіонів (засилля в партійних списках столичної еліти); порушення принципу представництва депутатом населення (відсутність відповідальності депутата перед виборцями); відсутність можливості виборця висловити підтримку або недовіру конкретному кандидату, внесеному у партійний список; залежність висунення кандидатів від позиції партійного апарату [214].

Парламентські вибори 1998 і 2002 рр. проводилися за змішаною системою виборів. Чергові 2006 й позачергові парламентські вибори в Україні 2007 рр. відбувалися за пропорційною системою, яка виявилася найменш популярною серед населення України (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Яку систему виборів до парламенту Ви вважаєте найкращою для України?(динаміка, 2001–2007 рр.)

Питання /роки	2001	2004	2006	2007
Мажоритарну (коли всі депутати обираються у територіальних округах – один депутат від одного округу)	32,3	25,2	33,5	33,2
Пропорційну (коли парламент обирається лише за партійними списками)	5,4	11,3	13,6	15,4
Змішану (коли частина депутатів обирається за партійними списками, а частина по територіальних округах)	26,8	30,0	23,8	26,9
Важко відповісти	35,5	33,5	29,1	24,6

Джерело: [244].

За результатами національного опитування «Громадська думка в Україні – 2009» (омнібус), за пропорційну систему виборів до Верховної ради України висловилися 12 % респондентів, натомість за мажоритарну – 22,4 %, за змішану лише 9,1 % (в 2007 р. таких було майже 27 %). Дуже високою є доля тих, хто вагається з відповіддю – 56,5 % [209, с. 514]. Отже, вочевидь простежується коливання у ставленні громадян України до типу виборчої системи. Водночас стабільними і відносно високими є показники відношення до мажоритарної системи виборів. Виборці прагнуть голосувати за тих, кого вони принаймні знають із різних джерел інформації. Не в

останню чергу, це пов'язано із відповідальністю депутатів перед виборцями «свого» виборчого округу. Усе це опосередковано засвідчують результати згаданого національного опитування 2009 р.(табл. 2.3).

Таблиця 2.3

А чому Ви вважаєте, що обраний Вами варіант виборчої системи є кращим? Бо ця система...

Варіанти відповідей	%
1. Забезпечує справедливе представництво у Верховній Раді інтересів нашого регіону (міста, району)	25,0
2. Сприяє розвитку усталених партій	9,0
3. Забезпечує справедливе представництво у Верховній Раді інтересів моєї соціальної групи	14,0
4. Забезпечує стабільність роботи парламенту	19,4
5. Сприяє формуванню стабільного уряду	14,4
6. Сприяє відповідальності кандидатів перед виборцями	24,1
7. Найкраще забезпечує інтереси моєї етнічної, релігійної, мовної групи	4,4
8. Інше	0,3
9. Важко відповісти	30,2
10. Я не підтримую жодної виборчої системи	23,2

Джерело: [210, с. 515].

Відсутність загального бачення принципів державного устрою України, а також механізмів, які б перешкоджали довільній зміні законодавчих «правил гри», породило невпевненість суспільства у завтрашніх виборах влади. Як, наслідок, наявна система виборів в Україні «не дозволяє забезпечити ефективне представництво інтересів населення в парламенті, окрім того, нівелює зв'язок депутатів з виборцями», вважають вітчизняні політологи [159, с. 258].

Можна стверджувати, що якість, а відповідно і легітимність органів влади, обраних під час виборів, значною мірою залежить від ефективності виборчої системи. Фактично в Україні й чинна змішана і, попередня пропорційна системи з «закритими» списками, себе повністю дискредитували. На переконання дисертанта, найбільш адекватною сучасним умовам і такою, що сприятиме легітимації політичній влади, є запровадження в Україні пропорційної виборчої системи з відкритими списками.

Необхідно відзначити, що впродовж червня – серпня 2014 р. на розгляд Верховної Ради України VII скликання вносилося понад 10 проектів виборчих законів, більшість з яких передбачала запровадження вже на парламентських виборах 2014 р. різних моделей пропорційної виборчої системи з відкритими партійними списками. Однак позачергові парламентські вибори у 2014 р. відбулися за старою пропорційно-мажоритарною системою [5, с. 45]. Парламентська Асамблея Ради Європи у Резолюції 1755 (2010) підтвердила свою рекомендацію щодо необхідності запровадження в Україні виборчої системи, яка передбачає пропорційну систему та ґрунтується на відкритих виборчих списках і регіональних виборчих округах [196].

Специфічна форма легітимації політичної влади в електоральному процесі – інститут присяги, яку складають учасники виборчих перегонів, їх переможці перед тим, як заступають до виконання своїх обов'язків. Тексти присяги народних обранців і державних службовців унормовано Конституцією України, а також законами України «Про Центральну виборчу комісію», «Про вибори народних депутатів України». Її складають Президент України, народні депутати, члени ЦВК та члени виборчих комісій іншого рівня. Особа, яка склала присягу ставить свій підпис під текстом присяги і, таким чином для новообраного депутата, глави держави та ін, закінчується процес електоральної легітимації.

За Конституцією України процес легітимації новообраних народних депутатів передбачає перед вступом на посаду складання присяги такого змісту: «Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу. Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників». Присягу має зачитувати найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, після чого депутати повинні скріплювати присягу своїми підписами

під її текстом. Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата. Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складання присяги (ст. 79).

Неодмінним учасником процесу формування владних інститутів в демократичних країнах є політичні партії. Найбільш глибоке значення цих добровільних об'єднань громадян полягає у тому, що вони призводять до створення нових еліт. Партіям та виборчим блокам політичних партій у виборчому процесі відводиться роль його суб'єктів, що передбачає певні права та виконання відповідних функцій, зокрема: висування кандидатів на виборні посади, проведення передвиборної агітації, участь у роботі виборчих комісій тощо. Виконувати свою функцію представництва інтересів певних соціальних груп, стати повноцінним інститутом демократії, політичні партії можуть лише за умови їх інституалізації – процесу перетворення зі звичайної асоціації у повноцінний конституційно-правовий інститут. Інституалізація політичних партій передбачає процес конституювання, тобто включення до конституції основних принципів статусу політичних партій, а також законодавчу інституалізацію, внаслідок якої правове становище партій отримує подальше регулювання у законі [100, с. 9].

Правова легітимація політичних партій значно відрізняється у різних країнах. Їх реєстрація, наприклад, не є необхідною у деяких правових системах. Немає вимог щодо їх реєстрації у Німеччині, Греції або Швейцарії. У Данії та Нідерландах політичні партії не зобов'язані бути зареєстрованими, проте від них вимагаються певні формальності для участі у виборах. У Швеції реєстрація захищає виняткове право партій використовувати свою назву [105, с. 297]. Показовим у контексті українських реалій є досвід Ірландії, де від партії вимагається ефективна політична активність. Для того, щоб бути зареєстрованою, партія повинна бути «справжньою політичною партією, організованою в державі або її частині», щоб виставляти кандидатів на виборах до нижньої палати парламенту, європейських виборів або місцевих виборів. Згідно з рішенням Верховного

суду, мета цієї норми полягає у тому, щоб уникнути збільшення кількості «фіктивних політичних партій, чії наміри та цілі є дуже далекими від політичної сфери» [105, с. 300].

Інституалізація політичних партій в Україні, як суб'єктів електорального процесу, розпочалася лише після 1990 р. – скасування ст. 6 Конституції СРСР яка закріплювала монополію КПРС на партійно-політичну діяльність. Подальша правова інституалізація політичних партій відбулася 1992 р. із прийняттям Закону України «Про об'єднання громадян». Правові та організаційні засади діяльності партій в Україні сьогодні регламентуються Конституцією України та відповідними законами. В Законі України «Про політичні партії в Україні» визначається поняття політичної партії, яке передбачає її участь у виборах: «Політична партія – це зареєстроване, згідно із законом, добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» (ст. 2) [90].

Повноцінна участь політичних партій у парламентському електоральному процесі фактично розпочалась лише на виборах до Верховної Ради України 1994 р. На початок 1995 р. з 408 народних обранців, членами партій були 191 депутат, що складало 46,8 %. Окрім того, з 19 політичних партій, офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України на кінець 1994 р., до парламенту обрано представників 15 політичних партій, тобто майже 80 % зареєстрованих на той час політичних партій мали своїх представників у парламенті [184, с. 525].

Специфіка розвитку партійної системи в Україні полягає в тому, що вітчизняні партії є, радше, технологічними проектами захоплення влади впливовими регіональними елітами та фінансово-промисловими групами. Це зумовлено тим, що великі політичні партії фактично вже злилися з основними групами інтересів, з одного боку, і з різними владними структурами – з іншого. Водночас всередині партій визначальна роль у

виробленні програм, стратегії і тактики політичних кампаній належить лідерам та центральному апарату, а партійна номенклатура все більш віддаляється від рядових членів [24, с. 267].

За висновками експертів, опитаних фахівцями Фонду «Демократичні ініціативи» у вересні 2012 р., партійна система України в основному або зовсім не відповідає демократичним стандартам. Ця невідповідність має прояв передовсім у тісному зв'язку партій з олігархічними структурами, відсутності ідеології та чіткої програмної складової в діяльності українських партій. Серед інших факторів недемократичності партійної системи в Україні експерти зазначали непрозорість фінансування партій, відсутність комунікації із громадянами та внутрішньопартійної демократії [34].

На справедливе твердження Ю. Шведи, бізнес, який стоїть за політичними партіями, не зацікавлений у постійному їх інвестуванні, а погоджується вкладати в них кошти лише під час виборів – перетворюючи тим самим партії у банальні «машини для голосування» або виборчі проекти. У демократичних державах вибори – це форма народного контролю над державою шляхом вибору тієї чи іншої партії. У квазідемократичних державах вибори – це змагання за лояльність до режиму відповідних приватних інтересів, організоване у вигляді змагання політичних партій [234, с. 91, 92].

На структуру електоральних вподобань виборців впливає чинник падіння довіри до українських політичних партій. Це яскраво демонструють їх рейтинги напередодні та після виборів за пропорційною системою. Так, 2005 р. за рік до парламентських виборів 2006 р., довіра до політичних партій, згідно з даними моніторингу Інституту соціології, становила 2,5 бала за 5-бальною шкалою, а одразу після виборів – 2,4 бала. Через півроку після позачергових парламентських виборів 2007 р., восени 2008 р. – ще нижче – 2,2 бала. Навесні 2012 р., за даними моніторингу, рівень довіри до політичних партій впав до 2,0 балів – стільки ж було у 1996 р., коли ще не було виборів за партійними списками [12, с. 60].

До цього можна додати, що в моніторингу 2014 р. на запитання «Чи є в Україні серед наявних на сьогодні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?» відповідь «ні» дало найбільше громадян за увесь час проведення моніторингу – 46,8 % («так» – 18,7 %, «важко сказати» – 34,1 %). У 2014 р. ця тенденція збереглася: відповідь «ні» дало 43,8 % респондентів, «так» – 21,2 %, «важко сказати» – 34,9 % [210, с. 23].

Нездатність «старих» політичних партій відбивати інтереси громадян України підтвердили і парламентські вибори 2014 р., коли перші чотири позиції зайняли нові партії, які виникли напередодні виборів. Як зазначає відомий вітчизняний політолог А. Колодій, «попередні правлячі партії не відповідали елементарним демократичним стандартам. Вони були корпораціями авторитарного типу, не дуже придатними для розв'язання завдань, що стоять перед країною. Тож не дивно, що від них мало що залишилося. Поки що новий тип партій ще не сформувався, але було б добре, якби рух у напрямі заміни старих партійних об'єднань на нові продовжився. Це б сприяло, окрім іншого, і кристалізації нової політичної еліти» [116].

Водночас інше соціологічне дослідження, проведене фахівцями Центру Разумкова у березні 2015 р. виявило, що рівень довіри українців і до нових політичних партій України є не надто великим. На питання: «Якби наступної неділі відбувалися нові вибори до Верховної Ради, то за яку партію Ви би проголосували?», дано такі відповіді. За Радикальну партію Ляшка проголосувало б 4,5 % виборців, за Опозиційний блок – 6,8 %, Народний фронт – 4,6 %, Самопоміч – 9,8 %. Свобода отримала б 1,8 % голосів виборців, КПУ – 3,1 %, БПП – 14,1 %, Сильна Україна – 2 %, Батьківщина – 4,4 %, Громадянська позиція – 2,7 %, інша партія – 4,6 %. Зіпсував би бюлетень – 2,3 % виборців, не брав би участі у виборах – 22,1 %. Для 17,7 % було важко відповісти [242].

Звертає на себе увагу великий відсоток людей, які не бажали брати участі у виборах, що переважає рівень умовної довіри до будь-якої із наведених вище партій.

На зауваження відомого французького фахівця з проблем партійного будівництва М. Дюверже, партії сприяють кристалізації суспільної думки та її структуризації. Вони концентрують тотожні думки, уникаючи абсолютизації індивідуальних відмінностей, створюючи декілька «великих сімейств думки». Такий синтез надзвичайно важливий, оскільки без нього «не було б виборів, ні політичного представництва, оскільки вони неможливі в обстановці нескінченного хаосу особистих думок» [65, с. 456, 512].

Щоправда, до процесу партійного будівництва в Україні таке твердження можна віднести з великою долею умовності, – лише по відношенню до невеликої кількості ідеологічних партій, які твердо дотримуються своїх світоглядних орієнтирів. Більшість же українських партій центристського спрямування є так званими прагматичними партіями, програмні положення яких майже тотожні і включають суміш ліберальних, консервативних, соціалістичних та національно-демократичних ідей.

Як справедливо зазначає А. Романюк, політичні партії України не позиціонують себе в межах однієї конкретної ідеологічної конструкції. Тому їх складно оцінювати з позицій певної цілісної ідеології, більш адекватним є виділення низки ідеологічних маркерів, які можуть належати, серед іншого, різним ідеологічним конструкціям [185, с. 97]. Відомі випадки, коли партія кардинально змінювала свою ідеологічну орієнтацію.

У цьому контексті показовим є досвід ВО «Батьківщина», коли 2008 р. партія змінила своє позиціонування з соціал-демократичного на консервативний, ставши членом Європейської народної партії (ЄНП). До 2008 р. ВО «Батьківщина» мала статус «консультативного члена» Соціалістичного інтернаціоналу з домінуючою ідеологічною спрямованістю – демократичний соціалізм. Відповідно, в позиціонуванні партій цього напрямку переважав лівоцентризм. ЄНП об'єднує християнсько-демократичні, народні/консервативні та демократичні партії країн Європи, її позиціонування – право-центризм. Відповідно, у статуті партії ВО

«Батьківщина», затвердженому у 2012 р., п. 1.3 зазначено, що «партія як асоційований член ЄНП поділяє світоглядні засади ЄНП [185, с. 96].

Важливим нормативним документом, що спрямовує діяльність депутатів, забезпечуючи йому певний рівень легітимності є програма партії, яка делегувала його до представницького або виконавчого органу влади. Політичні партії, що прагнуть дістатися влади, відповідально ставляться до власного іміджу, програмних засад та статутної діяльності. Успіх партії на виборах не в останню чергу залежить від заявленого стратегічного курсу, проголошених принципів і завдань, що накреслені в її програми. Коли партія дістається влади, програма має скеровувати її діяльність, тому однією з найважливіших функцій партії є розробка партійної програми.

Роз'яснення сутності партійної програми у політико-правовому сенсі міститься у «Кодексі належної практики щодо політичних партій», ухваленої Венеціанською комісією. Партійні програми не є угодами, зобов'язальними у правовому відношенні, йдеться у Кодексі. Їх дотримання не можна вимагати у правовому порядку і всі європейські держави покладаються на принцип представницької демократії, який виключає імперативний мандат. Тим не менше, програма дає орієнтири для громадян для того, щоб зрозуміти та ідентифікувати політику партії щодо певних питань. У цьому сенсі програми не лише служать для інформування виборців; вони також відображають певного типу «м'яку угоду» чи моральне зобов'язання партій перед виборцями.

Отже, публікація програми не лише відповідає принципу прозорості, але служить також дальшому поглибленню підзвітності. Більше того, її постійна доступність служить через виборний мандат для перевірки дотримання передвиборних обіцянок [108, с. 376]. Таким чином, легітимність політичних партій і кандидатів від них, що потрапили до керівництва державою, значною мірою залежить від виконання ними курсу, накресленому в їх партійних програмах.

Передвиборні програми партій і кандидатів в депутати є відповідно до виборчого законодавства необхідною умовою реєстрації кандидатів у депутати в багатомандатному виборчому окрузі, включених до виборчого списку партії (блоку). Загалом партійні програми виконують низку функцій: ідеологічної та партійно-політичної ідентифікації, актуалізації кола проблем суспільно-політичного розвитку країни, її зовнішньополітичного курсу, прогнозування короткострокової та стратегічної перспективи суспільного розвитку, його моделювання тощо.

Аналіз передвиборчих програм політичних партій засвідчує популістський характер деяких з них. Прикладом може слугувати партійні програми переможців парламентських виборів 2012 р. Інтерес до програм партій, що брали участь у парламентських виборах 2012 р. викликано тим, що на зазначених виборах представлено партії, які перебували на протилежних полюсах ідеологічного спектру: ВО «Свобода» і КПУ разом із Партією регіонів, з іншого – прагматичні демократичні партії УДАР і ВО «Батьківщина».

Партія регіонів у своїй відверто популістській передвиборчій програмі «Від стабільності – до добробуту» активно використовувала тезу «економічної катастрофи», перекладаючи усі негаразди в економіці на «попередників» – «помаранчеву» коаліцію. Водночас висувалися амбіційні плани щодо підвищення добробуту громадян. Так, у програмі йшлося про молоді сім'ї які отримають доступне житло завдяки державній іпотеці під 3 % річних за рахунок соціальних контрактів із роботодавцями. Допомога при народженні першої дитини в 2012 р. складатиме 28 830 грн, другої – 57 660 грн, третьої – 115 320 грн. До 2017 р. розмір цих виплат зростатиме ще вдвічі. Покращення якості освіти включатиме: забезпечення держзамовленням щонайменше 75 % місць у ВНЗ; виплату стипендій на рівні мінімальної зарплати; збільшення зарплати освітянам щонайменше на 20 % щороку; повну комп'ютеризацію та підключення всіх шкіл до Інтернету.

Задекларовано створення нових робочих місць за рахунок: 100 % компенсації роботодавцю єдиного соціального внеску при працевлаштуванні інвалідів, сиріт, одиноких матерів та людей, старших за 50 років. Середня зарплата у 2017 р. за програмою сягатиме 8000 грн. Середню зарплату в системі охорони здоров'я задекларовано в обсязі не менше 8 тис. грн для лікарів та 5500 грн для медперсоналу. Зниження цін на ліки першої необхідності планувалося зменшити на 30 %, а в кожному регіоні відкрити нові басейни, стадіони, льодові арени та спортивні майданчики.

У програмі ставилося за мету вочевидь утопічне завдання повної компенсації до 2017 р. всіх вкладів Ощадбанку СРСР до 5 тис. грн; мінімальну пенсію планувалося збільшити на 20 % вищої за прожитковий мінімум та ін. З метою подальшого розвитку місцевого самоврядування задекларовано низку заходів: розширення повноваження органів місцевого самоврядування; виділення 60 % зведеного державного бюджету місцевим радам. У міжнародній політиці декларувалося здобуття асоційованого членства в Євросоюзі, створення зони вільної торгівлі, зняття візових бар'єрів між Україною та ЄС тощо [153, с. 728–730]. Вочевидь, що за існуючої системи економічних відносин, виконання таких амбітних планів було неможливо.

Передвиборна програма ВО «Батьківщина» була значною мірою забарвлена емоційно. Зокрема, у ній йшлося про необхідність очищення України від «кримінального окупаційного режиму», «від окупантів». Водночас вона, якщо і містила елементи популізму, все ж була більш раціональна і прагматична. Видатки на утримання влади планувалося скоротити удвічі, а пільги можновладцям – скасувати, у тому числі повернути Межигір'я державі. Акцент робився на антикорупційних заходах шляхом створення Національного антикорупційне бюро, люстрації усіх чиновників, починаючи з суддів, прокурорів і слідчих, парламентського і громадського контролю над силовими структурами. Задекларовано звільнення Ю. Тимошенко, Ю. Луценка, усіх політичних в'язнів.

В економіці задекларовано створення нових робочих місць і підтримка підприємців з одночасним позбавленням бізнесу від тиску з боку правоохоронних та адміністративних органів шляхом ліквідації податкової міліції. Оголошено війну монополіям у всіх галузях і створення умов для чесної конкуренції, ліквідацію тиску з боку мільярдерів на мале та середнє підприємництво. Мала вирішитися проблема перекриття каналів виведення коштів через офшори, проведено розслідування майнових і фінансових оборудок влади.

План дій в економіці протягом року передбачав підвищення прожиткового мінімуму і мінімальної зарплати до 2400 грн, зарплату вчителів, лікарів, науковців та інших бюджетників планувалося збільшити удвічі. За п'ять років планувалося збільшити пенсії – на 334 грн з одночасною ліквідацією «спецпенсій». Енергозбереження, позбавлення залежності від дорогого російського газу мало стати національним пріоритетом.

Програма ставила за мету розширення мережі загальнодоступних медичних закладів, передання до неї «Феофанії», лікарні для депутатів і чиновників. Задекларовано розширення мережі дошкільних установ, у середній школі реалізація програми «Знай англійську – як українську». Пріоритетним завданням програми визначено формування сучасної української політичної нації та спільним європейським майбутнім, підписання та ратифікацію Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС, безвізового режиму з країнами Євросоюзу, партнерства з Російською Федерацією тощо [150, с. 731–732].

Майже позбавлено популізму передвиборну програма політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» «Від успіху людини – до успіху країни». Зокрема цією партією задекларовано такі кроки, як скорочення кількості державних органів, які мають дозвільні, контрольні та каральні повноваження, часу для реєстрації нового бізнесу до 30 хвилин, кількість загальнодержавних податків і зборів, залишивши:

податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість, єдиний соціальний внесок, акцизний збір, податки на нерухомість і землю, проведення антикорупційної люстрації, Антикорупційного агентства тощо.

Цілком реалістичним виглядає їх пропозиція щодо запровадження процедури народного вотуму недовіри, тобто надання можливості громадам ухвалювати на місцевому референдумі рішення про недовіру голові місцевої державної адміністрації, керівнику міліції і податкової, прокурору, судді – що матиме наслідком дострокове припинення їх повноважень.

У контексті сьогодення актуальним виглядає їх пропозиція щодо збільшення бюджетних видатків на Збройні Сили України щонайменше до 2% ВВП [154, с. 733–735].

Соціальною спрямованістю відзначено передвиборну програму КПУ «Повернемо країну народу!» Крім традиційних популістських закликів боротьби з олігархами і капіталістами, зміст програми містив багато раціональних моментів які згруповано за такими проблемами/гаслами: перемогу над безробіттям, бідністю і відсталістю; перемогу над корупцією; зміцнення державного суверенітету; збереження здоров'я українського народу; доступність якісної освіти; вирішення житлової проблеми і подолання занепаду ЖКГ; моральне оздоровлення суспільства. Цікаво, що моральне оздоровлення суспільства комуністами убачалося через підтримку канонічної Православної церкви і віруючих інших конфесій і надання через референдум російській мові статусу другої державної [152, с. 736–738].

Передвиборна програма ВО «Свобода» «Своя влада – своя власність – своя гідність на своїй, богом даній землі», вже за своєю назвою визначала її спрямованість на відстоювання української національної ідентичності, незалежності та суверенності Української держави. Крім проблем забезпечення соціальної справедливості і соціального захисту, програму спрямовано на зміцнення ролі держави в сфері економіки шляхом

державного контролю над монополіями, збільшення частки державних стратегічних підприємств, банків тощо.

Розділ перший програми під назвою «Усунення від влади режиму олігархічної диктатури та ліквідація наслідків його правління», передбачав першочергові завдання у сфері політики: зупинення наступу олігархічної диктатури та недопущення узурпації влади режимом кримінально-олігархічних кланів. Ухвалення закону про імпічмент Президента України. Висловлення недовіри та відправлення у відставку уряду Азарова-Тігіпка-Табачника. Скасування «Харківських угод». Повернення у власність держави стратегічних підприємств. Протидія запровадженню ринку землі сільськогосподарського призначення. Скасування антиукраїнського закону «Про засади державної мовної політики». Ухвалення натомість Закону «Про захист української мови».

План всеосяжних докорінних перетворень спрямовано на створення могутнього середнього класу і соціальний захист, збереження національної ідентичності та відновлення історичної справедливості. Зокрема, планувалося визнати вояків ОУН-УПА учасниками національно-визвольної боротьби за державну незалежність України [151, с. 739–740].

Отже, програми тогочасних політичних партій поряд з елементами відвертого популізму містили й багато раціонального. Це не могло не позначитися на їх популярності серед виборців, що й довели результати виборів до українського парламенту.

Важливим інститутом легітимації політичної влади є організації громадянського суспільства. Революційні події 2014 р. засвідчили зростання активності людей не задіяних у партійні структури, тобто пересічних громадян. Водночас в українському суспільстві спостерігається певне протиріччя між участю населення в інститутах громадянського суспільства (у 2013 р. не належали до жодної громадської організації, об'єднання або рухів 87,2 % громадян) та їх уявленнями про важливість цих об'єднань у суспільно-політичному житті (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Наскільки важливу роль можуть відігравати громадські організації у кожній з таких сфер українського суспільства, 2013 р. (%)

Сфера суспільного життя	Важлива	Важко сказати	Не важлива	Не знаю
Політика та виборчі кампанії	37,3	25,5	27,6	9,6
Контроль за владою та боротьба з корупцією	42,6	19,1	30,0	8,3
Надання допомоги бідним і соціально вразливим верствам населення	58,5	19,8	15,3	6,5
Захист природного середовища	61,3	20,3	12,8	5,6
Захист громадянських прав і свобод	54,5	21,3	17,2	6,9
Пропаганда здорового способу життя, профілактика наркоманії та алкоголізму	64,9	17,7	11,1	6,4
Дозвілля громадян – спорт, туризм, культурні ініціативи та клуби за інтересами	60,4	20,1	13,2	6,3
Благоустрій місць сумісного проживання, підтримка житлового фонду та помешкань, організація кондомініумів	54,7	23,0	13,3	8,9
Історична і культурна спадщина, просвіта і наука	54,5	23,5	12,7	9,3

Джерело: [198, с. 125].

В останні роки свою активність у сфері забезпечення прозорості виборчого процесу засвідчує громадський рух «ЧЕСНО!». У 2013 р. активісти руху дослідили типові зразки політичної поведінки правлячої української еліти. Перевіряючи на відповідність громадським критеріям доброчесності (прозорість діяльності та підзвітність, особисте голосування, незмінність політичної позиції відповідно до волевиявлення виборців, належне відвідування засідань парламенту і комітетів, непричетність до порушення прав і свобод людини, непричетність до корупції та інших зловживань, відповідність стилю життя задекларованому майновому стану) кандидатів у депутати та парламентарів чинної Верховної Ради, громадські активісти оприлюднили такі результати: 237 із них порушували права і свободи (у тому числі виборчі й трудові права, на справедливий суд, на приватне життя та право власності, здійснювали рейдерство, зазіхання на

життя й здоров'я громадян тощо); 85 – змінили політичну позицію (приєднання до коаліції, вихід чи виключення з фракції, «синхронне» голосування з фракціями більшості); 487 – причетні до корупційних дій (у тому числі зловживання владою або перевищення владних повноважень, зловживання під час тендерних процедур, політична корупція, зловживання із земельними ресурсами, конфлікт інтересів, розкрадання державного чи комунального майна, хабарництво); 570 – мали непрозорі доходи та витрати (у тому числі невідповідність стилю життя офіційним доходам, непрозорість майна, надання декларації тощо); 300 – не голосували особисто; 163 – прогулювали роботу в парламенті [48, с. 13].

У багатьох країнах, які здійснюють перехід до демократії, ключ до інституалізації електорального процесу лежить у сфері керування виборами. Якщо демократам вдається вивести центральний виборчий орган за межі авторитарних політичних маніпуляцій, вони досягають значного прогресу на шляху інституалізації демократичних виборів і, відповідно, мають більше можливостей для запобігання їхньої фальсифікації з боку авторитарних урядів [235, с. 708–709]. Головні інституційні структури демократії, особливо створені на основі конституції, мають бути поза межами контролю будь-яких олігархій. «У нас немає підстав сподіватися, що політична еліта не спробує зруйнувати демократичні правила та інститути заради власних інтересів. Скоріше треба виходити з того, що вона завжди шукатиме, як це зробити. Отже головний фокус демократичного будівництва полягає у захисті цих інститутів від будь-яких радикальних змін», наголошує сучасний американський політолог П. Ордешук [140, с. 18].

В електоральному процесі є два види інститутів, здатних забезпечити легітимність новообраної влади: незалежні органи нагляду й регулювання та суди. Відома вирішальна роль Верховного суду України під час Помаранчевої революції, коли Верховний суд України постановив скасувати результати другого туру президентських виборів, що відбулися 21 листопада 2004 р. оскільки порушення під час голосування мали масовий характер.

Водночас рівень довіри до судів з боку громадян залишається вкрай низьким. У 2014 р. цілком довіряли судам лише 0,7 % громадян. Переважно довіряли – лише 4,1 % [210, с. 45].

Авторитетним міжнародним інститутом з обміну ідеями у правовій сфері, наглядовим органом Ради Європи у виборчих справах є Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). З часу свого утворення у 1990 р. Україна співпрацює з Венеціанською комісією, починаючи з 1992 р. Комісія активно діяла у виборчій галузі, зокрема ухвалюючи висновки щодо виборчих законопроектів. Її діяльність щодо конкретних країн стосується імплементації європейського виборчого доробку. Подібно до її діяльності в інших напрямках, вона є прагматичною, іншими словами, вона не намагається нав'язувати законодавчу одноманітність. Навпаки, за винятком основних принципів, Комісія не робить жодних спроб наполягати на практичних розв'язках, а просто намагається показати усі «за» або «проти» різних можливих варіантів. Вона виходить із врахування пропозицій, зроблених національною владою чи іншими політичними акторами національного рівня. Вона також бере до уваги національну ситуацію, оскільки розв'язок, який працює в одній країні, не обов'язково працює в іншій [67, с. 13].

У 2002 р. спільно Парламентською Асамблеєю та Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи (РЄ) Венеціанська комісія заснувала Раду за демократичні вибори, головне завдання якої – здійснення співробітництва у галузі виборів. Рада є органом, що підпорядкований Венеціанській комісії. Він сформований з представників Венеціанської комісії, Парламентської асамблеї РЄ та Конгресу місцевих і регіональних влад РЄ. До участі у її роботі заохочуються також Європарламент, Європейська комісія, Бюро з демократичних інституцій та прав людини (БДПІЛ) та Парламентська Асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), а також Асоціація європейських організаторів виборів. Одним із перших документів, розроблених цією радою, був «Кодекс належної практики у виборчих

справах», який звів разом і кодифікував основні європейські принципи організації вільних та демократичних виборів [108, с. 50–81].

Отже, інституційна структура легітимації політичної влади в електоральному процесі включає складну систему інститутів, механізмів і процедур, які сукупно дозволяють забезпечити належний рівень її легітимації. Головними серед них є інститут виборів, політичних партій, державних організацій та установ, що забезпечують організацію та порядок проведення виборів, а також громадські організації, колективи виборців, міжнародні спостерігачі тощо. Аналіз інституційної структури електорального процесу довів низький рівень легітимності усіх його інститутів: виборчої системи, політичних партій, громадських організацій тощо. Водночас спостерігається процес активізації діяльності громадських об'єднань, насамперед у контролі над ходом виборчого процесу.

Висновки до розділу 2

Нормативно-правова база політичної легітимації вищих органів влади в електоральному процесі формувалась під впливом двох тенденцій суспільного розвитку – демократичного, спрямованого на демократичні європейські цінності й посттоталітарного, в основі якого – мінімізація впливу громадянського суспільства на формування політичної влади, натомість прагнення владної еліти до збереження своїх прерогатив. Найбільш виразно ці тенденції простежуються під час аналізу виборчого законодавства на виборах Президента України та Верховної Ради України.

Маючи вирішальний вплив на процес формування законодавства, правлячі кола роблять усе можливе, щоб залишитися при владі. Свідченням тому відсутність стабільності виборчого законодавства, регулярне оновлення законів про вибори відповідно до політичної кон'юнктури. Предметом маніпуляції стає тип виборчої системи, розмір прохідного бар'єру, кількість зібраних підписів на підтримку того чи іншого кандидата, грошова застава, можливість участі у виборах блоків політичних партій, створення перешкод на шляху до виборів новим політичним партіям та ін.

Водночас законодавство про вибори засвідчує наявність тенденції до якісного оновлення електоральної участі громадян, зміни пріоритетів у пошуку існуючою владою нових джерел легітимації. Йдеться про розширення кола офіційних спостерігачів, допуск до участі у виборчому процесі представників громадських організацій та ініціатив, розширення міжнародного співробітництва у сфері правового забезпечення виборів. У цілому, спостерігається тенденція до послідовного врахування зауважень і побажань міжнародних спостерігачів з демократичних інституцій, зокрема щодо зменшення розмірів грошової застави для кандидатів, ліквідації штучних перешкод для новостворених політичних партій у вигляді їх реєстрації не раніше ніж за рік до виборів, натомість позбавлення невиправданих пільг для політичних партій, які подолали прохідний бар'єр і мали фракції в парламенті, більш широкої участі у виборчому процесі іноземних ЗМІ та ін. Важливим кроком на шляху до забезпечення європейських стандартів виборів стало створення Державного реєстру виборців.

Характер легітимації політичної влади значною мірою залежить від інституційної структури електорального процесу, його суб'єктів, а також типу виборчої системи. Як показує досвід проведення парламентських виборів в Україні, наявні виборчі системи показали свою неефективність у забезпеченні демократичних стандартів виборів. Оптимальною для України, на думку представників експертного середовища, є пропорційна виборча система з відкритими списками.

Неодмінним суб'єктом виборчого процесу є політичні партії, від якості яких багато у чому залежить ступінь довіри до обраних представників влади, оскільки саме політичні партії делегують левову частку кандидатів на виборні посади. Відсутність масової підтримки вітчизняних політичних партій апріорі знижує рівень легітимності їх обраних представників. Аналогічна ситуація складається і з громадськими об'єднаннями, які поки що не стали визначальним рушієм демократичних змін в організації та

проведенні виборів. Натомість роль міжнародних європейських інституцій, зокрема Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛ у процесах забезпечення демократичних стандартів виборів, зростає.

Основні питання розділу висвітлено дисертантом у таких публікаціях:
[224; 225; 227; 228].

РОЗДІЛ 3

ТЕХНОЛОГІЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

3.1. Напрями та засоби використання технологій легітимації політичної влади

Технології легітимації політичної влади включають сукупність методів, засобів, прийомів й процедур за допомогою яких влада намагається забезпечити певний рівень довіри з боку суспільства, прийнятне для себе відношення з боку громадськості. Різновидом політичних технологій є виборчі технології, важливість яких зумовлена тим, що за їх допомогою формується контингент політичної еліти суспільства. Суб'єктами виборчих технологій виступають органи державної влади, засоби масової комунікації, окремі політики, політичні партії та пов'язані з ними політичні інституції, незалежні кандидати тощо. Від суб'єктів виборчих технологій слід відрізнити їх розробників – політичних технологів, які готують проекти та варіанти технологій легітимації, але не мають політико-владних інтересів. За суб'єктами здійснення технологій легітимації завжди залишається вибір тих чи інших варіантів маніпулятивного впливу на суспільну свідомість з огляду на тактичні та стратегічні завдання та, природно, відповідальність за наслідки їх застосування у вигляді перемоги чи поразки у боротьбі за владу [40, с. 90].

З поняттям «виборчі технології» корелюють інші споріднені категорії, зокрема «виборча інженерія». Політологи розглядають виборчу інженерію як область прикладної політології, що вивчається політичним маркетингом. При цьому поряд з терміном «виборча інженерія» використовуються також поняття «політична» та «електоральна інженерія», «інституційний» та «електоральний дизайн» [6, с. 12].

Важливим у методологічному плані є з'ясування сутності технологій політичної легітимації влади, які широко використовуються у виборчому процесі. Це специфічна сфера професійної діяльності людей, яка передбачає

широку ерудицію, спеціальні знання і хоча широко застосовується у політичній практиці, усе ж має відносно обмежену сферу застосування. За визначенням одного з провідних фахівців у галузі політичних технологій В. Полторака, виборчі технології, «це сукупність засобів, методів і прийомів спеціально формалізованого й організованого впливу на електорат, що уможливають вплив на його електоральну поведінку і спонукають віддати голоси за певного кандидата чи партію» [165, с. 76]. Ю. Шемшученко і В. Бабкін зазначають, що виборчі технології – це науково обґрунтована послідовність інформаційно-аналітичних та організаційних дій суб'єкта виборчого процесу і його команди, спрямовані на досягнення визначеної мети [161, с. 326].

Водночас, не можна погодитися із думкою українського дослідника О. Висоцького про те, що «усі ефективні політичні практики, які так чи інакше впливають на процес легітимації політичної влади, можуть розглядатися як технології її легітимації», а до технологій легітимації політичної влади «можна віднести лише такі політичні практики, які істотно змінюють ступінь легітимності влади політичних суб'єктів, посилюючи чи послаблюючи їх соціальну підтримку, тим самим спрощуючи чи ускладнюючи їм процес здобуття чи реалізації влади» [40, с. 58–59].

Видається, що це надто широке трактування сутності технологій політичної легітимації. За такого визначення будь яка ефективна дія (практика) одного або декількох суб'єктів політичної діяльності, унаслідок якого зростає вага і авторитет влади, слід розглядати як технологію – чи йдеться про міжнародні переговори або укладання взаємовигідної угоди, чи реформу в окремій сфері суспільного життя, чи здійснення заходів у напрямі суттєвого збільшення добробуту людей тощо. Тобто за такого розуміння майже вся політична діяльність, яка позитивно відбивається на позиціях влади у контексті її суспільної підтримки, зводиться до технологій політичної легітимації. Не вносять ясності у змістовну характеристику цієї дефініції й намагання автора обмежити її предметне поле такими поняттями,

як «ефективність» або «істотність», оскільки ті перебувають у площині таких філософських категорій, як «якість», «кількість» і «міра», однак нічого не додаючи до її сутності.

Технології політичної легітимації влади, це своєрідна соціальна інженерія, а не будь-які політичні практики, що так чи інакше впливають на політичний процес. Це усвідомлені, цілеспрямовані дії впливу на свідомість широкого загалу суб'єктів політичних відносин з метою створення позитивного образу влади з використанням науково обґрунтованого комплексу засобів, методів й процедур.

Підтвердження тому знаходимо у визначенні змісту поняття «виборча інженерія», яке дає вітчизняна дослідниця М. Афанасьєва. На її думку, виборча інженерія, це «діяльність з конституційно-правового конструювання, яке спрямоване на перехід виборчої системи та процесу у новий заданий конституційно-правовий стан, відповідно визначених параметрів. Це раціональна діяльність, яка передбачає планомірність, продуманість нормативно-правової регламентації нових або часткової зміни існуючих сутнісних характеристик зазначених політико-правових інститутів, а також розробку нових технологій їх функціонування» [6, с. 31]

Сфера застосування та «вага» технологій легітимації істотно відрізняється в демократичних та недемократичних режимах. У напівзачинених системах активність населення носить яскраво виражений циклічний характер. І саме там, в період «замерзання» активності мас політика часто витісняється «політтехнологіями» – набором чисельних методик досягнення суспільно значимих цілей за рахунок маніпулювання масовою свідомістю за допомогою ЗМІ та використання адміністративного ресурсу для нав'язування суспільству рішень в інтересах певної соціальної групи. Причому маніпулювання свідомістю людей тим більш ефективні, чим інертніше маса, і навпаки [148, с. 28].

За висновками вітчизняних вчених, головним наслідком модернізації українського суспільства на кінець ХХ – початок ХХІ ст. стала втрата

політичними суб'єктами, явищами та процесами своєї фундаментальної сутності. Вони перетворюються на символи виправдання, легітимації процесів формування та функціонування авторитарного олігархічного режиму. В межах такої системи суспільно-політичних відносин будь-які вибори проводяться не для того, щоб суспільство обрало певний політичний курс, визначилося із моделлю модернізації, а для того, щоб виправдати, легітимізувати право на владу певних осіб, політичних сил, які задовольняють інтереси не суспільства, а конкретних груп інтересів, зокрема фінансово-олігархічних груп. Такі вибори є «виборами без вибору». Перемога на них є наслідком не волі суспільства, а, в кращому разі, ефективності технологій легітимації влади, в гіршому – фальсифікацій результатів голосування [160, с. 270]. Отже, виборчі технології сьогодні є важливою складовою частиною легітимації політичної влади.

За слушним визначенням вітчизняних політичних аналітиків, легітимність влади в Україні досягала завдяки легітимаційній технології симуляції демократичних змін. Вона є різновидом технології віртуалізації, а її сутність полягає у прикритті адміністративних методів керівництва формально-процедурними демократичними практиками. Наприклад, складовими легітимаційної політики В. Януковича та його адміністрації стали такі легітимаційні технології, як недопущення альтернативи існуючої влади (обмеження суспільства у політичному виборі), управління страхом (залякування), перекладання відповідальності на представників колишньої влади та окремих виконавців намічених реформ [160, с. 282]. Така оцінка використання легітимаційних технологій притаманних режиму Януковича не втратила своєї актуальності і з повним правом може бути віднесена й до існуючої влади.

Формування української політичної еліти на усіх етапах демократичної трансформації супроводжується застосуванням низки технологій легітимації влади, найбільш ефективними із яких вчені вважають міфологізацію та ідеологізацію. До ознак міфологізації можна віднести: підміну понять,

абсолютизацію явища, тенденційну вибірку фактів, ототожнення маніпулятора з міфом, концентрацію уваги на ефемерний або сенсаційний контекст, безальтернативність суджень, їх аксіоматичність та ін.

Аналіз виборів в сучасній Україні показує, що практично жоден кандидат не обходиться без застосування політичних міфологем. Це пояснюється тим, що, по-перше, міфи, за допомогою спрощення реальності, дозволяють виборцеві орієнтуватися в складній мозаїці політичного спектра, що сприяє нівеляції можливих громадських протиріч. По-друге, політичні міфи виступають засобом мобілізації і стимулюють електорат до участі у виборах. Водночас «політичні міфи деформують свідомість електорату» на користь маніпуляторів [149, с. 158, 161, 163].

Фахівці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України у 2013 р. в аналітичній доповіді «Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні», зробили ґрунтовний аналіз характеру відносин між державою і суспільством. В еволюції взаємодії між ними у часи незалежності вчені виділяють етапи, які фактично співпадають з термінами президентських каденцій і засвідчують панування певних легітимаційних технологій.

Перший етап (1991–1994 рр.) – домінуванням відкритих діалогових підходів. Він характеризувався запровадженням низки популістських технологій, мета яких полягала в отриманні легітимності державної влади за рахунок використання різноманітних, і часто взаємовиключних, очікувань населення.

Другий етап (1995–2000 рр.) – перехід до прагматичних та імітаційних підходів та помітним зсувом комунікаційних акцентів. Державна влада продовжувала політику соціального популізму, проте наголошувала, що українське суспільство потребує довгого шляху до інтеграції в цивілізований світ. Водночас держава фокусувала зусилля на відновленні керованої вертикальної влади, стабілізації фінансово-економічної системи та нормалізації відносин з глобальними акторами.

Третій етап (2000–2004 рр.) – домінування консервативних та імітаційних підходів. Він пройшов під знаком активного втручання (ззовні) у внутрішні справи України з метою корекції зовнішньої та внутрішньої політики держави у бік більшої прихильності влади до євроатлантичного курсу.

Четвертий (2005–2010 рр.) – перехід до популістських і монологічних підходів пов'язаний із спробою розбудувати модель управління державою, яка б спиралася на безпосередню комунікацію з суспільством.

П'ятий етап (2010–2013 рр.) – реставрація консервативних та імітаційних підходів, що супроводжується зміцненням виконавчої влади [48, с. 51].

Революційні події 2014 р. внесли корективи у зміст п'ятого етапу, який, на думку здобувача, закінчився часом повалення режиму Януковича. Водночас давати оцінку характеру комунікації між владою та суспільством зараз, тим більше в умовах війни, ще зарано. Вочевидь комунікація між ними завдяки тиску нових суб'єктів громадянського суспільства, зовнішніх акторів з використанням новітніх технологій, виходить на новий рівень.

Загалом політичні технології, у тому числі й виборчі, можна розглядати як сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення потрібного результату або досягнення політичної мети. Залежно від сфери застосування, інструментарію й методології виділяють п'ять типів виборчих технологій: конституційно-правові, організаційно-політичні, інформаційно-комунікативні, психолого-іміджмейкерські, соціологічні тощо [155, с. 123–128; 237, с. 7].

Особливо небезпечними для суспільства і розвитку демократії є маніпулятивні *конституційно-правові технології*, оскільки їх метою є забезпечення перемоги на виборах унаслідок маніпуляції зі змістом конституції та законами, які змінюються відповідно політичній кон'юнктурі. За допомогою порядку застосування окремих норм виборчого законодавства, типу виборчої системи, розміру прохідного бар'єру, дозволу або заборони

участі у виборах блоків політичних партій, порядку формування виборчих комісій та ін., створюються передумови для перемоги певних політичних сил.

Персоналізовані виборчі системи абсолютної або відносної більшості (мажоритарні) не потребують значного партійного втручання окрім партійної підтримки та фінансування виборчої кампанії. Навпаки, за використання пропорційних систем із закритими партійними списками, партії та їх лідери мають дуже важливі прерогативи у формуванні партійного списку і, отже, перспектив впливу на формування складу представницьких органів влади. Не випадково, що в Україні щоразу вносяться принципові зміни до виборчого законодавства або приймаються нові закони про вибори. Усе це є принциповим порушенням демократичних європейських стандартів виборів.

У цьому контексті слід згадати міжнародну демократичну практику законодавчого регулювання виборів, де стабільність закону є вирішальним чинником формування довіри до виборчого процесу. Як йдеться у висновку Венеціанської комісії «Європейський виборчий доробок», зміни системи голосування у принципі є нормальним явищем, якщо вони сприяють покращенню електорального процесу. Навпаки, їх часті зміни, або зміни безпосередньо перед виборами, навіть якщо у цьому немає жодних намірів маніпулювання, може виглядати, що ці зміни диктуються безпосередніми партійно-політичними інтересами, і тому «вони можуть ставити під сумнів легітимність самого виборчого процесу» [67, с. 22].

Європейські фахівці у галузі виборчого права вважають, що зміни закону про вибори «в останню хвилину» виправдані і мають розглядатися лише за умови, коли чинний національний закон несумісний з принципами європейського виборчого доробку, і навіть у такому випадку такі зміни можливо вносити у належний час. Зокрема, Венеціанська комісія у якості способу запобігання таким маніпуляціям рекомендує закріпити в національних конституціях норму яка передбачає, що при змінах виборчого закону на найближчих виборах застосовується стара система, а нова набере

чинності після цього. У Кодексі належної практики у виборчих справах йдеться про таке: «Основні елементи виборчого закону, зокрема виборчу систему, склад виборчих комісій і визначення меж виборчих округів, не можна переглянути менш як за рік до проведення виборів, або ж їх треба закріпити в конституції чи в акті, що має більш високий рівень, ніж звичайний закон» [108, с. 57]. Зокрема ст. 67.6 Конституції Туреччини наголошує: «Зіни до виборчого закону не можуть застосовуватися на виборах, які проводяться протягом одного року після набрання чинності цими змінами» [67, с. 22].

Організаційно-політичні технології безпосередньо пов'язані з організацією виборчої кампанії. Її ефективність багато у чому залежить від команди кандидата або партії, що йде на вибори, вмілої роботи виборчого штабу, правильно обраної стратегії і тактики, напрямків роботи з окремими категоріями виборців, організацією ефективної рекламної кампанії, співпраці з місцевими групами впливу, як в організаціях громадянського суспільства, бізнесу, так і в органах влади.

Сучасний період розвитку комунікативної сфери позначено значним впливом на формування свідомості людей *комунікативно-інформаційних технологій*. У 2014 р. їх поширення продовжувало невпинне зростання, незважаючи на кризову ситуацію в країні – близько 60 % населення активно користувалися Інтернетом. Значний крок у збільшенні користувачів Інтернету зробило село. Понад 45 % жителів в сільській місцевості є користувачами Інтернету (у 2013-у таких було 26,9 %). Відбулися відчутні зміни й у нарощуванні регіонального сегменту такого користування. Найменш залученим до Інтернету залишається Західний регіон (51,7 % користувачів), наростивши близько 5 % за рік. Інші регіони за рік збільшили кількість користувачів Інтернету на 10 % та більше. У 2014 р. їх кількість у Центральному регіоні становила 58 %, у Південному – 63,6 %, у Східному – 63 % [22, с. 164].

На відміну від демократичних політичних режимів, де в основному відбувається процес інформування суспільства, в авторитарних/тоталітарних режимах у дихотомії «інформація – пропаганда» пріоритет належить останньої. Таким чином, легітимація авторитарної влади загалом та її лідерів зокрема, відбувається завдяки потужному впливу державної пропагандистської машини із створенням відповідних міфологем і масовим зомбуванням населення. Цей процес отримує відповідну ідеологічну підтримку у державних ЗМІ, закладах освіти, визначенні державних свят пантеоні героїв та антигероїв тощо.

За спостереженням відомого вітчизняного фахівця у сфері *PR*-технологій Г. Почепцова, нові типи «оксамитових» революцій відзначаються відверто комунікативним характером, оскільки телевізійний та радіоэфір створюють ілюзію присутності широких мас населення, включно з аудиторією що перебуває за кордоном. «Усе це новий засіб тиску – інформаційний, що створює інформаційно-організаційний тип революції якого не було раніше», зауважує автор [174, с. 49].

На справедливе твердження вітчизняних дослідників, комунікативні технології, які застосовуються в політиці, швидше слід вважати соціально-комунікативними, оскільки процес, який підлягає технологізації, має соціальний характер. Це процес здійснення впливу на групову або масову свідомість, формування громадської думки, де він реалізується на груповому або масово-психологічному рівні за умови обов'язкового застосування комунікації як інструменту досягнення поставленої мети [106, с. 242].

Психологічні та іміджеві технології покликані впливати на свідомість та підсвідомість людини. Застосування таких технологій має істотні відмінності від звичайного інформування людини. Вони спрямовані на дезорганізацію її діяльності. Мета цих операцій – вплив на суспільну свідомість у визначеному напрямі, спрямованому на підпорядкування волі людей та їх поведінки таким чином, щоб змусити їх діяти, якщо не проти власних інтересів, то із значним їх «коригуванням» на користь ініціаторів

застосування таких технологій. Інформація, передана за допомогою сучасних технічних засобів дозволяє формувати поведінку багатьох людей.

Найбільш ефективним засобом впливу на суспільну свідомість є мас-медіа, які демонструють специфічні особливості у висвітленні політичних кампаній та виборів. Як зазначають європейські фахівці в галузі виборчого права, умови глобалізації фундаментально змінюють ландшафт ЗМІ, де «концентрація засобів масової інформації може надати їх власнику чи медіа-групі значні повноваження окремо чи спільно формувати порядок денний публічних дискусій та суттєво впливати чи формувати громадську думку і, в такий спосіб чинити також вплив на уряд та інші державні органи та організації» [37, с. 254].

Сучасні англійські фахівці у галузі комунікацій К. Крос та Р. Гакет зауважують, що висвітлення політичних кампаній та виборів має тенденцію до врахування розважальних цінностей телебачення з доданням наголосу на особистостях, іміджах, драматизації ситуації і створення інтриги [118, с. 40]. Згадані автори виокремлюють такі характерні риси телевізійних новин.

1. Перегони. Медіа намагаються подавати інформацію про виборчу кампанію у вигляді радше «кінських перегонів», ніж дебатів між політичними партіями. Під час висвітлення виборчих перегонів головний наголос робиться на рейтингах та результатах опитувань громадської думки, підвищенні і зниженні популярності, виборчих стратегіях, а не на власне політичних проблемах.

2. Звуковий фрагмент. Виступи політиків перед публікою подають у вигляді дуже коротких і простих звукових фрагментів (так званих «саунд байтів»), інколи з одного речення, що, як вважається, репрезентує всю стратегію виборчої кампанії, або виборчу платформу кандидата. Телебачення з його короткими, швидко змінюваними сюжетами значно вплинуло на тривалість звукових фрагментів. Наприклад, у Канаді середня тривалість «саунд байтів» зменшилася з близько 60 секунд у 60-х рр. до 10 секунд у 1993 р. К. Крос і Р. Гакет зауважують, що залежність від звукової

фрагментації зменшують можливості кандидатів донести до виборців реальний зміст пропонованої політики, обмежує ефект від виступу і концентрує увагу глядачів на іміджі, а не на суті проблеми.

3. Лідери. Як у більшості повідомлень про політику, головну увагу під час виборів приділяють лідерам. У такий спосіб забезпечують персоніфікацію передвиборчих проблем, а увагу аудиторії зосереджують, насамперед, на помилках лідерів та їхніх конфліктах з аудиторією або з органами влади. Цей підхід відбиває такі цінності, як несподіваність, поворот сюжету, персоніфікація і зосередженість на представниках еліти суспільства. Лідери є головними героями фрагментів, відео сюжетів і дебатів. Натомість інші учасники виборів задовольняються виступами у дрібних місцевих газетах і муніципальних тижневиках.

4. Нагнітання негативізму. Сконцентрованість на лідерах у ході виборчих кампаній призводить до виставлення політики і політиків у негативному світлі. Політиків при цьому подають як людей, які за будь яку ціну прагнуть мати добрий вигляд і бути обраними, не переймаючись чи не цікавлячись розв'язанням певних проблем чи ефективними змінами. «Відтак відбувається “розкручування спіралі цинізму” стосовно політичних процесів, здатності громадян щось змінити і навіть бажання намагатися це зробити. Водночас ця особливість відображає такі цінності, як негативізм і двозначність», зауважують вчені [118, с. 40–41].

Метою *соціологічних виборчих технологій* є збір інформації та робота з окремими соціальними групами виборців, яка передбачає набір відповідних методик і процедур.

Серед виборчих технологій, які довели свою ефективність, учені виокремлюють певні моделі або підходи. Так, *соціально-економічна модель* передбачає, що виборці голосують, виходячи із власних інтересів, насамперед, соціально-економічних. Відповідно усі виборці поділяються на певні соціальні групи, із якими проводиться адресна робота, завданням якої є максимально повне відображення інтересів такої групи виборців. Модель

ідеального кандидата передбачає формування певного образу, який мав би сподобатися виборцям. В основу *проблемного підходу* покладається не ідеал кандидата, а сукупність найбільш вагомих для виборця проблем.

Стратегія виборчої кампанії, побудована на основі *комплексного підходу* передбачає донесення до виборців позиції кандидата по таких параметрах:

- політичне позиціонування (як правило, у право-лівій системі координат відповідно соціально-економічній моделі);
- особистісне позиціонування (формування потрібних виборцям позитивних якостей відповідно моделі ідеального кандидата);
- проблемне позиціонування (відношення кандидата до основних проблем округу);
- позиціонування по відношенню до конкурентів.

Отже, комплексний підхід претендує на те, щоб запобігти однобічності, що є притаманними для простих підходів [129, с. 62, 65–67].

Модель *домінуючий стереотип і позитивний образ кандидата (партії)* передбачає, що під час голосування більшість виборців роблять свій вибір, керуючись не стільки власними інтересами або іншими раціональними мотивами, скільки під впливом одного із типових стереотипів масової свідомості, який є на той момент домінуючим. Виокремлюють дві групи домінуючих стереотипів. Перша група – цінності та ідеали, пов'язані в уявленні масового виборця з тим або іншим зрозумілим способом життя: «як раніше», «як зараз», «як на Заході». Виборців, у яких домінують стереотипи цієї групи, називають політично орієнтованими. Вони голосують за політичні позиції тих кандидатів (партій), які найбільш точно відбивають особливо значимі для них позиції. Друга група домінуючих стереотипів – особистісні якості кандидата (лідера партії), які найбільше відповідають уявленням виборців про ідеал їх обранця: «найрозумніший», «найчесніший», «найсильніший» та ін. Цю групу виборців прийнято вважати особистісно орієнтованою [129, с.78].

Ю. Шведа визначав три поширені технологічні моделі масової комунікації з виборцями: «штаб-виборець»; «модель Левідноа-Стейнера» і «модель Л. Рея». Модель комунікації «штаб-виборець» будують з розрахунку на «середнього» виборця, який передбачає максимальне охоплення політичною рекламою якомога більшої кількості виборців. Зазвичай така модель комунікації не передбачає зворотного зв'язку з виборцями й будується на технологіях «ошукування» виборців – поширення серед них різних обіцянок.

Модель комунікації «ієрархія ступенів впливу» (модель Левідноа-Стейнера) побудована за принципом комерційної реклами, коли покупець спочатку просто знайомиться з товаром, потім довідується про нього довідкові дані і поступово приходять до переконання про необхідність його купівлі. За такої форми комунікації виборчий штаб проводить ступеневу рекламну кампанію. Спочатку виборців знайомлять з кандидатом. Потім дають загальні відомості про нього. Після цього подають додаткову інформацію про нього, привабливі факти біографії та основні положення виборчої програми, переваги над іншими кандидатами. Завершує все масований рекламний штурм напередодні виборів.

Гнучка модель Л. Рея набагато складніша в реалізації, проте набагато ефективніша за попередні моделі комунікації з виборцями. Вона побудована на диференціації електорату і врахуванні його психологічних особливостей, налагодженні і врахуванні зворотного зв'язку з виборцями. Гнучка модель принципово відрізняється тим, що не нав'язує, а пропонує виборцям «ідеального» кандидата [235, с. 114].

Технології використовують не лише з метою політичної легітимації влади, а й її делегітимації за допомогою «чорного PR-у», «брудних» технологій, оприлюднення компрометуючих матеріалів у мережі Інтернет, з їхньою наступною легалізацією в ЗМІ та ін. До «брудних» технологій слід віднести використання так званого адміністративного ресурсу, тобто протизаконне використання сил та засобів державних установ і організацій.

Основні способи використання адміністративного ресурсу на виборах: мобілізація організаційних і фінансових ресурсів. Влада може чинити тиск на підприємців з метою фінансування деяких «обраних» кандидатів і партій; довільне тлумачення і застосування законів для підтримки деяких кандидатів шляхом перешкоджання опонентам. Владою можуть практикуватися часті податкові перевірки, обшуки і арешти як самих кандидатів, так і підприємців, які надають їм фінансову підтримку, може чинитися тиск на судову систему; влада може змусити переглянути результати виборів, якщо переможе кандидат-противник; можна також виключати з голосування групи людей, які можуть проголосувати проти підтримуваних урядом кандидатів; використання контрольованих урядом структур, організації та установ, таких як армія, в'язниці, лікарні тощо – де можуть бути встановлені виборчі дільниці або ж їх контингент може бути залученим для збору підписів, тиску на виборців (включно співробітників цих організацій); перерозподіл бюджетних коштів.

Влада може підкупати електорат побічно: виплачуючи борги по зарплаті і пенсії, індексуючи зарплати і пенсії перед виборами тощо Федеральна влада можуть контролювати уряди регіонів виділенням цим регіонам додаткових коштів; контроль над засобами масової інформації. Глави держав або регіонів можуть отримувати безкоштовний ефірний час, наказувати ЗМІ ті чи інші теми новин, з'являючись в ефірі, таким чином, частіше за інших учасників виборів і обходячи обмеження на час передвиборної реклами в ЗМІ, накладені законом на всіх кандидатів; фальсифікації підсумків голосування з використанням бюлетенів в ім'я імені громадян, що не голосували, знищення бюлетенів з голосами за опонентів або їх підміна. Також владою може контролюватися персонал, що здійснює підрахунок голосів, водночас можуть не допускатися на вибори незалежні спостерігачі [1].

Засобом електоральних маніпулятивних технологій на місцях часто стає виборча активність. Це відбувається шляхом штучного підвищення

кількості людей, які нібито взяли участь в виборах. Особливо яскраво це проявилось під час президентських виборів 2004 р., коли на деяких виборчих дільницях, підконтрольних владі, участь у голосуванні взяло більше 100 % виборців.

Не можна погодитися з висновками деяких вітчизняних дослідників, зроблених у 2010 р., про те, що в Україні «роль використання адмінресурсу поступово падає» і що з кожною наступною виборчою кампанією у вітчизняного виборця нібито виробляється відповідний «імунітет» до такого роду впливу [132, с. 335]. Невідповідність такого висновку українським реаліям яскраво продемонстрував перебіг подій під час довиборів у Верховну Раду України в липні 2015 р. по 205 виборчому округу в Чернігові. Численні порушення виборчого законодавства з боку провладного кандидата, у тому числі брутальне намагання підкупу виборців (майже всіма кандидатами), які відбувалися за мовчазного спостереження представників влади, не стали підставою для скасування виборів.

Особливістю розвитку політичного процесу в Україні є застосування «брудних» технологій, пов'язаних із штучним загостренням міжрегіональних суперечностей. Їх використання набуло значного поширення від початку 2000-х рр. і тривало до початку драматичних подій, пов'язаних із анексією Криму та відчуження частини східних територій країни зовнішнім агресором. Свого часу С. М. Ліпсет і С. Роккан зауважували, що конфлікти і протиріччя можуть виникати усередині соціальної структури, але не всі вони обов'язково поляризують суспільне-політичне життя [127, с. 50–51]. Ця поляризація наступатиме коли ці протиріччя свідомо загострюються або влада нічого не робить для їх пом'якшення.

Підґрунтя зазначених суперечностей слід шукати в існуванні феномену «регіональної ідентичності», основними параметрами якої є такі: ступінь лояльності регіональної спільноти до державної влади; зовнішньополітичні орієнтації; мовні пріоритети; конфесійні уподобання; домінанти історичної пам'яті; питома вага «лівих» чи «правих» політичних настроїв. На

справедливе твердження політологів, формування регіональної ідентичності як сукупності ціннісних орієнтацій населення певної території країни, «є вагомим політичним ресурсом для виборчих технологій (а точніше, виборчих аксіотехнологій – маніпулятивних виборчих практик, які експлуатують ціннісні пріоритети громадян різних регіонів, штучно протиставляючи їх та зіштовхуючи між собою)» [120, с. 210–211].

Актуалізація регіонального чинника відповідно до виборчих циклів в країні пояснюється тим, що нинішня партійна система України склалася із прив'язкою до макрорегіонів. Передусім це стосується великих парламентських партій. Тому, виборчі штаби обов'язково враховують факт міжрегіональних відмінностей, а функціонування партійної системи в її сьогоdnішньому вигляді сприяє їх відтворенню, а часом посиленню, спекулюючи на існуванні ціннісного, світоглядного «розколу», існування суспільно-політичних і соціокультурних відмінностей між окремими регіонами країни [113, с. 74]. Зокрема, за даними соціологічних опитувань у ще квітні 2005 р. наявність розколу українського суспільства на дві ворогуючі частини визнала майже половина (47,4 %) громадян [244, с. 2].

На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку загрозливих обсягів (у всьому багатстві форм прояву і засобів використання) набуває популізм, який здійснив «масштабну експансію» майже у всі сфери життя українського соціуму – в ЗМІ, економічні, соціальні, правові, культурні відносини тощо [100, с. 42].

За визначенням провідних фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса найбільш небезпечними наслідками деструктивного впливу популізму є такі: формування надмірно спрощеної картини суспільно-політичної реальності; уповільнення, а потім і блокування артикуляції інтересів суспільних груп, ускладнення можливості їх представлення і захисту. Подібним чином він впливає і на визначення і реалізацію національних інтересів; проведення і підтримка внутрішнього кордону, розмежування суспільства на «праведників» та на «грішників», що

підтримує та підживлює у суспільній свідомості стану перманентної конфронтації; делегітимація існуючого політичного і соціального порядку завдяки його постійній критиці; формування двомірної («народ» – «вороги») картини світу при одночасній вульгаризації («просто» розв'язання складних проблем) реалізації комплексних реформ; руйнування сенсу української політики унаслідок вихолощування реального змісту категорій, концептів, планів і програм суб'єктів політичних відносин [100, с. 43].

Отже, технології легітимації політичної влади є специфічною сферою політичної діяльності, свого роду соціальною інженерією, яка передбачає використання широкого комплексу методів, засобів, моделей і прийомів з метою отримання підтримки та довіри громадян. Головний напрям зазначених технологій – їх віртуалізація і символічна регуляція, зміст яких залежить від особливостей легітимаційних періодів функціонування політичної влади в Україні. Сучасний етап легітимації політичної влади в Україні, який розпочався разом із поваленням режиму Януковича, засвідчує відтворення нею попередніх технологій імітації демократичних реформ.

3.2. Змістовні характеристики поширених практик застосування технологій легітимації політичної влади

Процес легітимації політичної влади під час виборів, а відповідно й супутніх електоральних технологій, відбувається на усіх етапах виборчого процесу – задовго до офіційного висунення претендентів на здобуття владних повноважень. Наприклад, для формування суспільної думки у міжвиборчий період використовується технологія замовних соціологічних опитувань, де згадуються фігуранти майбутніх виборів. Легітимація влади відбувається і під час висунення та реєстрації кандидатів в депутати, політичних партій та блоків політичних партій – учасників виборчих змагань, формуванні їх передвиборчих штабів і фондів, виборчих комісій, проведення виборчої агітації, власне голосування, спостереження за ходом виборів,

офіційного оприлюднення результатів виборів, а також під час апеляцій та судових процесів.

Застосування технологій політичної легітимації влади зумовлено особливостями розвитку політичного процесу, специфікою становлення партійної системи, розстановкою політичних сил, а відповідно й змінами законодавства про вибори. За спостереженням вітчизняних вчених, початок масового використання виборчих технологій в Україні припадає на парламентські вибори 1998 р. Саме тоді починають проводитися масштабні соціологічні дослідження, активно застосовуватися різні виборчі технології із залученням політичних консультантів [26, с. 43–44]. Так, на парламентських виборах 1998 р. з'являються нові технології. Перша – віртуальна виборча кампанія Партії зелених, побудована на використанні відеокліпів апокаліпсичного змісту. Друга – СДПУ (о), побудована на експлуатації футбольної теми (різні форми відзначення 70-ї річниці футбольного клубу «Динамо» Київ). Третя – масове спрямування усіх наявних ресурсів на якийсь один регіон держави (ВО «Громада» – Дніпропетровщина, СДПУ (о) – Закарпаття, ПСПУ – Сумщина) [35].

Поширений засіб маніпуляції – кон'юнктурні зміни виборчого законодавства. Демократичні країни демонструють його стабільність, що є умовою чесних виборів, оскільки усі політичні сили змагаються за одними правилами. У посткомуністичних країнах набула поширення практика маніпулювання з виборчим законодавством, яке змінюється залежно від політичної кон'юнктури. Як зазначали спостерігачі від громадської мережі ОПОРА, впродовж останніх двадцяти років виборча система в Україні змінювалася чотири рази. У 2011 р. Верховна Рада України VI скликання повернула електоральний процес до системи десятирічної давнини, яка мала багато недоліків, і, з огляду на які, від неї відмовились. Змішана (паралельна) виборча система, яка застосовувалась у 1998 та 2002 рр., з мажоритарною складовою провокувала суб'єктів виборчого процесу до масового

застосування нечесних методів ведення виборчої кампанії в одномандатних округах [101].

Одним із найбільш поширених засобів застосування технологій політичної легітимації, які використовуються на початковому етапі електорального процесу і відноситься до сфери конституційно-правових технологій – запровадження виборчого (прохідного) бар'єру, «визначену законом мінімальну кількість голосів, необхідних для участі партії у розподілі місць в парламенті» [166, с. 217]. Для держав – членів Венеціанської комісії, діапазон застосування такого бар'єру коливається від 0,67 % (в Нідерландах), до 10 % (у Туреччині). Це звична у світі практика використання електоральної інженерії, мета якої – впорядкування парламентського представництва партій, запобіжник для малих політичних партій, здатних (у разі їх потрапляння до парламенту в значній кількості) ускладнити утворення дієздатних політичних коаліцій.

Водночас розмір цього бар'єру часто є засобом маніпулювання великих партій, під час утвердження законів про вибори з метою утримання чи підсилення своїх позицій в національних парламентах. Чим вищий бар'єр – тим менше шансів у партій, що не мають достатньої електоральної підтримки потрапити до парламенту. Так, у Туреччині на виборах 2002 р. 10 % бар'єр подолали лише дві партії, а за інші партії, які не змогли пройти у парламент, було віддано 42 % голосів [52, с. 259]. Так само 5 % виборчий бар'єр, що існував на парламентських виборах 2012 і 2014 р. в Україні, став фактичним запобіжником для недопущення до влади новостворених політичних партій.

Завдяки існуванню виборчого бар'єру, партії, що потрапляють до парламенту, отримують додаткове представництво за рахунок електорату, що віддав голоси за партії, які не подолали виборчий бар'єр. Втрати голосів партіями, які не подолали критичної межі, у великих країнах є досить великими. У Західній Європі під час проведення виборів на пропорційній основі із застосуванням обмежувального бар'єру в середньому втрачається 6 % голосів. Одночасно у постсоціалістичних країнах, які застосовують

пропорційну виборчу систему, втрати становлять у середньому 17 %, тобто майже кожен п'ятий виборець виявляється не представленим у парламенті [52, с. 259].

Наприклад, на дострокових парламентських виборах 2011 р. у Киргизії, правляча партія «Ак Жол», яка набрала лише 49 % голосів, отримала 71 місце із 90 в парламенті, а головна опозиційна Соціалістична партія «Ата-Мекен», як й інші десять партій, що брали участь у виборах, не отримала жодного місця. Причиною цього була пропорційна виборча система, за якою до парламенту потрапляли лише партії, які набрали мінімум 5 % голосів плюс ще принаймні 0,5 % у кожному регіональному виборчому окрузі. За таких умов до киргизького парламенту пройшло лише три партії: крім згаданої правлячої партії, Соціал-демократична партія Киргизстану, яка отримала 11 місць в парламенті, а також комуністи – 8. Це – відверто дискримінаційні умови для регіональних партій. Зокрема для виключення повторного голосування на цих виборах застосовували маркування пальців рук виборців невидимим чорнилом [139].

В Україні 1998 р. під час застосування змішаної системи виборів, коли уперше запроваджено обрання половини депутатського корпусу за партійними списками, (4 % прохідний бар'єр) було «втрачено» 6,9 млн голосів виборців, що склало 28 % від їх загальної кількості. Унаслідок цього КПУ, яка мала би отримати 60,5 депутатських місць в парламенті, пропорційно відданих за неї голосів, фактично ж отримала 84, (більше ніж на третину) за рахунок додаткових голосів, відданих за партії, які не подолали виборчий бар'єр. НРУ провів до парламенту 32 депутата замість 23-х, виборчий блок СПУ-СелПУ «За правду, за народ, за Україну» – 29 замість 21, Партія зелених 19 замість 13. Усього було перерозподілено 64 місця із 225 [214].

На парламентських виборах в Україні 2002 р. (4 % прохідний бар'єр) за партії та блоки, що програли вибори було віддано 17,96 % голосів виборців, 2006-го (3 % прохідний бар'єр) – 18,5 % (15 політ. партій)

[31, с. 435], 2007-го – 6,96 % (40 партій (блоків)) [158, с. 317], 2012-го (5 % прохідний бар'єр) – близько 6,5 %, 2014-го (5 % прохідний бар'єр) – 22,5 % [52, с. 259, 261, 262, 263]. Показово, що запровадження високого п'ятивідсоткового виборчого бар'єру у 2014 р. завадило потрапити до парламенту чотирьом партіям, які користувалися значною підтримкою українських громадян. Так, якщо б партіям прийшлося долати трьохвідсотковий бар'єр, то до Верховної Ради пройшли б такі політичні сили: політична партія ВО «Свобода», КПУ, Партія С. Тігіпка, «Сильна Україна» та політична партія «Громадянська позиція» з її лідером А. Гриценко.

Іншим технологічним прийомом, який використовується під час формування законодавства про вибори – дозвіл, чи заборона брати участь у виборах блоком політичних партій. На виборах 2002 р. уперше в українському політикумі була зроблена спроба практично конвертувати між собою електоральну вагу, з одного боку, рейтингового (харизматичного) лідера, а з іншого, – відомих політичних партій. Свідченням цього стало формування списку блоку «Наша Україна», де частка персонального списку лідера Віктора Ющенка була близькою до долі кандидатів окремих політичних партій (НРУ, УНР, ПРП). Отже, на політичному ринку України ціна іміджу (бренду) окремої особистості наблизилася до ціни окремої політичної партії. У результаті новостворений блок завдяки використанню іміджу В. Ющенка спромігся забезпечити партіям вищий результат, ніж можлива арифметична сума голосів виборців та мандатів, отриманих ними поодинці [195].

Водночас, практика участі у виборах політичних партій у складі блоків не завжди приносила потрібний результат. Так, 1998 р. із восьми міжпартійних об'єднань лише один – Виборчий блок «За правду, за народ, за Україну!» (СПУ та СелПУ) – подолав 4 % бар'єр. Більш успішною була тактика блокування на парламентських виборах 2002 р., коли до парламенту потрапив виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна», виборчий блок

«За єдину Україну!», «Блок Юлії Тимошенко». Іншому партійному об'єднанню на чолі з харизматичним лідером «Блоку Наталії Вітренко» не вистачило лише 0,8 % до того, щоб потрапити до парламенту [195].

У парламентських виборах 2006 р. брало участь вже 17 блоків, і лише два з них – «Наша Україна» і БЮТ, потрапили до парламенту. Вочевидь інші блоки були малопотужними, якщо не подолали трьохвідсотковий виборчий бар'єр. Найближчим до потрапляння у парламент був Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» – 2,96 %.

На позачергових парламентських виборах 2007 р. із 20 учасників виборчих перегонів десять були блоками. Із п'яти політичних сил, що пройшли до парламенту, три були виборчими блоками: БЮТ, «Наша Україна-Народна Самооборона» і Блок Литвина, що засвідчило ефективність такої електоральної технології, як мінімум для Блоку Литвина, який отримав 3,96 % голосів виборців (на виборах 2006 р. – 2,44 %). Тобто технологія блокування політичних сил залишалася актуальною, але спостерігалася тенденція до зменшення обсягів її використання.

Яскравим прикладом маніпулювання за допомогою виборчого законодавства на користь правлячих партійно-політичних сил стали парламентські вибори 2012 р. На цих виборах за ініціативи правлячої Партії регіонів було змінено виборче законодавство. Головні новації Закону України «Про вибори народних депутатів» від 17.11.2011 р. полягали у тому, що запроваджено змішану систему виборів, заборонена участь у виборах блоків політичних партій та збільшено прохідний бар'єр від 3-х до 5 %. Вочевидь такі зміни спрямовано на зменшення потенціалу електоральної підтримки опонента правлячої партії (ПР) – Ю. Тимошенко, а також з метою створення штучних перешкод для малих опозиційних партій на шляху до парламенту.

Вітчизняний політолог О. Висоцький підрахував ефект від повернення у 2012 р. змішаної системи виборів для правлячої на той час політичної сили – Партії регіонів. Якщо за виборчого закону, за яким проводилися

парламентські вибори 2007 р. Партія регіонів у 2012 р. отримала б усього 145 мандатів, тоді як парламентські вибори за новим законом забезпечили їй разом з офіційно висунутими від неї «мажоритарниками» результат у 186 мандатів, з яких 114 було отримано в одномандатних округах. А якщо до цієї кількості додати депутатів, які йшли по одномандатних округах, але офіційно не висувалися від Партії регіонів, хоча потрапили до її фракції у парламенті, то загальна кількість депутатських місць від цієї партії у Верховній Раді VII скликання становила 208 [38, с. 197].

Поширена практика, яку слід вважати технологією – неправомірне використання під час виборів адміністративного ресурсу. Наприклад, парламентські вибори 2002 р. відзначалися широкомасштабним його використанням. Завдяки чому провладний блок «За єдину Україну» отримав вдвічі більше голосів, ніж це прогнозувалося різними соціологічними опитуваннями. На регіональному рівні національний канал українського телебачення, який фінансувався державою, за свідченням експертів «формував програми на користь пропрезидентських кандидатів». Водночас на місцевому рівні місцева влада перешкоджала у доступі до ЗМІ опозиційним партіям та їх кандидатам [66, с. 236]. Завдяки адмінресурсу значно посилила свої позиції СДПУ (о) на чолі з В. Медведчуком.

Найбільшою проблемою застосування адміністративного ресурсу на позачергових виборах 2007 р. стало суміщення посадовими особами органів влади та місцевого самоврядування виконання своїх обов'язків із діяльністю керівників виборчих штабів та кандидатів у народні депутати. За підрахунками Комітету виборців України близько третини керівників та заступників керівників місцевих адміністрацій, органів місцевого самоврядування були формально задіяні у виборчій кампанії на боці різноманітних політичних сил й, не зважаючи на численні заяви, більшість з них не пішли у відпустку. А ті, хто заявили про відпустки, здебільшого продовжували виконувати свої обов'язки [168].

Особливий резонанс викликають факти, коли адміністративним ресурсом зловживають вищі посадовці країни, які позиціонують себе як демократичні лідери. Так, ЦВК відреагувала на факт передвиборчої агітації Президента України В. Ющенка, який мав місце 15 вересня 2007 р. у Львові. У своєму виступі під час «Народного віче» Президент України В. Ющенко закликав: «Я прошу вас підтримати мою команду – «Нашої України – Народної Самооборони». Я, як президент, як громадянин, переконаний, маю право на це прохання, бо саме вони є тією силою – патріотами і професіоналами, яка здатна ефективно допомогти мені здійснити наші плани». ЦВК своїм рішенням 22 вересня 2007 р. № 471 визнала дії Президента України В. Ющенка такими, що порушують виборчі права громадян, права та законні інтереси суб'єктів виборчого процесу й зобов'язала Президента України утримуватися від участі в передвиборній агітації під час виборчого процесу [168].

На виборах Президента України 2010 р. під час обох турів Ю.Тимошенко зловживала адміністративними ресурсом для проведення агітації, що стирало межу між її роллю кандидата у президенти та державного службовця і повертало ситуацію на ігровому полі на її користь. Наприклад, під час виборчої кампанії Ю.Тимошенко роздавала земельні сертифікати, машини «швидкої допомоги» та шкільні автобуси. Місія ОБСЄ/БДПЛ стала свідком надання машин «швидкої допомоги» та шкільних автобусів 24 січня у Черкасах, 27 січня у Хмельницькому та 28 січня – у Херсоні; 16 грудня Місія ОБСЄ/БДПЛ спостерігала за наданням земельних сертифікатів Ю. Тимошенко членам сільської ради у Київській області [205, с. 15].

Іншим аспектом зловживання адміністративним ресурсом є використання на власну користь державних ЗМІ. Так, під час президентських виборів 2010 р. державна телекомпанія УТ-1 не забезпечила збалансованого та неупередженого висвітлення, як передбачено законом. У другому турі УТ1 виділила 65 % часу, відведеного на висвітлення кампанії у новинах,

Ю.Тимошенко, а В. Янукович отримав 35 % часу. 5 канал також надавав помітну перевагу Ю.Тимошенко, присвятивши їй 66 % часу висвітлення виборчої кампанії. Телеканал «Україна» демонстрував упередженість на користь В. Януковича, присвятивши йому 63 % часу висвітлення виборчої кампанії. «Інтер» продемонстрував більш збалансований підхід, а ICTV виділив більше часу В. Януковичу внаслідок того, що у своїх новинах не розрізняв у новинах діяльність Ю.Тимошенко в офіційній ролі та в ролі кандидата на зайняття посади глави держави. Під час моніторингу місія ОБСЄ/БДПЛ також з'ясувала, що в останні три дні виборчої кампанії перед другим туром телекомпанії, по яких здійснювався моніторинг, приділяли набагато більше ефірного часу В. Януковичу. Результати моніторингу регіональних ЗМІ продемонстрували упередженість на користь політичної сили, що переважала у регіоні [205, с. 18–19]. За даними медіа-моніторингу, проведеного комітетом «Рівність можливостей» про Партію регіонів на центральному телебаченні позитивної інформації було у 75 разів більше, ніж про опозицію [147].

Своєрідним переломним моментом у процесі еволюції змісту виборчих технологій стали президентські вибори 2004 р. та події Помаранчевої революції, які остаточно підтвердили неефективність колишніх підходів до організації і ведення виборчих кампаній та змусили політичну еліту шукати нові технології і методи боротьби за голоси виборців. Президентські вибори 2004 р. засвідчили, до яких деструктивних для суспільства наслідків може призвести зловживання «брудними» технологіями і використання грубих маніпуляцій. Лейтмотивом кампанії 2004 р. стало розпалювання міжрегіональних суперечностей. Так, В. Ющенко намагалися позиціонувати як кандидата від Заходу, а В. Януковича – від Сходу України. Аргументами на користь антагоністичності регіонів стали відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях, мовне питання та культурно-історичні суперечності. Винаходом президентської кампанії 2004 р. стало «розділення України на три сорти»: Західна Україна, Центр із Закарпатською і

Чернівецькою областями та Схід і Південь України. Спекуляції довкола регіональних відмінностей між Сходом і Заходом дійшли до крайньої форми, і у всій переконливості постав образ можливої громадянської війни чи то розколу України на дві держави [111, с. 59].

На неприпустимість використання таких технологій звернули увагу і представники міжнародної місії ОБСЄ/БДПЛ, які у своєму заключному звіті зауважували, що агітаційні матеріали невідомого походження «часто змальовували п. Ющенка як українського націоналіста, налаштованого проти Росії. Пропагандистські матеріали, які начебто належали пану Ющенку, містили заклики до витіснення росіян з Криму, ширилися чутки про дискримінацію російськомовного населення у разі перемоги В. Ющенка. Хоча ні сам Ющенко, ні жоден з його працівників ніколи не виголошували подібних ідей, це знайшло певний відгук у східних і південних областях й дедалі більше загострювало передвиборчу поляризацію» [70, с. 50].

Значного поширення в Україні набула і практика маніпулювання зі списками виборців. Економічні негаразди, що супроводжували розпад СРСР, від'ємні демографічні процеси у 90-ті – на початку 2000-х рр. призвели до скорочення населення країни, а відповідно й кількості потенційних виборців. Так, за період 1994–2012 рр. за даними ЦВК їх кількість скоротилась на 1,8 млн осіб. Відсутність належного контролю з боку держави за кількістю виборців у регіонах, сприяли поширенню технології маніпуляції із списками виборців. Так, з червня 1994 р. по жовтень 1999 р. (президентські вибори) потенційний електорат в Україні зменшився на 230 тис. виборців, а потім між першим туром (жовтень 1999 р.) і другим туром (листопад 1999 р.) за три тижні його чисельність зросла на 281 тис., що, скоріше, свідчило про маніпуляції та фальсифікації списків виборців.

У 2002 р. списки виборців були ненадійними, містили застарілу інформацію, включаючи дані виборців, що переїхали до інших округів, залишили Україну або померли, але їхні прізвища залишалися у списках виборців. Ці неточності дістали значне висвітлення під час проведення

виборів і були використані для маніпуляції виборами. Виборці, не включені до списків, могли зареєструватися лише в день виборів у дільничній виборчій комісії за місцем їхнього проживання, якщо в них було відповідне судове рішення. Виборці, тимчасово відсутні на місці їх реєстрації, могли просити про видачу «відкріплювального посвідчення», для чого їх потрібно було виключити зі списку зареєстрованих виборців. Після цього вони отримували документ, що давав їм можливість голосувати на будь-якій виборчій дільниці, у будь-якому виборчому окрузі [5, с. 6].

Аналогічні процеси спостерігалися й на наступних виборах. На парламентських виборах чисельність потенційного електорату продовжувала скорочуватись, однак у 2004 р. до списків у першому турі в жовтні 2004 р. було внесено на 207 тис. більше виборців, ніж на парламентських виборах у березні 2002 р., а між першим та другим турами у листопаді 2004 р. з'явилося «додатково» ще 223 тис. виборців (у другому турі виборів Президента України у 2004 р. виявилось на 440 тис. виборців більше, ніж у 2002 р.), що засвідчувало про наявність фальсифікацій другого туру президентських виборів на рівні потенційного електорату [42, с. 26].

2007 р. значну кількість українських громадян фактично позбавлено права на участь у виборах у зв'язку із низькою якістю списків виборців. На зауваження громадських спостерігачів мало місце відсутність надійного механізму фіксування прикордонниками відомостей про тих громадян, що виїхали за межі України, а потім повернулися. Подібні проблеми фіксувалися у всіх регіонах України. Так, наприклад, у м. Вишневе на виборчій дільниці № 72 не було внесено до списків 11 вулиць та гуртожиток молокозаводу – в загальній кількості більше 600 виборців, а м. Сокаль Львівської області (територіальний виборчий округ № 118) не були включені усі, хто голосує вперше, також у списку є померлі особи. У гуртожитках Львівського національного університету імені І. Франка у списках виборців залишалися студенти 5 курсу, які виписані з гуртожитку. Студенти, що були мешканцями інших областей, включені до списків двічі – удома й у гуртожитку [168].

Найбільш примітивною і водночас ефективною технологією спотворення результатів голосування – їх фальшування. Фальсифікації виборів за рахунок штучного збільшення голосів виборців, які нібито проголосували за одного з кандидатів, стали головним технологічним прийомом на виборах Президента України 2004 р. За висновками західних експертів, фальсифікації під час першого та другого турів виборів Президента України, було дуже багато. На початку від цього вигравав В. Янукович, що ретельно задокументовано не лише спостерігачами на місцях і офіційними свідченнями, а й численними аномаліями в офіційних результатах голосування, включно з явкою понад 100 %, специфічними співвідношеннями між явкою і голосами Януковича, а також джерелами його підтримки, «що виникли на порожньому місці» [134, с. 16]. Розрахунки засвідчують, що 500–600 тис. бюлетенів було кинуте до виборчих скриньок лише у Донецькій області не виборцями, а фальсифікаторами [42, с. 40].

У соціологів також виникали сумніви щодо правдивості результатів голосування по окремих регіонах за В. Ющенка у третьому турі виборів: «Якщо у третьому турі виборів 2004 року в регіонах Януковича підтасування в офіційних даних зникли, то з'явилися аномалії, що ставлять під сумнів від 250 000 до 700 000 голосів на користь Ющенка» [134, с. 17].

Порівнюючи президентські вибори 2004 і 2010 рр. вчені приходять до висновку, що та сама технологію підтасовки голосів, що використовувалася командою Януковича у першому та другому турах виборів 2004 р., була застосована ним й на президентських виборах 2010 р., де у другому турі виборів В. Янукович отримав перемогу над Ю. Тимошенко. Підставою для сумнівів стала підозріла кількість виборчих дільниць зі 100 % явкою – «10 % від загальної у 2004 р. і 5 % у 2010-му» [134, с. 21].

Багатьма гучними скандалами та звинуваченнями у фальсифікації супроводжувалася і парламентська виборча кампанія 2012 р. Опосередкованим свідченням масштабних фальсифікацій стали кардинальні розбіжності в результатах виборів у багатомандатному окрузі та виборів

мажоритарних депутатів. Так, якщо в багатомандатному окрузі Партія регіонів отримала 30,0 % голосів виборців, ВО «Батьківщина» – 25,5 %, «УДАР Віталія Кличка» – 14,0 %, КПУ – 13,2 %, а ВО «Свобода» – 10,4 %, то в мажоритарних округах ПР отримала 112 мандатів (фактично половину від загальної кількості обраних), «Батьківщина» – лише 47, ВО «Свобода» – 11, «УДАР Віталія Кличка» – 6, КПУ – жодного. Це, на думку більшості експертів, свідчило про активне використання партією влади адміністративного ресурсу [193, с. 29].

Результати парламентської виборчої кампанії 2012 р. засвідчили тенденцію до використання соціальних мереж Інтернету для впливу на цільові групи виборців. Прикладом ефективного використання соціальних мереж у ході електорального процесу на парламентських виборах 2012 р. є залучення рейтингових Інтернет-ресурсів «Українська правда» та «Кореспондент.net», цільова аудиторія яких переважно прихильники опозиційних сил. Зокрема, «Українська правда» транслювала популярні «твіти» з «хештегом» «вибори 2012» на головній сторінці, а «Кореспондент.net» створив проект «*Livestream. Вибори-2012*» – інтерактивну стрічку новин від читачів ресурсу та користувачів соціальних мереж [199, с. 177, 182].

Свого часу набула поширення технологія використання «двійників». Окремим технологічним прийомом передвиборчої боротьби є також «клонування» або створення «партій-близнюків». Так, наприклад, у 2002 р. два «клони» були у Комуністичній партії України – КПУ(оновлена) і КПРС (Комуністична партія робітників і селян). На згаданих виборах до українського парламенту перше місце у виборчому списку Всеукраїнської партії трудящих посідав О. Мороз – тезка лідера СПУ. У мажоритарних округах серед кандидатів зареєстровано декілька однофамільців таких відомих політиків як Б. Стецьків і В. Чорновол. Загалом, експерти Українського незалежного центру політичних досліджень нарахували 46

округів, де були висунуті кандидати-двійники, та 119 осіб, які взяли участь у такому «спектаклі» [142].

Технологія «двійників» використовувалася й на парламентських виборах 2014 р. Як зазначали міжнародні спостерігачі, на мажоритарних округах «використовувалась велика кількість так званих “клонів” з іменами та прізвищами інших кандидатів», а також технічних кандидатів, які не брали участі в передвиборній кампанії і зареєструвалися лише з метою отримання представництва у виборчих комісіях [206, с. 21]. Деякі партії відкликали своїх кандидатів на користь інших учасників на більш пізній стадії виборчого процесу.

У другому турі президентських виборів 2010 р. міжнародні спостерігачі Місії зафіксували кілька випадків знаходження ручок з чорнилами, що зникають, в кабіні для голосування [205, с. 25].

На початку 2000-х рр. в електоральних кампаніях в Україні стали використовувати флешмоб (англ. *flash mob* – «спалахуючий натовп») – заздалегідь сплановані масові акції, зазвичай організовані через сучасні засоби комунікації. У них певна кількість осіб, як правило молодь, оперативно збирається у громадському місці, і впродовж декількох хвилин виконує заздалегідь узгоджені театралізовані дії. Так, наприклад, активісти львівського осередку Українська народна молодь, що входила до Українського народного блоку Костенка-Плюща, 15.02.2006 р. провели неординарну акцію – «Не голосуй сліпо». У цей день у Львові на площі біля Оперного театру близько 100 молодих людей із зав'язаними очима вишикувалися в чергу до виборчої урни, щоб наосліп отримати бюлетень, «проголосувати» і вкинути його в урну. За словами організаторів акції, її мета – формування відповідального ставлення до виборів і голосування не за лідера, а за програми та ідеологію [24, с. 496].

Перебіг виборчих кампаній 2004–2010 рр. засвідчує наявність об'єктивних передумов для переходу від використання політичними акторами «брудних» технологій маніпулювання масовою свідомістю до

застосування виборчих технологій маркетингового типу. На перший план поступово виходять адресні технології комунікації з електоратом. Досвід виборів 2006–2007 рр. показав, що саме ті партії, які значну увагу приділили зустрічам з виборцями (Партія регіонів і БЮТ), отримали найбільшу кількість голосів. Як позитив президентських виборів 2009–2010 рр. слід відзначити перші спроби проведення кампаній «від дверей до дверей» у загальнодержавних масштабах. Водночас простежується тенденція до дедалі більшого поширення адресних технологій, які в експертному середовищі називаються мережевим маркетингом, а пересічному громадянину відомі як підкуп виборців [111, с. 61].

Неодмінною складовою електорального процесу є участь громадян у передвиборних мітингах та зустрічах з кандидатами у депутати. На відміну від парламентських виборів 2012 р., на цих заходах використовувалась нова форма висловлення недовіри до колишніх можновладців, – «народна люстрація», коли окремих чиновників кидали у сміттєві баки, а по відношенню до інших, використовували інші форми приниження замість справжньої люстрації відповідно до закону. До числа таких осіб потрапляли чиновники, звинувачені у корупції, народні депутати, що голосували на підтримку антидемократичних законів 16 січня 2014 р. та ін.

Чинником політичної легітимації в електоральному процесі є якісні характеристики кандидатів в народні депутати, які мають відповідати певним критеріям. Тому, деякі політичні партії використовували технологію попереднього відбору кандидатів, які висувались на виборах до українського парламенту. Так, партія «УДАР» врахувала критерії руху ЧЕСНО! під час визначення кандидатів в народні депутати на парламентських виборах 2012 р. Угода руху ЧЕСНО! з політичними силами зокрема передбачала, що громадські активісти у рамках кампанії «Фільтруй Раду!» проведуть незалежне та чесне дослідження кандидатів зі списку партії та мажоритарників, підтриманих партією «УДАР» на предмет відповідності їх критеріям доброчесності кандидата, які включали такі параметри: відсутність

фактів порушення прав і свобод людини; непричетність до корупційних дій; прозорість задекларованих доходів і майна та їх відповідність способу життя; незмінність політичної позиції відповідно до волевиявлення виборців; особисте голосування в парламенті; участь у засіданнях парламенту та роботі комітетів. Останні три критерії застосовувалися до кандидатів, які є чинними депутатами [58, с. 97].

Отже, використання технологій політичної легітимації влади у виборчому процесі за роки незалежності пройшли певну еволюцію, яка полягає у збільшенні ваги інформаційного навантаження через ЗМІ, поширення особистих контактів партій і кандидатів з виборцями завдяки організації зустрічей, мітингів, використанні технології «від дверей до дверей», адресного листування та ін. Водночас найбільш ефективними «брудними» технологіями залишаються маніпуляції із виборчим законодавством, використання адміністративного ресурсу, підкуп виборців грошима, послугами тощо, а також фальшування виборів. Важливою новацією, запровадженою громадським об'єднанням «ЧЕСНО!» є попередній відбір кандидатів напередодні виборів.

Висновки до розділу 3

Технології політичної легітимації у виборчому процесі мають багато спільного із виборчими технологіями загалом, оскільки мають спільну мету – вплив на громадську думку шляхом створення позитивного іміджу кандидатів і партій з метою мобілізації їх підтримки виборцями. Зміст та спрямованість виборчих технологій зумовлені рівнем розвитку демократичних інституцій, особливостями політичної культури громадян, зрілістю громадянського суспільства, які постійно набувають нових організаційних форм та змісту. Відповідно еволюціонують політичні технології. Якісних змін виборчі технології набули разом із поширенням доступу громадян до медіапростору, розвитком соціальних мереж та інших видів Інтернет-комунікацій.

Вектор розвитку політичних технологій загалом і виборчих зокрема, має тенденцію переходу від відкритих діалогових форм, притаманних початковому етапу становлення української державності у 90-і рр. ХХ ст., до консервації імітаційних підходів демократичних змін у наш час. Не випадково, що однією із визначальних рис сучасного політичного дискурсу стає популізм.

Усі виборчі технології, що використовуються в електоральних процесах за своїми типологічними характеристиками, відносяться до конституційно-правових, організаційно-політичних, інформаційно-комунікативних, психологічних, іміджмейкерських та соціологічних. У межах цих напрямів існує багато концептуальних моделей і технологічних прийомів здійснення впливу на виборців, зокрема соціально-економічна модель, ідеального кандидата, проблемний і комплексний підходи й ін.

Водночас залишається актуальною проблема використання «брудних» технологій і маніпуляції суспільної свідомістю. Найбільш поширеною є маніпуляції із виборчим законодавством, коли, залежно від політичної кон'юнктури, запроваджується певний тип виборчої системи, визначається відповідний розмір прохідного бар'єру, створюються штучні перешкоди або преференції для окремих суб'єктів виборчого процесу.

Особливо небезпечною виборчою технологією, яка активно використовувалася впродовж 2000-х рр. майже усіма політичними силами – загострення міжрегіональних протиріч шляхом штучного протиставлення існуючих історико-культурних та ідентифікаційних відмінностей окремих територій країни. Водночас намітилася тенденція переходу від «брудних» маніпулятивних технологій до технологій маркетингового типу, адресного спілкування з виборцями.

Основні питання розділу висвітлено дисертантом у таких публікаціях: [229; 230; 231].

РОЗДІЛ 4

ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН ЯК ІНДИКАТОР ЛЕГІТИМНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

4.1. **Форми електоральної участі громадян на виборах Президента України та українського парламенту**

Основою політичної легітимності влади загалом і української зокрема, є її визнання достатньо великою кількістю населення. Тобто одним із головних критеріїв легітимності влади, який діє в сучасних демократичних державах, є її масова підтримка. Серед суб'єктів виборчого процесу найчисельнішою категорією є, безперечно, виборці – громадяни України, які мають право голосу. Вони можуть не лише брати участь у виборах у день голосування, здійснивши своє волевиявлення, а й бути організаторами виборів, балотуватися на посади, представляти інтереси партій та виборчих блоків.

На парламентських виборах 2014 р., відповідно до протоколу ЦВК щодо остаточних результатів виборів, в списки електорату на виборчих дільницях, де вибори відбулися, було включено 30 921 218 осіб. Загальна ж кількість зареєстрованих виборців станом на 20 жовтня 2014 р. складала 35 828 401, включно зареєстрованих виборців Криму, а також електорат округів, де вибори не проводилися з причин безпеки [206, с. 15]. І це попри негативні тенденції розвитку демографічної ситуації, яка складається в Україні, підвищення рівня міграційної активності населення, наявність актів виходу із громадянства України, тощо.

Кількісні показники участі громадян у виборчому процесі фіксують дані про їх виборчу активність. Результати президентських і парламентських виборів показують динаміку виборчої активності громадян (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Виборча активність громадян України на президентських та парламентських виборах (1991–2014 рр.)

Дата виборів	Виборча активність	Дата виборів	Виборча активність
01.12.1991 р.	84,32 %	26.12.2004 р.	77,20 %
26.06.1994 р.	70,62 %	26.03.2006 р.	67,58 %
10.07. 1994 р.	71,74 %	30.09.2007 р.	62,03 %
29.03.1998 р.	71,21 %	17.01.2010 р.	66,52 %
31.10.1999 р.	70,19 %	07.02.2010 р.	68,81 %
14.11. 1999 р.	74,92 %	28.10.2012 р.	56, 42 %
16.04.2000 р.	81,5 %	25.05.2014 р.	60,29 %
31.03.2002 р.	69,39 %	26.10.2014 р.	52,42 %
31.10.2004 р.	74,56 %		

Джерело: [Складено автором за: <http://www.cvk.gov.ua/>].

Аналіз результатів виборчої активності громадян показує загальну тенденцію зменшення кількісних показників участі громадян на президентських та парламентських виборах в Україні.

До основних форм участі громадян в електоральних процесах слід віднести участь у висуванні кандидатів на партійних форумах та зборах виборців, у збиранні підписів за право висуватися кандидатом на відповідну посаду, в організації виборчих штабів, участі у пропагандистських кампаніях, роботі виборчих комісій, залученні в якості довірених осіб кандидатів, офіційних спостерігачів та ін.

Найбільш масова форма залучення громадян до участі в електоральному процесі – інститут збору підписів за кандидатів. Підписи виборців є наочним показником легітимності суб'єкта виборів. Не випадково, що така практика набула поширення в Україні у 90-х рр., періоду становлення демократичних норм і правил проведення електоральних кампаній, у тому числі й виборів до вищих органів влади. На виборах 1991 та 1994 рр. кандидатам треба було зібрати не менш як 100 тис. підписів громадян України, які мали виборче право. Апофеозом масового збирання

підписів на право отримання статусу кандидата на посаду глави держави, стали президентські вибори 1999 р., коли було треба зібрати не менше 1 млн підписів.

Таблиця 4.2 дає уявлення про кількість підписів зібраних лідерами виборчих перегонів.

Таблиця 4.2

**Порівняння підсумків голосування на виборах Президента України
31 жовтня 1999 р. з результатами збору підписів на підтримку
претендентів на кандидатів у Президенти України**

П.І.Б.	Кількість голосів виборців відданих за кандидата	Кількість врахованих підписів	Різниця між кількістю голосів «за» та врахованих підписів	Відсоток голосів «за» від кількості врахованих підписів
Л. Д. Кучма	9 598 672	1 643 486	7 955 186	584,04
П. М. Симоненко	5 849 078	1 154 355	4 694 722	506,7
О. О. Мороз	2 969 896	1 606 313	1 363 583	184,89
Н. М. Вітренко	2 886 972	1 012 036	1 874 936	285,26
Є. К. Марчук	2 138 356	1 386 667	769 689	156,24
Ю. І. Костенко	570 623	1 336 994	-766 371	42,68
Г. Й. Удовенко	319 778	1 275 875	-956 097	25,06
В.В. Онопенко	124 040	845 264	-721 224	14,67
О. М. Ржавський	96 515	981 719	-885 204	9,83
Ю. А. Кармазін	90 793	848 829	-738 036	10,70
В. М. Кононов	76 832	974 527	-897 695	7,88
О. Ф. Базиліук	36 012	452 662	-420 833	7,04
М. О. Габер	31 829	452 662	-420 833	7,03

Джерело: [32, с. 287].

За результатами перевірки підписних листів претендентів на кандидатів у Президенти України ЦВК відмовила у реєстрації як кандидатів у Президенти України тим особам, які не виконали вимог закону щодо збирання необхідної кількості підписів виборців на свою підтримку. Це,

зокрема, стосується О. Базилюка, М. Габера, В. Онопенка, Ю. Кармазіна, В. Кононова, О. Ржавського, яких згодом за рішенням Верховного Суду України все ж було зареєстровано кандидатами у Президенти України [32, с. 136].

Кількість підписів на підтримку кандидата в Президенти України 2004 р. зменшено до 500 тис.

Якщо вважати кількість підписів показником рівня справжньої легітимності, то в ідеалі, слід було б очікувати порядок розподілу голосів, отриманих після першого туру виборів відповідно зібраних підписів. Так, 1999 р. після першого туру виборів п'ятірка лідерів мала б складатися з претендентів у такій послідовності: Л. Кучма, П. Симоненко, О. Мороз, Є. Марчук, Ю. Костенко. 2004 р. – В. Янукович (7 183 212), О. Омельченко (1 788 548), В. Ющенко (1 756 263), О. Мороз (1 233 600), Л. Черновецький (1 090 682). Однак результати виборів показали дещо іншу картину. До того ж, на практиці деякі кандидати, що зібрали велику кількість підписів, не стали реальними претендентами на зайняття посади глави держави. Так, наприклад, 2004 р. О. Омельченко зібрав більше підписів, ніж В. Ющенко, однак в реальності не став претендентом на вихід у другий тур виборів [187, с. 431]. Таким чином, досвід проведення виборів в Україні довів, що практика збирання великої кількості підписів не є показником справжньої легітимності кандидатів, тому у майбутньому її було скасовано.

Визначальне місце у виборчому процесі займають виборчі комісії (окружні/територіальні та дільничні), оскільки вони забезпечують реалізацію конституційного права громадян України в організації підготовки та проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих органів влади тощо відповідно Закону України «Про Центральну виборчу комісію». Участь громадян в окружній та дільничній виборчих комісіях регламентується нормами законів України «Про вибори народних депутатів України» та «Про вибори Президента України».

Легітимаци́йний потенціал виборчих комісій забезпечується не лише участю в них пересічних громадян, а й відкритим характером діяльності, оскільки за їх роботою може спостерігати значна кількість представників від суб'єктів виборчого процесу та громадськості. Так, на виборах Президента України 1999 р. Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами було створено 225 територіальних комісій, до складу яких увійшло 4951 особа. Серед них представників від політичних партій – 3261, виборчого блоку партій – 442, від кандидатів у Президенти України – 1248 осіб [32, с. 29].

На парламентських виборах 2002 р. утворено 225 окружних і 33 313 дільничних виборчих комісій. На день виборів до складу ОВК входило 3956 осіб. До ДВК – 478 382 осіб [30, с. 45, 48, 49].

На парламентських виборах 2006 р. ЦВК включила до складу окружних виборчих комісій в обов'язковому порядку кандидатури від партій (блоків), які в поточному складі Верховної Ради України станом на 15.09.2005 р. мали свої партійні фракції. Такі політичні сили подали до складу окружних виборчих комісій 3279 кандидатур. Тридцять одна партія (блок) – суб'єкти виборчого процесу також скористалися своїм правом подання кандидатур для включення до складу окружних виборчих комісій шляхом жеребкування. Вони подали 3248 кандидатур. Таким чином, усього було подано 6527 кандидатур. Отже, в обов'язковому порядку до складу окружних виборчих комісій було включено 3261 кандидатуру, а від інших суб'єктів виборчого процесу за підсумками жеребкування – 789 осіб, тож загальна кількість членів ОВК становила 4050 осіб, з яких 3261 кандидатура, що включалася в обов'язковому порядку, та 789 кандидатур від інших суб'єктів виборчого процесу, які включалися за результатами жеребкування. На день виборів в Україні діяли 34 039 дільничних виборчих комісій (разом із закордонним виборчим округом), із них 11 447 малих, 11 426 – середніх та 11 166 – великих. У їх складі працювало понад 541 тис. осіб [31, с. 9, 254].

Згідно з нормами існуючого законодавства про вибори для проведення позачергових виборів народних депутатів України 30.09. 2007 р. на території держави та за її межами було утворено 33 974 звичайних і спеціальних виборчих дільниць, серед яких 32 325 звичайних, 1235 – утворені в стаціонарних лікувальних закладах, 215 – в установах кримінально-виконавчої системи, 85 – на суднах, що перебувають у плаванні під Державним прапором України, та 1, яка була утворена на полярній станції [156, с. 81]. Право подання кандидатур до складу ОВК надано лише депутатським фракціям, утвореним у поточному скликанні Верховної Ради України. Таким правом скористалися всі п'ять парламентських фракцій, за поданням яких до окружних виборчих комісій було включено 4050 осіб [156, с. 100].

На президентських виборах, день голосування 17 січня 2010 р., до складу окружних виборчих комісій входили 7320 осіб. Кількість членів окружних виборчих комісій, повноваження яких достроково припинено до дня виборів становила 659 осіб, а саме: голів – 48 (7,3 %), заступників голів – 24 (3,7 %), секретарів – 43 (6,5 %), членів – 544 (82,5 %). Причинами припинення повноважень були: особиста заява про складання повноважень – 73 (11,1 %), відкликання кандидатом (80,0%), систематичне невиконання обов'язків члена комісії – 59 (8,9 %) До складу окружних виборчих комісій на день повторного голосування було включено 3149 осіб, з яких 1574 – від кандидата Ю. Тимошенко та 1575 – від кандидата В. Януковича [33, с. 222–223, 224].

ОВК утворили відповідно до кількості виборчих дільниць 33 559 ДВК, до складу яких було включено 801 526 осіб, а Центральна виборча комісія – 113 ДВК у закордонному виборчому окрузі, до складу яких включено 1579 осіб. Для організації та проведення повторного голосування 7 лютого 2010 р. у 225 виборчих округах та в закордонному виборчому окрузі було утворено 33 667 дільничних виборчих комісій, до складу яких увійшло понад 537 тис.

осіб, з яких близько 267,9 тис. – за поданням Ю. Тимошенко та 267,2 тис. – за поданням В. Януковича [33, с. 224].

Фактично ж під час виборів у роботі окружних виборчих комісій задіяна значно більша кількість людей. Так, протягом усієї виборчої кампанії особовий склад ОВК в силу різних причин суттєво змінювався, оскільки мали місце випадки дострокового припинення повноважень членів окружних виборчих комісій з підстав, передбачених законом. В окремих випадках персональний склад окружних виборчих комісій змінювався майже до 50 % від початкового. Зміни в їх складі відбувалися у силу природних причин або за корупційними схемами. Деякі партії поступалися своїм місцем іншим політичним силам. Тобто місце у виборчій комісії ставало політичним «товаром».

Так, наприклад, на парламентських виборах 2006 р. з різних причин 777 членів окружних виборчих комісій припинили свої повноваження, що становило 19,2 % від їх загальної кількості, в тому числі 192 – представники керівного складу, зокрема 59 голів, 51 заступник голови, 82 секретарі та 585 членів окружних виборчих комісій. Серед причин, що слугували підставою для змін у складі комісій, були: відкликання суб'єктом подання кандидатури – 373, особиста заява про складення повноважень члена комісії – 325, відмова скласти присягу – 60, систематичне невиконання обов'язків члена комісії – 13, інші причини – 6. Такі зміни протягом 60 днів до дня виборів значною мірою ускладнили роботу окружних виборчих комісій, особливо за ситуації одночасного припинення повноважень голови, заступника голови та секретаря окружної виборчої комісії, які відбувалися в окремих комісіях навіть в останній перед виборами тиждень [31, с. 10, 255].

Аналогічна практика спостерігалася й у наступних виборчих кампаніях. Найбільше на роботу виборчих комісій під час виборів Президента України та Верховної Ради України 2014 р. вплинули постійні зміни у складі ОВК та ДВК. Така ситуація зробила проблематичною роботу виборчих комісій на місцях, тому до виборчого законодавства у ході виборчої кампанії внесено

зміни, спрямовані на мінімізацію впливу зазначеного чинника – мінімальний кількісний склад ДВК було зменшено з 12 до 9 осіб [83].

На зауваження експертів з виборів, велика кількість заміни членів ОВК – результат широкомасштабної корупції серед суб'єктів виборчого процесу. Зокрема, політичні партії, які отримали місця в комісіях та квоти на керівні посади, обмінювали/продавали ці місця іншим зацікавленим суб'єктам виборчого процесу, щоб вони могли отримати більшість у виборчих комісіях, а значить – контроль за прийняттям рішень та діяльністю відповідних комісій. Заміни членів дільничних виборчих комісій почалися майже одразу після створення дільничних виборчих комісій та продовжувалися до дня голосування, що впливало на роботу як окружних виборчих комісій, так і дільничних виборчих комісій. У деяких випадках половину або більше половини членів комісій було замінено на території окремих окружних виборчих комісій.

За інформацією, наданою місією зі спостереження за парламентськими виборами 2014 р. ОБСЄ/БДПЛ, велика кількість заміни була викликана, крім інших причин, корупційною практикою, що викликає запитання щодо чесності та незалежності комісій на рівні виборчих дільниць [5, с. 38]. Політичні партії, які отримали свої місця і квоти для зайняття керівних посад торгували своїми місцями і продавали їх зацікавленим суб'єктам виборчого процесу з метою отримання більшості у виборчих комісіях і, відповідно, здійснення контролю над їх рішеннями. За інформацією ЦВК «ринкова вартість» торгівлі місцями членів комісії або квотами складає 57 млн дол. США (207 000 дол. по кожній окружній виборчій комісії) [206, с. 12].

У зв'язку з цим міжнародні експерти вважали за необхідне розглянути можливість для запровадження кінцевих термінів для заміни членів виборчих комісій до дня голосування, щоб забезпечити у такий спосіб стабільність управління виборчим процесом та уникнути додаткового навантаження на ЦВК і негативного впливу на ефективність роботи ОВК і ДВК.

Один із відповідальних етапів електорального процесу – висування кандидатів на посади у виборні органах влади, оскільки від їх правильного відбору залежить ефективність роботи органів влади і, відповідно, довіра населення до політичних сил і партій, що їх висували. До того ж, сама процедура висування і реєстрації кандидатів має опосередковане відношення до легітимності політичних партій. Висування кандидатів у народні депутати України політичною партією здійснювалося на її з'їзді (зборах, конференції), а виборчим блоком політичних партій – на міжпартійному з'їзді (зборах, конференції) партій, що входять до виборчого блоку, у вигляді виборчого списку кандидатів у народні депутати України від політичної партії, виборчого блоку політичних партій. Черговість кандидатів у списку також визначалася на з'їзді. Виборчий Закон встановив кворум на таких з'їздах (зборах, конференціях) – не менше 200 делегатів. Партії з розгалуженою структурою первинних осередків та наявністю значної кількості активістів (за умов належного фінансування), мають більші можливості впливу на громадську думку та рекрутування прихильників у середовищі електорату. Таким чином, висунення значної кількості кандидатів може засвідчувати фінансові та організаційні можливості партії, що опосередковано працює на її авторитет.

Так, наприклад, під час виборів народних депутатів України 2002 р. кількість кандидатів в депутати, висунутих політичними партіями у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, становила 4771, включених до виборчих списків політичних партій (блоків). Кількість кандидатів, висунутих політичними партіями (блоками) в одномандатних виборчих округах становила 1713 (48,89 %) від загальної кількості осіб, висунутих в одномандатних виборчих округах. Правом самовисування скористалось 1791 громадян, що складало більше половини кандидатів (51,11 %) усіх висунутих кандидатів в народні депутати в одномандатних виборчих округах [31, с. 71].

У виборчому процесі з чергових виборів народних депутатів України 26 березня 2006 р. суб'єктами виборчого процесу стали 45 політичних партій та виборчих блоків політичних партій. З них 28 – це політичні партії, які висунули кандидатів у народні депутати України на своїх партійних з'їздах і стали самостійними суб'єктами виборчого процесу, та 17 виборчих блоків – суб'єктів виборчого процесу (до їх складу увійшла 51 політична партія), які висунули кандидатів у народні депутати України на своїх міжпартійних з'їздах. Загалом у виборчому процесі з виборів народних депутатів України 2006 р. взяли участь 79 політичних партій, що становить найбільшу кількість порівняно з минулими виборами. Виборчий список кандидатів у депутати мав формуватися на з'їзді з кількістю не менше 18 і не більше 450 осіб. Це могли бути як представники цієї партії, так і безпартійні, але особа могла бути включена до списку лише однієї партії (блоку) [31, с. 8]. Загальна кількість кандидатів у народні депутати України, висунутих політичними партіями та виборчими блоками політичних партій та включених до їх виборчих списків, становила 9674 особи [31, с. 315].

На виборах 2006 р. ЦВК відмовила 2109 кандидатам у народні депутати України в реєстрації через невідповідно оформлені документи. У списках політичних партій (виборчих блоків) на виборах народних депутатів України 26 березня 2006 р. було зареєстровано 7747 кандидатів у народні депутати України. До дня виборів скасовано реєстрацію ще 152 осіб. Отже, загальна кількість кандидатів у народні депутати України на виборах 26 березня 2006 р. становила 7595 осіб. Для порівняння варто нагадати, що на виборах народних депутатів України 2002 р. всього було зареєстровано 7506 кандидатів у народні депутати України. За час виборчих перегонів скасовано реєстрацію 660 кандидатів. Таким чином, станом на день виборів 31 березня 2002 р., до Верховної Ради України балотувалося 6846 кандидатів у народні депутати України [31, с. 9, 319].

Суб'єктами виборчого процесу у виборчих перегонах на позачергових виборах народних депутатів України 30 вересня 2007 р. стали 20 політичних

партій та виборчих блоків політичних партій. Із них 10 – це політичні партії, які висунули кандидатів у народні депутати України на своїх партійних з'їздах і стали самостійними суб'єктами виборчого процесу, та 10 виборчих блоків – суб'єктів виборчого процесу (до їх складу увійшла 31 політична партія), які висунули кандидатів у народні депутати України на своїх міжпартійних з'їздах. ЦВК загалом було зареєстровано 4864 кандидати у народні депутати України, з них: 2438 кандидатів у народні депутати України – від 10 виборчих блоків політичних партій та 2426 кандидатів у народні депутати України – від 10 політичних партій [156, с. 226].

Таким чином, у 2007 р. спостерігалось значне зменшення кандидатів у народні депутати порівняно з 2002 та 2006 рр.

На парламентських виборах 2012 р., відповідно до закону про вибори, виборчий список кандидатів у депутати від партії у загальнодержавному окрузі мав складатися у кількості, яка не перевищує 225 осіб, а в кожному одномандатному окрузі партія могла висувати лише по одному кандидату. Загалом на чергових виборах народних депутатів України 28.10.2012 р. Центрвиборчкомом було зареєстровано 5773 кандидати у депутати, з них: 2643 кандидати – висунуті партіями в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі; 1710 кандидатів – висунутих партіями в одномандатних виборчих округах; 1420 кандидатів – висунутих в порядку самовисування в одномандатних виборчих округах [219, с. 381].

На парламентських виборах 2014 р. кандидати в одномандатних округах могли висуватися політичними партіями або балотуватися у порядку самовисунення. Партії мали право подавати виборчі списки, які складали не більше 225 кандидатів для загальнонаціонального виборчого округу і висувати не більше одного кандидата по кожному одномандатному округу. Одна особа від партії могла балотуватися лише за партійним списком або в одномандатному окрузі. Усього було зареєстровано 6 684 кандидата: 3 128 кандидатів в 29 партійних списках і 3 556 кандидатів в одномандатних

округах, із яких 1 405 було висунуто партіями, і 2 151 осіб балотувалися як самовисуванці [206, с. 17].

Отже, упродовж 2000-х рр. спостерігалось коливання кількісних показників кандидатів у народні депутати висунутих партіями та самовисуванці. Кількість кандидатів в депутати загалом не залежала від типу виборчої системи, їх зменшення пов'язане із нормою закону про вибори, відповідно до якої кількість кандидатів в депутати, яку дозволено висувати партіям за партійними списками, зменшено до 225, тобто їх має бути не більше половини складу Верховної Ради України. Ця норма за змістом демократична, оскільки виступає запобіжником монополії однієї партії у вищому законодавчому органі влади країни.

Форма залучення громадян до електорального процесу, який водночас є чинником легітимації політичної влади, – висування кандидатів на посаду Президента України. Якщо на президентських виборах 1999 р. ЦВК було зареєстровано 15 кандидатів у Президенти України (два претенденти згодом зняли свої кандидатури), то на виборах глави держави 2004 р. зафіксовано рекордну кількість кандидатів – 26 [187, с. 431].

Про своє бажання балотуватись кандидатами на пост Президента України у виборчій кампанії 2010 р. заявили 68 осіб, з яких 13 були висунуті політичними партіями та блоком політичних партій, а 55 осіб скористались правом самовисування. Через низьку правосвідомість та правову культуру з 68 потенційних суб'єктів виборчого процесу ЦВК відмовила в реєстрації кандидатами на пост Президента України 50 особам, у тому числі п'яти кандидатам, висунутим політичними партіями та 45 особам, які самовисунулися [33, с. 378, 381]. До виборчого бюлетеня для голосування в день виборів Президента України 17 січня 2010 р. було включено 18 кандидатів на пост глави держави.

Якщо в 1999 р. на цей пост вперше балотувалась лише одна жінка – Н. Вітренко, то під час президентських виборчих перегонів 2010 р.

кандидатами на пост Президента України було зареєстровано три жінки – І. Богословська, Ю. Тимошенко та Л. Супрун.

На президентських виборах 2014 р. було зареєстроване 23 кандидати, що претендували на зайняття вищої посади в Україні. З них три жінки: О. Богомолець, Ю. Тимошенко і Н. Королевська. Однак у виборах брали участь 21 кандидат (напередодні виборів двоє з них знали свої кандидатури). До того ж, ЦВК відмовила в реєстрації ще 22 претендентам, які порушили порядок висунення або їхні документи не відповідали нормам законодавства про вибори глави держави [157].

Ще одна форма участі громадян у виборчому процесі – робота у якості представників та уповноважених осіб кандидатів на посаду Президента України та кандидатів у народні депутати. Так, наприклад, на парламентських виборах 2006 р. виконували свої повноваження 177 уповноважених осіб у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі від 40 партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу і 9972 уповноважені особи в територіальних виборчих округах від 43 партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу [31, с. 400]. У парламентських виборах 2007 р. виконували свої повноваження 77 уповноважених осіб у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі та 5280 уповноважених осіб у територіальних виборчих округах від 18 партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу [156, с. 284]. Таким чином, кількість уповноважених осіб була значно меншою, оскільки суттєво зменшилася й кількість суб'єктів виборчого процесу.

Ця тенденція збереглася й на наступних парламентських виборах. На день виборів 28.10.2012 р. свої повноваження виконували 78 уповноважених осіб у загальнодержавному окрузі й 4122 уповноважені особи в одномандатних округах від 21 партії – суб'єктів виборчого процесу. Повноваження довірених осіб виконувало 5092 виборця, в тому числі 3025 від кандидатів, висунутих політичними партіями, та 2067 від кандидатів, які балотувались шляхом само висунання [219, с. 468, 470].

Форма участі громадян у виборчих кампаніях – збори виборців на виборах Президента України. Причому, такі збори мали бути достатньо чисельними. Так, відповідно українського законодавства, збори виборців мали право висунути претендента на кандидата у Президенти України, якщо в них брали участь не менш як 500 громадян України (ст. 23, п. 1) [78].

У виборчій кампанії 1999 р. відбулося 664 збори виборців, на яких були висунені 17 претендентів на кандидатів у президенти України. Причому на підтримку висунення чинного на той час Президента України, організовано 635 зборів, що засвідчує важливість адміністративного ресурсу, задіяного під час цієї кампанії [187, с. 87]. Практику висунення кандидатів на посаду Президента України на зборах виборців з наступних президентських виборів була припинено.

Отже, громадяни України відповідно до вітчизняного законодавства про вибори Президента України та вибори народних депутатів України мають широкі можливості до участі на усіх етапах виборчого процесу. Зокрема через голосування, збирання підписів на підтримку кандидатів, участі у висуванні кандидатів на виборні посади, роботі виборчих комісій різного рівня, передвиборчих штабів, агітаційних кампаніях, контролі над ходом виборів тощо. Водночас загальною тенденцією участі громадян у виборчому процесі стало фізичне зменшення чисельності виборців, пов'язаних із демографічною ситуацією, процесами масової міграції населення за кордони, країни, виходом із громадянства України тощо. Спостерігається стійка тенденція зниження виборчої активності громадян на виборах вищих органів влади.

4.2. Структура електоральних переваг громадян на президентських та парламентських виборах 1991–2014 рр. в Україні

В історії незалежної України відбулося шість виборів Президента України та сім – українського парламенту. З них, двічі відбувалися позачергові вибори глави держави (1994, 2014) і тричі Верховної Ради

України (1994, 2007, 2014). Повну каденцію відпрацювали Верховна Рада України II-го скликання (1994–1998), III-го (1998–2002), IV (2007–2012) та VI скликань (2007–2012 рр.) Якщо дочасний розпуск українського парламенту II-го скликання у 1994 р. зумовлено глибокою економічною кризою, яка супроводжувалися шахтарськими страйками, розпуск парламенту V-го скликання у 2007 р. став наслідком міжелітного конфлікту, то припинення повноважень Верховної Ради України VII-го скликання, відбулося унаслідок «цілковитої делегітимізації» цього складу парламенту в результаті повалення режиму В. Януковича [100, с. 28].

Обрання представника в органи влади у західній культурній традиції базується на принципі вирізнення та ідентифікації. На зауваження П. Розалвалона, нашим вибором керує визнання якостей керівника і технічної компетентності в кандидата. Відтак обрання підпорядковане принципові вирізнення. Воно ґрунтується на ідеї, що слід «відбирати найкращих», і виборець припускає, що обранець має такі якості, яких немає в нього самого. Але ми водночас чекаємо від представника, щоб він був близьким до своїх виборців, щоб знав їхні проблеми й турботи, щоб ділив із ними їхні клопоти й прагнення. Виборці в цьому випадку керуються принципом наближеності, ідентичності. «Ідеальним представником, під цим кутом зору, є той, хто мислить, говорить і живе так, як його виборці, той, хто є своєрідним двійником їх самих, але на вищому рівні. З одного боку, маємо надію, що ми обрали компетентних людей, з іншого, прагнення, щоб вони були насамперед схожі на нас», – наголошує вчений [182, с. 222–223].

Зазначені чинники впливають і на усвідомлений вибір українських громадян. Водночас на їх електоральний вибір здійснює вплив низка інших обставин, зумовлених історико-культурною спадщиною та специфікою регіонального розвитку України. На структуру електоральних переваг (преференцій) українських виборців впливає сукупність економічних, соціокультурних, політичних, ідеологічних факторів. Їх дію зумовлено

також особливістю процесів формування владної еліти, напрямами партійно-політичної структуризації в регіонах тощо.

Початок становлення та розвитку електорального процесу в Україні часів незалежності стали уособленням змісту тогочасних політичних відносин – боротьби прокомуністичних та національно-демократичних сил за право визначати майбутнє країни. У виборчому процесі ця боротьба зводилася до ідеологічного та світоглядного протистояння між КПУ, Соцпартією та їх прихильниками – з одного боку та НРУ, низкою націонал-патріотичних партій правого спрямування – з іншого. Тобто визначальним чинником політичної боротьби на той час був ідеологічний чинник, що не могло не позначитися на електоральних преференціях виборців упродовж усіх 1990-х рр. [195].

На виборах першого Президента України 1991 р. перемогу отримав Л. Кравчук. Свідченням високого рівня довіри до нього стало те, що вже у першому турі виборів він набрав більше половини голосів виборців – 61, 6 %. На думку Н. Ротар, саме вибори Президента України 1991 р. заклали основи формування електоральної моделі політичної участі громадян України. По-перше, яскраво проявилася тенденція до моделювання регіональної специфіки електорального вибору; по-друге, результати голосування окреслили тенденцію, відповідно до якої громадяни України схильні голосувати не за кандидатів, а проти кандидатів; по-третє, вибори 1991 р. засвідчили достатньо низьку вагу передвиборчих програм кандидатів у формуванні електорального вибору; по-четверте, результати виборів продемонстрували, що для українських виборців характерним є вибір у системі ідеологічної дихотомії протилежностей [187, с. 120–121].

Зазначена тенденція мала місце й на наступних президентських виборах 1994 р. У другому турі президентських виборів 1994 р. куди вийшли Л. Кучма і Л. Кравчук відбулася поляризація симпатій виборців за соціокультурною та ідейно-політичною ознаками, яке викрило у симпатіях електорату існування значних регіональних відмінностей. Країна поділилася

на дві частини – переважно західну, де в кожній із дванадцяти суміжних областей, включно із Києвом, більшість голосів отримав Л. Кравчук, та східну, де в кожній із інших дванадцяти областей та АРК більшість голосів отримав Л. Кучма. Завдяки підтримці східних областей із їхнім численним населенням перемогу святкував Л. Кучма. Саме східна частина країни у 1994 р. принесла перемогу Л. Кучмі, який отримав там у 2,8 рази більше голосів, ніж Л. Кравчук (73 % проти 26 %), а в західній частині, навпаки, Л. Кравчук отримав в 2,9 рази більше голосів, ніж Л. Кучма (майже 71 % проти 24 %) [216].

Картина істотно почала змінюватися вже перед парламентськими виборами 1998 та особливо президентськими 1999 р. Кількість ліній політичного розмежування в українському суспільстві почала зростати. Окрім принципового розмежування між національно-демократичними та прокомуністичними силами, з'явилися розлами між окремими партіями всередині одного й того ж спектру політичних течій. Найпомітніший розлам стався всередині національно-демократичних сил. Причиною цього стали внутрішньопартійні та міжпартійні суперечки, надмірна амбітність окремих лідерів та клонування партій, розмитість політичних платформ, відмінність яких носила в основному символічний характер. Як наслідок, електорат національно-демократичних сил виявився розшматованим на дрібні частини. Від цього виграв отримали, насамперед, ліві партії [195].

Вибори Президента України 1999 р. проходили у два тури, оскільки у першому турі, який відбувся 31 жовтня, ніхто із 13 претендентів не отримав більше ніж 50 % голосів виборців. Найбільшу підтримку у першому турі виборів електорат виказав Л. Кучмі (36,49 %) і лідеру комуністів П. Симоненку (22,24 %), які й вишли у другий тур, що відбувся у листопаді місяці [32, с. 286].

Слід зазначити, що «електоральний розкол» між регіонами України, який спостерігався на попередніх президентських виборах, мав іншу

конфігурацію, оскільки головні претенденти декларували дещо відмінні цінності та стратегічні перспективи розвитку країни (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Результати президентських виборів в Україні за регіонами
(другий тур – 14 листопада 1999 р.)**

Західні області з переважною більшістю голосів, поданих за Кучму			Південні, східні, центральні області, у яких перемога Кучми була переконливою		
Івано-Франківська	<i>Кучма</i>	<i>Симоненко</i>	м. Київ Київська обл. Хмельницька Одеська Дніпропетровська Донецька м. Севастополь	<i>Кучма</i>	<i>Симоненко</i>
Тернопільська	92,3 %	4,5%		64,8 %	26,0 %
Львівська	92,2 %	4,8 %		58,5 %	34,3 %
Закарпатська	91,6 %	5,2 %		50,9 %	42,0 %
Волинська	84,5 %	9,7 %		52,8 %	40,6 %
Чернівецька	75,4 %	19,2 %		56,4 %	38,1 %
Рівненська	73,2 %	21,4 %		52,9 %	41,2 %
	76,5 %	17,2 %		50,2 %	43,7 %
Області, у яких перемогли комуністи			Області, у яких ніхто не набрав 50 % голосів		
	<i>Кучма</i>	<i>Симоненко</i>	Житомирська Сумська Харківська Запорізька Миколаївська	<i>Кучма</i>	<i>Симоненко</i>
Вінницька	33,9	59,2 %		48,1 %	45,9 %
Чернігівська	37,5 %	56,3 %		48,5 %	45,9 %
Полтавська	35,2 %	57,7 %		46,6 %	46,5 %
Черкаська	40,0 %	52,3 %		44,8 %	49,7 %
Кіровоградська	40,9 %	52,6 %		45,9 %	49,2 %
Херсонська	41,9 %	52,9 %			
Луганська	40,7 %	53,9 %			
АР Крим	44,0 %	51,2 %			

Джерело: [115, с. 70].

Порівняльний аналіз результатів виборів Президента України в 1994 та 1999 рр. показує, що вибори глави держави у 1994 та 1999 рр. мали деякі спільні риси. В обох випадках на виборах вирішувалося питання політичної довіри населення до курсу, який проводився діючим Президентом України. На виборах глави держави, що відбулися в 1994 р., це випробовування склалося не на користь діючого президента Л. Кравчука. Незважаючи на надзвичайно активну підтримку його західною групою регіонів та стабільний електорат в центральній групі регіонів України, перемогу на президентських виборах 1994 р. одержав Л. Кучма. Під час повторного голосування, що

відбулося 10.07.1994, за Л. Кучму було подано 52,14 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, тоді як за Кравчука – 45,06 %. На виборах Президента України 1994 р. Л. Кучма переміг у 14-ти регіонах (АРК, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернігівська області та м. Севастополь). Найвищий відсоток поданих за нього голосів відзначається у м. Севастополі – 91,98 %, АРК – 89,7 %, Луганській області – 88,0 %. У 13-ти регіонах перемогу отримав Л. Кравчук (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька, Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та м. Київ). Найбільший відсоток поданих за нього голосів у Тернопільській області – 94,8 %, Івано-Франківській області – 94,46 % та Львівській області – 93,77 % [32, с. 332].

На виборах Президента України 1999 р. повторне голосування було призначено по кандидатурах Л. Кучми та П. Симоненка. За результатами повторного голосування 14.11.1999 р. Л. Кучма переміг у 17-ти регіонах України, П. Симоненко – в 10-ти. Перемога Л. Кучми була переконливою. Якщо на виборах 1994 р. його перевага становила лише 7,08 % голосів виборців, то 14 листопада 1999 р. за Л. Кучму проголосувало на 18,45 % виборців більше, ніж за П. Симоненка. У всіх регіонах, в яких у свій час на виборах Президента України 1994 р. переміг Л. Кучма, на виборах 1999 р. переміг П. Симоненко. Відповідно виборці в регіонах, які на попередніх виборах глави держави віддали перевагу Л. Кравчуку, на виборах 1999 р. забезпечили перемогу Л. Кучми.

У порівнянні з минулими виборами Президента України значно зросла кількість виборців, які підтримали Л. Кучму в західних областях України. Так, в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях на виборах 1994 р. за Л. Кучму було подано менше 4 % голосів, однак на повторному голосуванні 14.11.1999 р. зафіксовано діаметрально протилежні результати – за Л. Кучму проголосували понад 90 % виборців. Загалом на виборах

Президента України 1999 р. у порівнянні з виборами 1994 р. підтримка Л. Кучми зросла в 11-ти регіонах і дещо зменшилася в 17-ти регіонах України [32, с. 332–333].

Вибори останніх років засвідчують активізацію процесу політико-партійної інституалізації. При цьому політики ідентифікуються електоратом не за їхніми політико-ідеологічними вподобаннями (лівий–правий), а за особистими якостями (хороший–поганий) тощо. Більше половини українських виборців не мають ані усталених ідеологічних уподобань, ані партійних ідентифікацій. Вони радше голосують за більш сильний політичний інститут або політичну силу. Громадяни України орієнтуються на великі партії, хоча при цьому український виборець досить мобільний, тому існує достатньо умов для появи нових впливових політичних сил, на формування яких навряд чи вплинуть характерні для Заходу ідеологічні вподобання «праві–ліві», «ліберали–консерватори» тощо [47, с. 138].

Такі міркування підтверджуються результатами моніторингових досліджень соціологів. Аналіз результату моніторингу 1994–2013 рр. дав можливість зробити важливі висновки щодо усталеності та динаміки ідеологічного вектору електорального поля України та чинники, що вплинули на його динаміку. З'ясовано, що не поступові зміни між виборами ідеологічної ідентифікації (як можна було б передбачати) зумовлюють результати вибору партій та блоків на наступних виборах, а передвиборна боротьба та результати виборів призводять до змін ідеологічної ідентифікації виборців із одночасним зниженням її рівня. Адже частка неідентифікованих ідеологічно виборців у 1995–1997 рр. (коли не було виборчих загальнонаціональних кампаній) становила 63,5–64,0 % виборців, а після виборів 1998 р. за змішаною системою вона зменшилась до 49,0 %. Але потім (хоча в 1999 р. і відбувались президентські вибори в країні) вона знову почала зростати (до 53,3 % в 1999 р., 53,9 % у 2000 р., 56,7 % – у 2001 р.) (хоча й не досягла показників 1995–1997 рр.) [43, с. 232–233].

Після парламентських виборів 2002 р. (точніше перед завершенням цієї виборчої кампанії) частка ідеологічно неіндетифікованих знизилась до 39,1 %, а потім знову зросла (до 45,0 % – у 2004 р., 44,8 % – у 2005 р.) Після чергових виборів 2006 р. знову дещо знизилась – до 40,1 %. У 2008 та 2010 рр. (хоча їм передували дострокові парламентські вибори 2007 та президентські 2010 р.) частка ідеологічно неіндетифікованих знову зросла до 45,2 % (2008 р.) та 50,7 % (2010 р.), 50,0 % (2012 р.) і практично не змінилась у 2013 р. (52,2 %). Тобто вибори (особливо перші парламентські вибори за партійними списками) призводили до суттєвого зниження частки ідеологічно неіндетифікованих у структурі ідеологічних ідентифікацій громадян, хоча в останні роки ця тенденція почала «затухати» [43, с. 233].

Рівень підтримки лівих партій істотно зменшився на початку 2000-х рр. ще і тому, що в період 2001–2007 рр. в країні відбувалося економічне зростання, а це позитивно відзначилося на рівні добробуту громадян, провідні ж ліві партії значною мірою дискредитували себе – через неспроможність ефективно захищати інтереси більшості громадян. Водночас в країні так і не з'явилася авторитетна соціал-демократична партія, нагальність якої диктувала логіка розвитку політичного процесу в Україні.

Так, якщо у Верховній Раді України II скликання (1994–1998 рр.) представники лівих партій становили понад 30 % депутатського корпусу, а у складі парламенту III скликання (1998–2002 рр.) шість лівих партій (КПУ, СПУ, СелПУ, ПСПУ, СДПУ (о), Всеукраїнська партія трудящих) здобули 194 мандати народних депутатів України, то наступні парламентські вибори позначилися як загальним скороченням «лівого» депутатського корпусу, так і суттєвим зменшенням кількості лівих парламентських партій. До Верховної Ради України IV скликання (2002–2006 рр.) потрапили три ліві партії (КПУ, СПУ, СДПУ (о)) – загалом 144 депутатських мандатів. Народними депутатами у парламенті V скликання (2006–2007 рр.) стали 54 представники лише двох лівих партій – СПУ і КПУ, VI скликання – лише представники

КПУ (27 народних депутатів України, 6 % від складу парламенту) [246, с. 165–166].

ВО «Свобода», як уособлення правого електорату, змогла делегувати своїх представників до Верховної Ради України лише у 2012 р., що можна пояснити також неадекватним керівництвом країною командою В. Януковича. На парламентських виборах 2006 р. Свобода отримала лише 0,36 % голосів виборців, на позачергових парламентських виборах 2007 р. – 0,76 % голосів, а у 2012 р. ця політична сила отримала 10,44 % і вперше стала парламентською партією. Однак вже на наступних парламентських виборах 2014 р. ця партія не змогла подолати прохідний бар'єр.

На характер електоральних переваг громадян суттєвий вплив здійснює наявність в Україні соціокультурних та політичних розмежувань. Перші визначаються у термінах соціальних установок та моделей поведінки, соціокультурних ідентичностей громадян і розглядаються як такі, що відбивають традиційний поділ соціальної стратифікації. Другі – визначаються зазвичай в термінах політичних установок і моделей поведінки [24, с. 356].

Упродовж досліджуваного періоду розмежування виявляли себе через відмінності в політичних симпатіях громадян до політичних партій та їх кандидатів на місцях в українському парламенті або на посаду Президента України. Причому, упродовж 1994–2002 рр. регіональні відмінності у прихильностях електорату до різних політичних сил не сприймалися у громадській думці як розкол країни.

Регіональна електоральна географія парламентських виборів 2002 р. мала низку особливостей. По-перше, досвід ВО «Громада», яке у 1998 р. 35,38 % голосів виборців отримала у Дніпропетровській області, був частково відтворений і на виборах 2002 р. У Донецькій області блок «За Єдину Україну!», а фактично Партія регіонів, отримав 36,8 % голосів виборців, а частка жителів Донецької області серед усіх громадян, які

підтримали цей блок, склала 31 %. Тобто кожний третій прихильник блоку – це донеччанин.

По-друге, виборці Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей сформували б парламент лише з двох блоків: Наша Україна та БЮТ. Інші партії та блоки, у тому числі ліві та провладні, не отримали тут більше 3,3 % голосів.

По-третє, найпомітнішою тенденцією стало істотне зменшення електоральної підтримки лівих політичних партій на півночі України. Якщо у 1998 р. на Сумщині за КПУ, блок Соціалістичної та Селянської партій, ПСПУ проголосувало 59 % виборців, то 2002 р. тут переміг блок «Наша Україна», а за КПУ, СПУ та блок Наталії Вітренко проголосували 36 % тих, хто брав участь у голосуванні. Аналогічна ситуація у Чернігівській області. У 1998 р. за КПУ, блок Соціалістичної та Селянської партій, ПСПУ голосували 56 %, а тепер кожний четвертий підтримав блок «Наша Україна» (24,81 %), а за КПУ та СПУ голосував кожний третій (32 %).

Лідер виборчих перегонів – блок «Наша Україна» не набрав 4 % лише у Луганській і Донецькій областях та Севастополі. Пропрезидентський блок «За Єдину Україну!» не зміг подолати виборчого бар'єру в Галичині та Києві. Незважаючи на спробу актуалізувати проблему суттєвих розбіжностей, а то й розколу України на дві частини, результати голосування засвідчили відсутність такого конфлікту [141].

Ситуація кардинально змінилася в ході президентської кампанії 2004 р. Відтоді вочевидь вималювався електоральний розкол за регіональною ознакою між прихильниками кандидатів у Президенти України В. Ющенком та В. Януковичем, який збереглася й на парламентських виборах 2006 і 2007 рр. 2004 р. В. Ющенко переміг 17 регіонах України, переважно на Заході і в Центрі країни, В. Янукович – у 10-ти – на Сході і Півдні. Відповідно, на виборах 2006 і 2007 рр. у регіонах, де переміг В. Ющенко, перше місце посіли БЮТ і блок «Наша Україна», які підтримували його у президентській кампанії. Відповідно, у регіонах, де переміг В. Янукович,

перше місце на обох парламентських виборах посідала очолювана ним Партія регіонів [243, с. 73].

Провал політики нової адміністрації, яка не виконала сподівань людей після перемоги Помаранчевої революції, призвело до глибокого розчарування серед населення її наслідками і, відповідно, падінням довіри до її лідерів – В. Ющенко і Ю.Тимошенко. На цьому тлі поступово зростала довіра до політичної опозиції, зокрема Партії регіонів на чолі з В. Януковичем. Якщо за даними моніторингу Інституту соціології НАН України навесні 2005 р. 41 % громадян стверджували, що вони «підтримували тоді і підтримують зараз лідерів Помаранчевої революції», то навесні 2006 р. таких прихильників залишилося лише 29 %. Водночас із 27 до 39 % зросла частка тих, хто стверджував, що «не підтримував і не підтримує лідерів Помаранчевої революції». Якщо унаслідок революції у 2005 р. 32 % громадян вважали себе «у виграші» і 12 % «у програші», у 2006 р. картина змінилася на протилежну: 16 % проти 35 % [121, с. 28].

Зміна вектору суспільних настроїв заклала підґрунтя подальших невдач «помаранчевої» команди на парламентських виборах 2006 і 2007 рр. та поразки на президентських виборах 2010 р.

Згідно з протоколом ЦВК про результати виборів народних депутатів України найбільшу кількість голосів виборців на парламентських виборах 2006 р. набрала Партія регіонів – 8 148 745 голосів виборців або 32,14 %. Партія посіла перше місце у 10 регіонах України, зокрема в АРК, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях, місті Севастополі; відповідно друге місце – в 4 регіонах (Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Чернігівська області), третє місце – в Закарпатській, Сумській, Хмельницькій, Чернігівській областях та місті Києві.

Більшість голосів виборців Партія регіонів отримала в Луганській області – 74,33 % – відносно кількості виборців, які взяли участь у голосуванні, та в Донецькій області – 73,63 %. Найменшу кількість голосів

виборців за кандидатів у народні депутати України, включених до виборчого списку цієї партії, подано в Тернопільській та Івано-Франківській областях – відповідно 13 617 та 15 517 (2,02 та 1,94 %). Таким чином, за кандидатів у народні депутати України, включених до виборчого списку Партії регіонів, подано 32,14 % голосів виборців відносно кількості виборців, які взяли участь у голосуванні. За результатами виборів партія отримала 186 депутатських мандатів [31, с. 436].

Блок Юлії Тимошенко у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі отримав на свою підтримку 5 652 876 голосів виборців, що на 2 485 869 голосів менше, ніж Партія регіонів. На парламентських виборах 2006 р. Блок Юлії Тимошенко переміг у 14 регіонах (Вінницька, Волинська, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ). Друге місце блок посів у 9 регіонах (Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області), третє – в АРК.

Найбільший відсоток голосів виборців подано за кандидатів у народні депутати України, включених до виборчого списку блоку Юлії Тимошенко, у Київській (44,54 %), Волинській (43,93 %) областях та в м. Києві (39,22 %). Відповідно найменше голосів виборців за цей виборчий блок подано у Луганській (3,71 %) та Донецькій (2,47 %) областях. Отже, у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за блок Юлії Тимошенко подано 22,29 % голосів виборців, що дало можливість отримати 129 депутатських мандатів [31, с. 437].

Виборчий блок «Наша Україна» отримав 3 539 140 голосів виборців, що становить 13,95 % загальної кількості голосів виборців. У межах регіонів України зазначений виборчий блок посів перше місце у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській областях, друге – у 10 регіонах (АРК, Вінницька, Волинська, Київська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області, м. Київ), третє – у 7 регіонах (Житомирська,

Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Черкаська області).

Найбільше голосів виборців, поданих за кандидатів у народні депутати України блок отримав у Івано-Франківській області – 45,06 % та закордонному виборчому окрузі – 39,97 %. Найменший – зафіксовано в Луганській та Донецькій областях – відповідно – 2,04 % та 1,41 %. Таким чином, за результатами виборів народних депутатів України блок «Наша Україна» отримав 81 депутатський мандат.

СПУ отримала на свою підтримку 1 444 224 голоси виборців, що становить 5,69 % кількості виборців, які взяли участь у голосуванні. Партія посіла друге за рейтингом місце у Черкаській області, третє – в 5 областях (Вінницька, Донецька, Київська, Кіровоградська, Чернігівська). Найбільший відсоток голосів виборців СПУ отримала у Вінницькій та Черкаській областях (відповідно 14,69 та 13,39 %). Найменшу кількість голосів виборців партія отримала у Луганській області – 15 848 (1,17 %) та м. Севастополі – 1716 (0,81 %). Зазначимо, що серед 24 міст – обласних центрів (крім м. Києва та Сімферополя) СПУ посіла третє місце тільки в місті Чернігові, четверте – у 10, п'яте – у 2 обласних центрах [31, с. 437–438].

На позачергових виборах народних депутатів України 2007 р. найбільшу кількість голосів виборців отримала Партія регіонів – 8 013 895 або 34,37 %. Партія регіонів так само, як і на виборах 2006 р., посіла перше місце у 10 регіонах (АРК, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області, м. Севастополь). У п'яти регіонах (Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська області) Партія регіонів посіла друге місце, відповідно третє місце – у 10 регіонах (Вінницька, Волинська, Закарпатська, Київська, Львівська, Рівненська, Сумська, Хмельницька, Чернівецька області, м. Київ). Більшість голосів виборців Партія регіонів отримала в Луганській області – 73,53 % та в Донецькій області – 72,05 %, найменший – в Івано-Франківській та Тернопільській областях – відповідно

2,95 та 3,01 %. Таким чином, Партія регіонів здобула 175 мандатів [156, с. 318].

Блок Юлії Тимошенко у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі отримав на свою підтримку 7 162 193 голоси виборців або на 851 702 менше, ніж Партія регіонів. Порівняно з попередніми виборами 2006 р. БЮТ розширив географію підтримки виборців на 2 регіони і переміг у 16 регіонах (Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ). Друге місце блок посів у 7 регіонах (Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області), третє – в Луганській області.

Найбільший відсоток голосів виборців подано за кандидатів у народні депутати України, включених до виборчого списку блоку Юлії Тимошенко, у Волинській (57,59 %), Київській (53,38 %) та Тернопільській (51,57 %) областях. Відповідно найменший відсоток голосів виборців за цей виборчий блок подано в Донецькій області (3,92 %), у м. Севастополі (5,01 %) та в Луганській області (5,10 %). У цілому в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі БЮТ отримав 30,71 % голосів виборців, які забезпечили йому друге місце в рейтингу суб'єктів виборчого процесу та 156 депутатських мандатів [156, с. 319].

Блок «Наша Україна-Народна Самооборона», отримав 3 301 282 голоси виборців, що становить 14,15 % загальної кількості голосів виборців. За рейтингом політичних партій, виборчих блоків політичних партій блок «Наша Україна-Народна Самооборона» посів перше місце в Закарпатській області, друге – у 12 регіонах (АРК, Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області, м. Київ), третє – у 5 регіонах (Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, Чернігівські області).

Більшість голосів виборців подано за кандидатів у народні депутати України, включених до виборчого списку блоку «Наша Україна-Народна Самооборона», в Івано-Франківській області – 36,78 % та у Львівській області – 36,02 %, найменший – в Донецькій області – 1,63 % та у Луганській області – 1,73 %. Таким чином, за результатами позачергових виборів народних депутатів України блок «Наша Україна-Народна Самооборона» посів третє місце серед політичних партій, виборчих блоків політичних партій, що набрали три і більше відсотків голосів виборців у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, та отримав 72 депутатські мандати.

КПУ на свою підтримку отримала 1 257 291 голос виборців, що становить 5,39 % виборців, які взяли участь у голосуванні. У жодному з 27 регіонів України цей суб'єкт виборчого процесу не отримав першого місця. Друге місце за рейтингом КПУ посіла в Луганській області та м. Севастополі, третє – у 7 регіонах (АРК, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Миколаївська, Харківська, Херсонська області). Таким чином, КПУ посіла четверте місце в рейтингу політичних партій (блоків політичних партій) – переможців позачергових виборів народних депутатів України і отримала 27 депутатських мандатів [156, с. 320].

Аналіз виборчих кампаній 2006–2007 рр. засвідчує, що їх учасники у своїй виборчій стратегії свідомо використовували гасла і теми соціокультурного поділу суспільства. Так, Партія регіонів, КПУ та їх сателіти піднімали проблеми офіційного статусу російської мови, радянської культурної традиції, євразійського вектору зовнішньої політики тощо. Напроти, програмні гасла БЮТ, Нашої України та їх прихильників були цілком протилежні: державний статус української мови, українська культурна традиція, інтеграція з ЄС тощо.

Проблема соціокультурного поділу країни зберігала актуальність й на президентських виборах 2010 р. Особливо наочно це проявилось під час другого туру виборів. Повторне голосування з виборів Президента України

відбувалося 7 лютого 2010 р. Найбільшу кількість голосів виборців в єдиному загальнодержавному одномандатному виборчому окрузі за підсумками повторного голосування отримав кандидат на пост Президента України В. Янукович – 12 481 266, або 48,95 %. Першість В. Януковичу віддали виборці 10 регіонів: АРК, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області та місто Севастополь. Найбільший відсоток голосів виборців кандидат на пост Президента України В. Янукович отримав у Донецькій області – 90,44 % загальної кількості виборців, які взяли участь у голосуванні, Луганській – 88,96 %, м. Севастополі – 84,35 % та АРК – 78,24 %, найменший – в Івано-Франківській, Тернопільській та Львівській областях – відповідно 7,02, 7,92 та 8,60 %.

За кандидата на пост Президента України Ю. Тимошенко віддано 11 593 357 (45,47 %) голосів виборців, або на 3,48 % менше, ніж за переможця виборчих перегонів. Порівняно з голосуванням у день виборів Президента України 17 січня 2010 р. кандидату на пост глави держави Ю. Тимошенко вдалося дещо розширити географію підтримки виборців за рахунок Закарпатської області і перемогти в 17 регіонах (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, місто Київ) та в закордонному виборчому окрузі. Найбільший відсоток голосів виборців Ю. Тимошенко отримала в Івано-Франківській, Тернопільській та Львівській областях, відповідно – 88,89, 88,39 та 86,20 %, найменший – у Донецькій (6,45 %), Луганській областях (7,72 %) та в м. Севастополі (10,38 %) [33, с. 713].

Під час повторного голосування відбулися певні зміни електоральних уподобань. Так, за В. Януковича віддали свої голоси 8 686 642 виборці (35,32 %), а в день повторного голосування 7.02.2010 р. – 12 481 266 виборців (48,95 %). Таким чином, збільшення кількості голосів виборців становило 3 794 624 (13,63 %). Суттєво зросла електоральна підтримка В. Януковича в

м. Севастополі (на 28,26 %), Одеській (на 23,02 %), Харківській (на 21,17 %), Дніпропетровській (на 21,03 %), Запорізькій (на 20,67 %), Миколаївській (на 20,26 %) областях. При цьому, лише в Тернопільській області відбулося зменшення кількості голосів виборців з 63 534 до 53 773 (-1,90 %).

Кандидатуру Ю. Тимошенко в день повторного голосування підтримали 11 593 357 (45,47 %) виборців, що на 5 433 547 (20,42 %) більше, ніж 17 січня 2010 р. Значне збільшення кількості голосів за Ю. Тимошенко відзначено у Тернопільській (52,72 %), Львівській (51,50 %), Івано-Франківській (49,91 %), Рівненській областях (32,39 %) та закордонному виборчому окрузі (37,33 %) [33, с. 713].

Виборча кампанія 2012 р. відбулася з активним використанням теми соціокультурного поділу, як основи електоральних стратегій. Водночас проблема ідеологічної сегментації за напрямками – «ліві – праві – центр» у політичному дискурсі стала другорядною. За висновками експертів, на відміну від європейських партій, економічні погляди не є критеріями поділу політичної структури в Україні: більшість виборців майже усіх політичних партій, що мають шанси подолати виборчий бар'єр, дотримуються центристських поглядів, вважаючи, що потрібно поєднати державне правління і ринкові методи. Відрізняється лише електорат КПУ, де більшість вважає, що потрібно повернутися до планової державної економіки. Основними структуроутворюючими чинниками у політичному просторі України є питання геополітичного вибору та мовне питання [34].

Найбільш резонансним у виборчій кампанії 2012 р. Партії регіонів став процес прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики», який піднімав статус російської мови на рівень регіональної, проти чого виступали, насамперед, представники національно-патріотичних сил. Навколо цієї тези об'єдналися прихильники Партії регіонів, «лівий» електорат, які тяжіли до інтеграції з Росією і проживали в основному на Сході та Півдні України. Напроти опозиційні сили у складі БЮТ, ВО «Свобода», політичних партій «Фронт змін», УДАР, які виступили

захисниками української мови та україномовного населення, у своїх електоральних кампаніях закликали проти прийняття цього закону. Їх же прихильники проживали в основному на Заході та у центральних областях країни.

За підсумками виборів територіальний розподіл провідних політичних сил в основному зберігся. Найбільшу кількість голосів виборців на цих виборах отримала Партія регіонів – 6 116 746, або 30 % голосів виборців. Вона виборола перше місце в 11 регіонах України (АРК, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області та м. Севастополь). Найбільший відсоток голосів виборців Партія регіонів отримала в Донецькій та Луганській областях – 65,09 та 57,06, найменший – у Львівській та Івано-Франківській областях – 4,7 та 5,19 % відповідно.

Друге місце посіла політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», яка отримала 5 209 090 голосів виборців, або 25,54 %. Вона виборола перше місце в 15 регіонах України (Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ). Найбільший відсоток голосів виборців партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» отримала у Вінницькій та Чернівецькій областях – 45,01 та 39,61 %, найменше – в Донецькій та Луганській областях – 5,26 та 5,49 % відповідно. За результатами виборів у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі політичні партії – лідери перегонів із 225 мандатів отримали: Партія регіонів – 72, ВО «Батьківщина» – 62, Політична партія УДАР – 34, КПУ – 32, ВО «Свобода» – 25 мандатів [219, с. 514–515].

Як і на попередніх парламентських виборах 2007 р. електоральна географія відбивала основні відмінності соціокультурних орієнтацій жителів різних регіонів України. Зокрема, Партія регіонів та КПУ здобули першість на Сході та Півдні України, ВО «Батьківщина» – в Центрі і на Заході, ВО

«Свобода» – на Заході. Особливістю електоральної сегментації виборів стало те, що лінії розмежування по вісі «влада – опозиція» збіглися із соціокультурним розмежуванням, що обумовило позицію політичних партій «Фронт змін» та УДАР, а також вплинуло на результати виборів [243, с. 76–77].

Існування суттєвих розбіжностей у поглядах електорату на питання мови та зовнішньополітичної орієнтації засвідчили результати дослідження на тему «Вибори – 2012: партійна структура і політична структуризація суспільства», проведеного Фондом Демократичні ініціативи спільно з Центром Разумкова. На відміну від європейських партій, економічні погляди не є критеріями поділу політичної структури в Україні: більшість виборців практично всіх партій, які мають шанси потрапити у парламент, дотримуються центристських поглядів і вважають, що потрібно об'єднати державне управління і ринкові методи в економіці [63].

Значні відмінності у поглядах електорату спостерігалися й щодо геополітичного вектору політики. Так, 69 % прихильників Партії регіонів позитивно ставилися до приєднання України до Митного союзу. При цьому 77 % її електорату негативно ставилися до вступу в НАТО. 49 % негативно ставилися до вступу в Європейський союз, а 30% – позитивно. «Тобто можна сказати, що електорат ПР розколотий в питанні вступу в ЄС, як власне і члени цієї партії» [63].

У КПУ 79 % виборців позитивно ставилися до інтеграції в Митний союз, 73 % – негативно. Проевропейська зовнішньополітична орієнтація характерна для виборців Об'єднаної опозиції (65 % виступали за вступ до ЄС, 57 % – проти вступу до Митного союзу (МС)), УДАРу (69 % – за ЄС, 47 % – проти МС), ВО «Свобода» (64 % – за ЄС, 69 – проти МС). Серед виборців всіх політичних сил переважає, хоча і в різному ступені, негативне ставлення щодо питання приєднання України до НАТО (ВО «Батьківщина» – 55 %, УДАР – 49 %, ВО «Свобода» – 42 %). Розкол між виборцями провідних партій існував і в питанні надання російській мові статусу офіційної. 94 %

виборців ВО «Свобода», 85 % – ВО «Батьківщина» і 74 % – УДАР, проти цього. І навпаки, 67 % виборців Партії регіонів і 62 % у КПУ за надання російській мові такого статусу [63].

Формування сталих електоральних партійно-політичних й ідентифікаційних вподобань, які наочно вирізнялися на парламентських виборах 2002 р. і мали сталу тенденцію на наступних виборах, далі підстави для виділення та маркування дослідниками на політичній мапі країни окремих «електоральних регіонів».

Є. Куценко за результатами парламентських кампаній 2002–2012 рр. пропонує виділити три основні електоральні регіони: Західний, Центральний та Південно-Східний. Особливість такого поділу полягає у тому, що кордони електорального регіону не співпадають із загальновизнаними адміністративними та культурно-історичними кордонами регіонів України. Наприклад, результати виборчих кампаній до Верховної Ради дають підстави віднести Волинську, Закарпатську, Чернівецьку області, які географічно знаходяться на Заході, за ціннісними й електоральними критеріями він відносить до Центрального електорального регіону. І, навпаки, м. Київ за цими показниками – до Західного електорального регіону, хоча місто географічно знаходиться в межах Центрального регіону.

Отже на думку автора такої класифікації, виділені електоральні регіони складаються з таких адміністративно-територіальних одиниць: *Західний*: Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська області та м. Київ; *Центральний*: Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька області; *Південно-Східний*: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим та м. Севастополь. Такий поділ має слушність, оскільки підтверджуються результатами парламентських виборів і зумовлено «багаторічним застосуванням

виборчих аксіотехнологій, які поглиблювали диференціацію електорального простору і, зрештою, призвели до його розколу» [120, с. 217, 218].

Водночас зовнішня загроза з боку Росії, втрата частини території, військові дії на сході країни, сприяли консолідації українського суспільства, що продемонстрували позачергові парламентські вибори 2014 р. Не в останню чергу це відбулося внаслідок переоцінки цінностей частиною населення, зміною ідентифікаційних векторів суспільної свідомості. Відповідно відбулися зміни електоральних вподобань та конфігурація електоральних регіонів. Так, зокрема, результати виборів до Верховної Ради ознаменували перехід до Західного електорального регіону низки областей Центрального (Київська, Полтавська, Сумська, Чернівецька, Чернігівська) і навіть Південно-Східного регіонів (Херсонська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Миколаївська області) [120, с. 218].

Попри існування електоральних вподобань під час виборів, рівень довіри до Верховної Ради серед українських громадян залишався на досить низькому рівні. Так, у 2014 р. цьому політичному інституту «цілком довіряли» лише 0,9 % респондентів, «зовсім не довіряли» – 35 %, «переважно не довіряли» – 30,2 % [210, с. 45].

Вибори Президента України у 2014 р. уперше проходили в умовах війни та наявності анексованих територій (Крим, частина Донецької та Луганської областей). Їх особливістю стало те, що вперше після президентських виборів 1991 р. главу держави обрано у першому турі голосування за підтримки 50,7 %. П. Порошенко вперше став переможцем у всіх без винятку областях, на 185 дільницях із 189 [157].

На результати виборів та структуру електоральних (регіональних) преваг значною мірою вплинув чинник виборчої активності громадян. Загальна явка на президентських виборах 2014 р. становила 60,29 %, але істотно різнилася у різних регіонах. Найнижчою була явка на Донбасі: за даними ЦВК, у Донецькій області – 15 %, у Луганській – 38,9 %. Проте, це статистика по тих дільницях, де вдалося провести голосування, а це – 8 з 34

округів, реальна ж явка у розрахунку на усе доросле населення у Донбасі становила лише 3 % у Донецькій області і 4,6 % – у Луганській.

Однак, й у тих регіонах Півдня і Сходу України, де не було військових дій, і працювали всі виборчі дільниці, була нижчою, ніж на попередніх президентських виборах 2010 р. В Одеській та Харківській областях на виборчі дільниці прийшло менше половини виборців (46,01 % та 47,90 % відповідно), що на 17 % менше, ніж на виборах 2010 р. Дещо більше половини виборців взяли участь у голосуванні у Херсонській (51 %) та Миколаївській (52 %) областях, але й там, відповідно, на 9 % і 12 % менше, ніж у 2010 р. А от явка виборців у західних областях була високою: 78,20 % – у Львівській області, 76,63 % – у Тернопільській, 73,95 % – у Івано-Франківській, 71,82 % – у Волинській, 70,97 % – у Рівненській. У межах 60–70 % була явка у центральних областях [11, с. 88–89].

За висновком вітчизняного соціолога І. Бекешкіної з цього випливає, що перемога П. Порошенка в усіх областях України не означає об'єднання усіх регіонів країни у підтримці майбутнього президента. Значна частина Сходу та Півдня й абсолютна більшість жителів Донбасу, не маючи власного кандидата, вибори проігнорувала. Виборчий антагонізм Заходу і Сходу на цих виборах майже зник, трансформувавшись у різницю між політично активним Заходом, зосередженим на одному кандидатові, і пасивним Сходом та Півднем, де значна частина громадян не бачила прийняттого для себе кандидата взагалі [11, с. 89].

Такі висновки певною мірою підтверджують дані соціологічного моніторингу. Респонденти мали відповісти на запитання: «Яку оцінку Ви б дали діяльності Л. Кучми, В. Ющенко, В. Януковича, П. Порошенка на посаді Президента України, якщо “1” – найнижча, а “10” – найвища оцінка?»

Так, діяльність Л. Кучми в 10 балів (найвища оцінка) у 1998 р. оцінили 1,3 % опитаних, у 2000 р. (2,7 %), 2002 р. (0,8 %), 2004 р. (1,5 %), 2005 р. (0,6 %). Найнижчий бал (1) у 1998 р. він отримав від 29,4 % опитаних, у 2000 р. (19,2 %), 2002 р. (31,8 %), 2004 р. (27,7 %), 2005 р. (38,4 %).

В. Ющенко отримав найвищий бал у 2005 р. від 11,7 % респондентів, 2006 р. він впав до 3,6 %, а 2008 р. – до 1,9 %. Найнижчий (1) у 2005 р. він отримав від 6,4 % респондентів, 2006 р. (23,3 %), 2008 р. (21,9 %).

В. Янукович мав найвищий рейтинг у 2010 р. (8,7 %), 2012 р. (2,2 %), 2013 р. (2,3 %). Найнижчий: у 2010 р. (9,8 %), 2012 р. (22,3 %), 2013 р. (25,1 %).

П. Порошенко мав найвищий рейтинг: у 2014 р. (5,9 %). Найнижчий у 2014 р. (15,9 %).

Привертає увагу той факт, що майже усі Президенти України приходили до влади на хвилі достатньо високого рівня довіри, який починали стрімко втрачати вже через рік-два після виборів, а напередодні наступних виборів виходили на найнижчі показники. Виключення складає Л. Кучма, який у другій каденції, починаючи з дуже низького показника довіри у 1998 р. зміг за рік президенства подвоїти цей показник [209, с. 23].

Прихильність електорату та регіональний поділ, який базується на чинниках ціннісної регіональної ідентифікації виборців певною мірою зберігався й на парламентських виборах 2014 р.

Водночас парламентські вибори, які проходили 26 жовтня 2014 р., засвідчили падіння довіри населення до старих політичних партій, таких як Партія регіонів, ВО «Батьківщина», КПУ, ВО «Свобода» – перші чотири позиції зайняли нові політичні партії. Вони об'єктивно відбивали тогочасні симпатії електорату, як у контексті ідейно-політичних, так і прагматичних сподівань на те, що до активного політичного життя прийдуть нові політичні сили та їх лідери, здатні адекватно відповідати на виклики сучасності. Загалом, уявлення про підтримку електоратом України політичних партій, що подолали виборчий бар'єр під час виборів за партійними списками за період 1998–2014 рр. дає таблиця 4.4.

Таблиця 4.4

**Показники електоральної підтримки політичних організацій, які
подолали виборчий бар'єр на парламентських виборах у період
1998–2014 рр.**

Назва політичної сили	Номер скликання і дата виборів					
	III (1998)	IV (2002)	V (2006)	VI (2007)	VII (2012)	VIII (2014)
ПР ¹			31,2	34,4	30	9,4
БЮТ		7,3	22,3	30,7	25,5	5,7
НУ ²		23,6	13,9	14,2		
КПУ	24,6	14,5	3,7	5,4	13,2	(3,9)
СПУ ³	8,6	6,9	5,6			
За Єдину Україну		11,8				
СДПУ (о)	4,01	6,3				
НРУ	9,4					
ПЗУ	5,4					
Громада	4,7					
ПСПУ	4,04					
Блок Литвина				3,9	13,9	
УДАР					10,4	(4,7)
Свобода						
Народний фронт						22,1
БПП						21,8
Самопоміч						10,9
РПЛ						7,4

Джерело: [100, с. 3 8].

За висновками вітчизняних учених, сьогодні розмежування між «лівими» і «правими» політичними силами, «вже не можна звести суто до канонічних ідеологічних розбіжностей. Тепер політичні партії, громадські рухи та організації не тільки різних, а й однакових ідеологічних спрямувань можуть мати різне бачення... розв'язання суспільних проблем» [188, с. 33–34].

¹ На виборах – 2014 під назвою «Опозиційний блок»

² На виборах – 2007, як блок «Наша Україна» – «Народна самооборона»

³ На виборах – 1998 у складі блоку СПУ – СелПУ.

Особливості структури ідейно-політичної самоідентифікації громадян України дають результати соціологічного моніторингу (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Самоідентифікація громадян України за ідейно-політичними течіями (1994–2014), %

	1994	1998	2002	2004	2005	2008	2010	2013	2014
Комуністична	10,3	21,9	15,1	14,4	7,4	8,0	7,1	11,3	4,1
Соціалістична	10,7	5,6	9,7	11,1	12,9	11,5	10,6	6,3	9,1
Соціал-демократична	5,0	7,1	17,2	10,2	13,9	12,7	11,4	9,9	9,8
Зелені	-	-	5,2	3,3	2,7	2,9	2,8	1,6	1,9
Ліберальна	1,9	1,3	0,8	1,2	1,2	1,9	1,9	1,7	2,5
Християнсько-демократична	3,3	2,2	2,5	2,5	3,1	3,3	3,3	2,8	3,6
Національно-демократична	6,4	6,2	6,8	8,4	10,2	10,7	9,3	9,7	14,1
Націоналістична	2,0	2,9	2,0	2,1	2,0	2,4	2,3	3,6	4,7
Інше	2,9	3,8	1,3	0,7	1,7	1,2	0,6	0,8	0,8
Жодна взагалі	12,3	11,7	7,6	11,8	9,9	13,9	11,3	13,8	11,3
Ще остаточно не визначився	17,9	16,6	15,2	16,3	15,6	13,8	14,6	14,8	14,4
Не розуміюся на цих течіях	27,6	20,7	16,3	17,9	19,3	17,5	24,8	23,6	23,6
Не відповіли	0,9	0,2	0,3	0,2	0,0	0,2	0,1	0,0	0,1

Джерело: [209, с. 19].

Дані моніторингу засвідчують, що значна частина громадян України і 1994 р. (57,8 %) і 2014 р. (49,3 %) не визначилися щодо власної прихильності до ідеологічних течій. Натомість помітно зросла вага націоналістичної та націонал-демократичної течій і, навпаки, зменшилася прихильність до комуністичної ідеології. Таким чином, у суспільній свідомості спостерігається дрейф у бік правого центру ідейно-політичного спектру. Значною мірою це пояснюється наслідками драматичних подій 2013–2014 рр. в Україні та військовою агресією з боку Російської Федерації.

Відповідно висновків аналітиків, прихильниками Блоку Петра Порошенка виступила в основному «помірковано-консервативна частина

суспільства, яка більше за все хоче миру і стабільності. Значно менше йому довіряють ті, хто прагне глибоких реформ і зміни системи». Принципових відмінностей в уподобаннях виборців Блоку Петра Порошенко і Народного Фронту немає. Однак успіх нової політичної сили Об'єднання «Самопоміч» довела «затребуваність нових молодих облич на політичній арені, здатних змінювати країну». Партія «Опозиційний блок» – формально нова політична сила, хоч у кадровому, фінансовому та ідейному відношенні вона є спадкоємицею Партії регіонів, а відтак, зберігає проросійську орієнтацію. Проте її лідери наполягають на тому, що їхня мета – збереження незалежності й територіальної цілісності України та досягнення миру у Східному регіоні.

Причиною падіння підтримки ВО «Батьківщина» стало те, що «нині більшість виборців сприймають партію і її лідера як осколок попередньої, до-майданної епохи, яка мала відійти в минуле, бо тепер інші завдання і інші «герої»» [116].

Провал на виборах ВО «Свобода», особливо у Західному регіоні, політологи пов'язують із надмірним акцентування уваги на питаннях ідеології за відсутності реальних пропозицій і компетентних дій там, де члени партії займали відповідальні державні посади. Значну роль у зниженні рейтингу партії зіграли скандали, пов'язані з непрозорим походженням фінансів партії (її начебто зв'язками з кримінальним середовищем і його нащадками з одного боку, та олігархами з іншого). Обґрунтованих спростувань виборець не почув. Як зауважує А. Колодій, вульгарно-радикальні промови І. Фаріон, «які часто переходили межі пристойності, також завдала значної школи іміджу партії. Українці – народ поміркований і приймає консервативний чи демократичний націоналізм, але не праворадикальний». Парламентські вибори 2014 р. в Україні показали, що головні лінії розмежування між політичними силами проходять не за ідейно-політичними переконаннями (виключення складає російський чинник), а між прихильниками та противниками реформ, тобто консервативною частиною,

тісно пов'язаною із кланово-олігархічною моделлю устрою країни та її реформаторською частиною, орієнтованою на Європейський Союз [116].

Отже, легітимність вищих органів влади в Україні залишається на дуже низькому рівні, що засвідчують результати соціологічних опитувань і унаочнюється падінням виборчої активності громадян. На зміни в електоральній географії країни відчутний вплив здійснили низка чинників, серед яких головними є падіння привабливості ідеологічних вподобань та маніпулятивне використання чинника регіональної ідентифікації виборців, спрямованих на протиставлення електорату окремих регіонів країни. В електоральних симпатіях виборців намітилась стійка тенденція прихильності до центристських політичних партій при одночасному падінні довіри до відверто ідеологічних партій лівого та правого спрямування.

4.3. Вітчизняний та міжнародний контроль за виборами

Органічною складовою легітимації влади в електоральному процесі є його суспільне визнання, де важливу роль грає думка вітчизняних і міжнародних спостерігачів за перебігом виборів. У цьому контексті важливими є інститут опозиції, організації громадянського суспільства, дотичні до спостереження та контролю за ходом виборчого процесу, особливо Комітет виборців України, міжнародні організації та фонди, інститут міжнародних спостерігачів тощо. Присутність офіційних спостерігачів підвищує авторитетність виборчого процесу для держав, у яких проводяться вибори. Комітет парламентської асамблеї з правових питань та прав людини Ради Європи підкреслив важливість спостереження за виборами як інструменту у міжнародному співробітництві, «ключового знаряддя для оцінки виборчого процесу» та «засадничого інструменту для забезпечення (або незабезпечення) легітимності і довіри до виборчого процесу» [62, с. 232].

Загалом розрізняють три категорії спостерігачів: партійні місцеві спостерігачі, котрі є прихильниками певної політичної сили або кандидата; громадські місцеві спостерігачі й міжнародні, які мають можливість здійснювати спостереження за посередництвом низки спеціалізованих організацій, установ та інституцій Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, СНД тощо.

В Україні діяльність осіб, уповноважених стежити за перебігом виборчої кампанії у контексті дотримання визначених законами правил і норм, регламентується Конституцією та відповідними нормативно-правовими актами, зокрема законами про вибори Президента України, народних депутатів та місцевих органів влади. Так, на парламентських виборах статус офіційних спостерігачів мають «офіційний спостерігач від партії, яка висунула кандидатів у депутати у загальнодержавному окрузі, від кандидата у депутати в одномандатному окрузі, від громадської організації» (ст. 12, ч. 5). У ролі вітчизняних спостерігачів можуть виступати довірені особи та уповноважені кандидатів у Президенти України, представники політичних партій та громадських організацій, зборів виборців та ін.

Активну участь в організації демократичного контролю над виборами в Україні беруть спеціалізовані організації громадянського суспільства, серед яких особливе місце займає Комітет виборців України (КВУ), створений 1994 р., як Позапартійний комітет виборців України. Із президентськими виборами 1999 р. пов'язане створення Коаліції українських громадських організацій «Свобода вибору». Не менш активною є неурядова організація «Демократичні ініціативи», яка включає в себе об'єднання соціологічних фірм, які проводять екзитполи. В останні роки свою ефективність у контролі над виборами довели такі громадські організації та ініціативи, як громадська мережа активістів ОПОРА та громадський рух за справедливий і прозорий виборчий процес ЧЕСНО!

Громадське спостереження, яке здійснює ОПОРА – це тип активної діяльності мережі, спрямований на незаангажовану оцінку процесу

підготовки та проведення виборів, а також на запобігання порушенням через тотальний громадський контроль. ОПОРА підписала «Декларацію глобальних принципів непартійного спостереження та моніторингу виборів громадськими організаціями», яка передбачає довгострокове спостереження і аналіз усіх етапів електорального циклу, а також більш широкого політичного контексту, який впливає на характер та якість виборів. Професійний моніторинг усіх етапів виборів здійснює опосередкований вплив на якість кампанії. Шляхом збору та поширення інформації серед цільової аудиторії, формується громадська думка всередині країни та за її межами. В стратегічній перспективі громадське спостереження фокусується на покращенні системи виборів та окремих процедур [101].

Низка нових громадських кампаній та ініціатив, які виникли у другій половині 2011 – першій половині 2012 рр., зокрема, «Новий громадянин», «Молодіжна варта», Всеукраїнський громадський рух «Не будь байдужим!» показують реальну спроможність інститутів громадянського суспільства організувати дієвий контроль над виборчим процесом.

Принциповим питанням забезпечення ефективного спостереження за виборами є вільний доступ спостерігачів на виборчі дільниці й запобігання створення штучних перешкод для їх діяльності. Так, представники місії ОБСЄ/БДПЛ свого часу звернули увагу на невідповідність демократичним стандартам положення Закону України «Про вибори народних депутатів України» у редакції 2004 р. (ст. 76, п.1) про те, що громадська організація може спостерігати за виборами, лише у тому випадку, якщо вона зареєстрована щонайменше за два роки до дня виборів, і спостереження за виборами є однією з її статутних цілей [76].

У діючому на початок 2016 р. Законі України «Про вибори народних депутатів України» термін такого обмеження зменшено до 60-ти днів. У ч. 2, ст. 78 йдеться про таке: «Громадська організація, до статутної діяльності якої належать питання виборчого процесу та спостереження за ним, зареєстрована у встановленому законом порядку, не пізніш як за шістдесят днів до дня

голосування може звернутися до Центральної виборчої комісії з клопотанням про дозвіл мати офіційних спостерігачів під час виборів депутатів» [74]. Вочевидь таке обмеження виправдано для запобігання втручання в діяльність виборчих комісій, дезорганізації їх роботи, створеними нашвидкуруч «громадськими організаціями», діючими в приватних або вузькопартійних цілях.

Відповідно українського виборчого законодавства у виборах можуть брати участь офіційні спостерігачі від іноземних держав та міжнародних організацій. До спільноти міжнародних спостерігачів належать:

1. Члени міжнародних парламентських асамблей: Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Європейського Парламенту (ЄП), Парламентської Асамблеї НАТО, Пан-Африканського Парламенту, Міжнародної Асамблеї держав – членів Співдружності Незалежних Держав (МПА СНД), Міжпарламентського Союзу (МПС).

2. Представники міжнародних організацій та інституцій: Організація Об'єднаних Націй (ООН), Бюро з демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ (БДПЛ), Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи, Європейської Комісії, Організації Американських Держав (ОАД).

3. Дослідницькі центри та неурядові організації, залучені до спостереження за виборами та адміністрування виборів: Центр Картера, Національний Демократичний Інститут (НДІ), колишня «Міжнародна фундація виборчих систем» (*IFES*), Європейська мережа організацій, що спостерігають за виборами (*ENEMO*) [62, с. 232].

Слід зазначити, що виборчим законодавством України не встановлено обмежень до загальної кількості офіційних спостерігачів, що може бути зареєстрована на виборах.

Позитивні відгуки вітчизняних і міжнародних спостерігачів про організацію та проведення виборів, демократичність електорального процесу загалом, є важливим чинником легітимації політичної влади. Зокрема,

міжнародна легітимація влади в Україні у сфері виборів включає: ступінь публічної довіри міжнародної спільноти до законодавчої бази виборів та діяльності інститутів громадянського суспільства (партій, громадських організацій, ЗМІ), пов'язаних з виборами; ступінь довіри до виборчого процесу, сформований унаслідок діяльності спостерігачів; публічне схвалення представниками іноземних держав і міжнародних організацій, науково-дослідних установ організаційної діяльності суб'єктів виборчого процесу; позитивна оцінка проведення виборів у закордонних засобах масової інформації, подана незалежними журналістами; кількість звернень громадян України до Європейського Суду з прав людини щодо захисту порушених виборчих і пов'язаних з ними прав [241, с. 122, 126, 128, 129, 130].

Провідною агенцією в Європі у сфері спостереження за виборами є Бюро з демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ). Щороку БДІПЛ координує та організовує роботу тисяч спостерігачів для оцінки того, наскільки вибори у країнах ОБСЄ відповідають національному законодавству та міжнародним стандартам. Завдяки унікальній методології спостереження забезпечується проникнення в усі елементи виборчого процесу. Зокрема ця організація створена для допомоги державам – учасницям ОБСЄ, «забезпечувати повну повагу до прав людини та основних свобод, керуватися принципом верховенства права, розбудовувати принципи демократії та ... зміцнювати і захищати демократичні інститути, а також пропагувати принципи толерантності в масштабах усього суспільства» [172].

Як зазначено у Пояснювальній доповіді до Кодексу належної практики у виборчих справах, спостереження самим днем виборів не обмежується, а повинно давати змогу встановити, чи не мали місця якісь порушення на попередніх етапах (як-от неналежне ведення списків виборців, перешкоди під час реєстрації кандидатів, випадки обмеження свободи слова й порушення правил доступу до ЗМІ або державного фінансування передвиборної агітації),

під час виборів (наприклад, перевірка фактів тиску на виборців, множинного голосування, порушень таємниці голосування тощо) та після голосування (особливо під час підрахунку голосів й оголошення результатів). Особливу увагу в ході спостереження слід звертати на те, чи органи влади залишалися, як їм належить, безсторонніми [109, с. 77].

Учені звертали увагу на те, що правлячі політичні сили в Україні набагато більшого значення надавали здобуттю та збереженню міжнародної легітимності влади (в очах суб'єктів світового співтовариства), ніж забезпеченню її внутрішньої легітимності (у сприйнятті українського суспільства). З одного боку, це підштовхувало їх до створення та розвитку демократичних інституцій, а з іншого – вони або усіяко знижували значущість цих демократичних інституцій та вихолощували їх демократичний зміст, або намагалися повністю підпорядкувати їх собі, зробити слухняними інструментами у збереженні, укріпленні та реалізації своєї влади та, однозначно, засобами підпорядкування їй волі громадян [159, с. 263–264]. Зокрема це підтверджують маніпуляції із виборчим законодавством, зміни до якого набувають циклічного характеру і підлаштовуються під інтереси правлячої еліти. Проте однією із фундаментальних демократичних засад правового регулювання електорального процесу – стабільність виборчого законодавства.

Водночас міжнародні організації разом із могутніми спонсорами, у тому числі й тими, що здійснювали контроль за виборами під час Помаранчевої революції, «перетворилися на політичні органи, що діють радше на основі мереж і ЗМІ, ніж як породження громадянського суспільства, що виступають від імені його громадян» [122, с. 19]. Наприклад, в Україні активно діяли Фонд «Відродження» Сороса, Агенція США з міжнародного розвитку (*USAID*), «*Freedom Hous*», Фонд Карнегі, Національний фонд демократії (*National Endowment for Democracy*), «*Transnational Democracies*», Вестмінстерський фонд.

4.3.1. В и б о р и П р е з и д е н т а У к р а ї н и. Для спостереження за виборами Президента України 1999 р. ЦВК зареєстровано 576 офіційних спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій, які представляли 38 країн світу та 23 міжнародні організації. Територіальними виборчими комісіями у територіальних виборчих округах було зареєстровано 276.450 офіційних спостерігачів від кандидатів у Президенти України, від партій, блоку партій, зборів виборців, які були суб'єктами виборчого процесу. У середньому на один територіальний округ припадало 1229, а на виборчу дільницю – 9 офіційних спостерігачів. Неоднакова кількість офіційних спостерігачів представлено і кандидатами у Президенти України. Найбільше офіційних спостерігачів було від Л. Кучми (77 тис.), О. Мороза (45 тис.), П. Симоненка М. (44 тис.), Є. Марчука (36 тис.) [32, с. 19].

Представництво спостерігачів від політичних партій і виборчого блоку також було достатньо масовим. Так, найбільше було зареєстровано офіційними спостерігачами представників від КПУ (понад 37 тис.), від СПУ (понад 35 тис.), від СелПУ (близько 26 тис.), від виборчого Блоку партій «Наш Президент – Євген Марчук !» (понад 21 тис. осіб) [32, с. 222].

Серед міжнародних спостерігачів, які представляли 37 країн, найбільше було від ОБСЄ/БДПІЛ – 230, від посольства США В Україні – 93, Міжнародного товариства з прав людини – 75, Міжнародного Республіканського інституту США – 36, Українського Конгресового Комітету Америки – 31, ПАРЄ – 26, посольства Французької республіки – 16, посольства Республіки Польща – 12. Від інших посольств і організацій представництво спостерігачів складало від 9 до 1 [32, с. 224].

За виборами Президента України 2004 р. 31 жовтня 2004 р. загалом спостерігало 9260 міжнародних спостерігачів. Із них: від іноземних держав – 2355, від міжнародних організацій – 2534 [144]. Спостерігачі звернули увагу на те, що ст. 64 закону забороняла проведення передвиборної агітації в зарубіжних засобах масової інформації. Це суперечило принципу, за яким громадянин має право на одержання і передачу інформації незалежно від

кордонів. Держави-учасниці ОБСЄ визнавали, що громадяни мають право «одержувати та передавати інформацію та ідеї без втручання державної влади незалежно від кордонів, у тому числі через публікації в іноземній пресі та мовлення в іноземних засобах» [4, с. 5].

На президентських виборах 2004 р. міжнародні спостерігачі визнали хибним і положення про 10 % поріг припустимих порушень. Ці критерії є довільними, адже може мати місце багато інших значних порушень. На думку міжнародних експертів, це «правило десятивідсоткового порогу» встановлювало рівень терпимості до фальсифікацій [70].

Іншими недоліками законодавства, за правилами якого відбувалися вибори Президента України у 2004 р., є такі: ненадання міжнародним спостерігачам права спостерігати за виборами на закордонних виборчих дільницях; ненадання спостерігачам права одержувати копії виборчих документів; недостатньо чітке формулювання того, що може бути підставою для допуску особи до спостереження за виборчим процесом як представника ЗМІ; відсутність правового закріплення права національних громадських організацій здійснювати спостереження за голосуванням; дискримінація незалежних кандидатів, тобто обмеження кола національних спостерігачів лише представниками кандидатів, що суперечить пункту 8 Копенгагенського документа; наявність положення щодо передвиборної агітації, що обмежують громадянські права [4, с. 6–7].

У моніторингу всіх турів президентських виборів 2004 р. центральну роль зіграв Комітет виборців України. Ця організація керувала паралельним підрахунком голосів. Разом з іншими організаціями комітет сприяв тому, що фальсифікація на виборах була швидко виявленою. Організації вдалося мобілізувати тисячі іноземних і десятки тисяч місцевих спостерігачів. Представники комітету проінструктували та ознайомили з виборчим законодавством 40 тис. громадян, які чергували на виборчих дільницях. До виборів залишалось ще кілька місяців, а комітет вже відкрив у кожному виборчому окрузі свої представництва [58, с. 38].

На президентських виборах 2010 р. окружні виборчі комісії зареєстрували приблизно 160 000 спостерігачів від кандидатів та партій. ЦВК акредитувала 3449 спостерігачів від міжнародних урядових та неурядових організацій та від окремих країн [205, с. 24]. У день голосування 17 січня понад 800 спостерігачів з 46 країн-учасниць ОБСЄ взяли участь у спостереженні, включаючи близько 600 короткострокових спостерігачів ОБСЄ/БДПЛ, відряджених країнами-учасницями, та 117 членів делегації Парламентської асамблеї ОБСЄ, 45 членів делегації ПАРЄ, 30 членів делегації ПА НАТО та 10 членів делегації ЄП [205, с. 3].

Під час другого туру виборів 7 лютого у спостереженні взяли участь близько 600 спостерігачів з 46 країн-учасниць ОБСЄ, включаючи 413 короткострокових спостерігачів ОБСЄ/БДПЛ, відряджених країнами-учасницями, 69 членів делегації Парламентської асамблеї ОБСЄ, 37 членів делегації ПАРЄ, 16 членів делегації Парламентської асамблеї НАТО та 13 членів делегації Європейського парламенту [205, с. 4].

За оцінкою, наданою в Заяві про попередні результати та висновки спостереження, яку оприлюднено 18 січня 2010 р. Міжнародною місією зі спостереження за виборами Президента України 2010 р., «політична ситуація в Україні характеризується конфронтацією між законодавчою та виконавчою гілками влади, а також напруженням у відносинах між Президентом та Прем'єр-міністром – колишніми союзниками у «помаранчевій коаліції». І Президент, і Прем'єр-міністр публічно звинувачували одне одного у спричиненні політичної та економічної кризи. Відсутність кворуму або перешкоди з боку опозиції у веденні пленарних засідань паралізували роботу Верховної Ради України. Як наслідок важливі закони не були ухвалені, у тому числі закон про державний бюджет на 2010 рік» [131, с. 2–3].

У рекомендаціях ОБСЄ/БДПЛ, законодавча база щодо виборів мала бути повністю переглянута та приведена у відповідність до демократичних стандартів. Окрему увагу на їх думку слід було приділити зведенню усіх

виборчих законів у єдиний кодекс, що буде застосовуватися під час усіх виборів, завчасно до початку наступних виборів оцінку [205, с. 30].

Міжнародні спостерігачі вкотре вказали на невідповідність демократичним стандартам положення закону щодо 10 % порогу припустимих порушень. На їх переконання, визнання голосування на виборчій дільниці недійсним може здійснюватися у випадках, коли внаслідок порушень неможливо встановити результати волевиявлення виборців на відповідній виборчій дільниці. Закон про вибори має чітко визначати, в яких випадках вимагається проведення перерахунку голосів, та які процедури мають бути застосовувані, щоб забезпечити прозорість та об'єктивність волевиявлення електорату [205, с. 34].

На зауваження спостерігачів, треба також повернути у виборчий процес практику надання відкріпних посвідчень для осіб, які беруть участь у виборах за межами виборчої дільниці, де вони зареєстровані, та для інших груп виборців, визначених законом. ОВК матимуть можливість видавати відкріпні посвідчення з відповідними засобами безпеки, спрямованими на уникнення багаторазового голосування [205, с. 34].

ОБСЄ/БДПЛ та Венеціанська комісія рекомендували переглянути ст. 49 закону про вибори Президента України з метою суттєвого зниження суми грошової застави кандидата та передумов, необхідних для її повернення.

На президентських виборах 2010 р. п. 1, ч. 9, ст. 69 та п. 4, ч. 5, ст. 70 Закону про вибори Президента України офіційним спостерігачам було надано право фотографувати та робити аудіо- і відеозаписи. На думку місії ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської комісії, це положення незвичайне і очевидно зайве, оскільки зйомка виборців під час входу до виборчої kabіни або під час підходу до виборчої скриньки може мати ефект залякування і зменшити таємницю голосування. У зв'язку з цим, ОБСЄ/БДПЛ та Венеціанська комісія рекомендували, щоб ці положення було суттєво переглянуто, особливо з огляду на його можливий вплив на виборців та таємність голосування [4, с. 21].

Вітчизняні та міжнародні спостерігачі на цих виборах зробили ще низку зауважень, однак вони не мали системного характеру і не вплинули загалом на позитивне враження від організації та проведення електорального процесу. Як наслідок, у першому турі процес встановлення результатів президентських виборів 2010 р. отримав оцінку «добре» або «дуже добре» у 89 % ОВК та «погано» у 10 %. У другому турі відповідні цифри становили 90 % та 8 % оцінку [205, с. 26].

Позачергові президентські вибори 2014 р. вибори були унікальними, оскільки проходили на тлі агресії з боку Російська Федерації і мали продемонструвати єдність українського суспільства. До того ж, тогочасні політичні лідери і кандидати на посаду глави держави, як ніколи, декларували відданість ідеалам справедливості, порядності і чесності, а тому викликали підвищений інтерес з боку вітчизняних та міжнародних спостерігачів.

20 березня 2014 р. БДПЛ офіційно відкрило місію зі спостереження за достроковими виборами Президента України, що відбулися 25.05.2014 р. До складу місії входили 18 експертів, які працювали у Києві, та 100 довгострокових спостерігачів, які працювали на території всієї країни. Крім цього, БДПЛ також планувала запросити 900 короткострокових спостерігачів для відстеження перебігу подій у день голосування [137]. Фактично ж з БДПЛ/ОБСЄ на виборах було акредитовано 1056 спостерігачів [46].

ЦВК надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час виборів Президента України 25.05.2014 р. 10-ти громадським організаціям, серед яких ОПОРА, КВУ, Інститут приватного та публічного права та ін. [143]. Водночас міжнародні спостерігачі зауважили, що 60-денний строк для реєстрації громадських організацій як таких, які мають право акредитувати спостерігачів, міг істотно обмежувати можливості громадських організацій повноцінно виконати місію спостереження за виборами [208, с. 25]. За виборами Президента України також спостерігали 282 міжнародні

спостерігачі із 19 країн. Загалом, від міжнародних організацій за виборами спостерігало 3325 офіційних спостерігачів [46].

Як зазначено в Остаточному звіті місії спостереження БДПЛ/ОБСЄ, незважаючи на зусилля органів, відповідальних за організацію та проведення виборів, щодо забезпечення голосування на всій території країни, голосування не відбулося в 10 з 12 виборчих округів у Луганській області та в 14 з 22 округів у Донецькій області. Це було викликано незаконними діями озброєних груп сепаратистів напередодні та у день голосування, включаючи загрози життю та залякування працівників органів управління виборчим процесом, захоплення та знищення виборчих матеріалів, а також неможливість передати виборчі бюлетені на виборчі дільниці у результаті небезпеки, створеної цими угрупованнями. Більшість громадян України, що проживають у цих областях, відповідно була позбавлена права проголосувати та здійснити своє волевиявлення. У 10 виборчих округах в Донецькій та Луганській області, де можна було провести вибори, голосування відбувалося без інцидентів, хоча аспекти безпеки привертали увагу, і явка виборців була низкою. В інших місцях повідомлялося лише про декілька окремих випадків зірвати процес голосування [208, с. 28–29].

Процес голосування отримав позитивну оцінку на 98 % виборчих дільниць, де здійснювалося спостереження, і дещо менш позитивна оцінка була надана щодо дільниць, де одночасно проводилися місцеві вибори (94 % позитивно проти 99 %), включно Київ (95 % проти 99 %). За межами столиці суттєвих регіональних відмінностей не спостерігалось. Ефективність роботи ДВК, а також розуміння членами ДВК та виборцями процедур, оцінено позитивно на більшості виборчих дільниць. Водночас, зменшення мінімальної кількості членів ДВК з 12 до 9 призвело до проблем у діяльності, особливо там, де одночасно проводилися місцеві вибори, зауважували міжнародні спостерігачі. Процес підрахунку голосів оцінено позитивно на 95% з 410 виборчих дільниць, де здійснювалось спостереження. Водночас,

оцінка була дещо менш позитивною на тих дільницях, де одночасно проводилися місцеві вибори (85% проти 96%) [208, с. 29, 30].

У низці зауважень і рекомендацій місії БДПЛ/ОБСЄ, зокрема йшлося про встановлення запобіжників проти внесення змін до законодавства перед виборами. Також слід розглянути можливості для подальшого передання регуляторних повноважень до ЦВК, щоб у якості основного органу, відповідального за застосування виборчого законодавства, вона була достатньо гнучкою для реагування на будь-які зміни у політичному та безпековому середовищі з метою забезпечення уніфікованого реагування у надзвичайних ситуаціях. Кількість членів комісії, призначених на кожному рівні, мали би відповідати фактичним потребам управління виборчим процесом, а не визначатися результатами непередбачуваної кількості подань, що надійшли від кандидатів [208, с. 34].

Також було висловлено побажання, щоб процес акредитації спостерігачів від національних громадських організацій міг би бути спрощений для надання їм можливості для спостереження на всіх етапах виборчого процесу, включаючи формування ОВК та роботу ЦВК з самого початку виборчого процесу [208, с. 37]. Отже, ні у спостерігачів від громадських організацій, ні у міжнародних спостерігачів не було вагомих підстав вважати вибори Президента України 2014 р. недемократичними.

4.3.2. В и б о р и д о В е р х о в н о ї Р а д и У к р а ї н и. На парламентських виборах 1998 р. зареєстровано 411 спостерігачів від 34 країн [99]. Однак на наступних парламентських виборах їх кількість подвоїлась.

Парламентські вибори 2002 р. відбувалися за самої активної ролі громадськості та кандидатів у депутати. До складу дільничних комісій входили представники різних політичних сил, що практично виключає будь-яку можливість фальсифікації результатів виборів. За процесом голосування і підбиття підсумків стежили офіційні спостерігачів від громадських організацій, у тому числі 944 міжнародних спостерігача із 49 країн, які представляли 50 організацій [247].

Низка громадських організацій, серед яких Комітет виборців України, комітет «Рівність можливостей», фонд «Демократичні ініціативи», Комісія з журналістської етики та інші організації створили Всеукраїнський громадський комітет. Його метою стало забезпечення громадського контролю за перебігом парламентських і місцевих виборів 2002 р., а також інформування громадськості України і світової спільноти про відповідність виборчої кампанії демократичним нормам виборів.

Керівник Комітету виборців України І. Попов заявив 1.04.2002 р., що «вибори відбулися на адекватній нормативно-правовій базі». Попереднім висновком Комітету може бути те, що «результати виборів відповідають волевиявленню громадян» [247].

Міжнародні спостерігачі від СНД також вважали, що вибори були проведені виборчими комісіями у відповідності до національного виборчого законодавства і визнають ці вибори демократичними й легітимними.

Як зазначила 1.04.2002 р. у своїй заяві міжнародна місія спостереження за виборами, до складу якої входили представники від Парламентської асамблеї ОБСЄ, БДПЛ/ОБСЄ, Ради Європи та Європейського парламенту, парламентські вибори в Україні, наближалися до міжнародних стандартів. «Виборчий процес став більш прозорим, але необхідно докласти зусиль для підвищення громадської довіри до результатів виборів», – зазначив Б. Джордж, віце-президент ПА ОБСЄ та спеціальний координатор з питань українських парламентських виборів. Позитивним аспектом стали, як зазначили міжнародні спостерігачі, нове та вдосконалене виборче законодавство, ефективна централізована робота виборчих установ та добре представлений спектр 33 політичних партій та виборчих блоків, які висунули понад 7 тис. кандидатів. ЗМІ в основному забезпечили кандидатам та партіям доступ до виборців шляхом проведення теледебатів, надання безкоштовного ефіру та платної політичної реклами.

Основною рекомендацією місії ОБСЄ/БДПЛ до законодавчої бази, якою регулювався виборчий процес 2002 р., було необхідність розроблення

виборчого кодексу для всіх видів виборів. Інше законодавство, що стосується виборів (адміністративний кодекс, цивільний процесуальний кодекс тощо), мало б бути приведене у відповідність із положеннями закону про вибори народних депутатів [5, с. 7].

На парламентських виборах 2006 р. у якості офіційних спостерігачів виступали 16 громадських організацій. На території України від громадських організацій зареєстровано 7902 офіційних спостерігача. Усього під час виборчого процесу 2006 р. ЦВК було зареєстровано 3516 офіційних спостерігачів від 16 іноземних держав та 25 міжнародних організацій [31, с. 402, 403].

Позачергові парламентські вибори в Україні 2007 р., як і попередні проходили під пильним контролем вітчизняних і міжнародних спостерігачів. Усього станом на день позачергових виборів народних депутатів України 30 вересня 2007 р. у 225 територіальних виборчих округах та закордонному виборчому окрузі було зареєстровано 346 685 офіційних спостерігачів від партій (блоків). Центральною виборчою комісією було надано дозвіл мати офіційних спостерігачів 14 громадським організаціям, в тому числі 6 місцевим громадським організаціям на території відповідних областей та міст. У виборчих округах на території України було зареєстровано всього 8426 офіційних спостерігачів від громадських організацій [156, с. 285, 286].

Усього під час виборчого процесу з позачергових виборів народних депутатів України 2007 р. ЦВК зареєстровано 3354 офіційних спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій, в тому числі 541 офіційний спостерігач від 17 іноземних держав та 2813 офіційних спостерігачів від 25 міжнародних організацій [156, с. 287].

Місія зі спостереження за виборами висловила низку рекомендацій щодо удосконалення регулювання діяльності ЗМІ під час виборів. Значна частина таких рекомендацій стосувалася реформування ЗМІ в цілому (посилення рівня незалежності Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, створення суспільного мовлення, забезпечення прозорості

власності щодо ЗМІ), проте багато з них торкалися безпосередньо регулювання діяльності ЗМІ у виборчому процесі. Зокрема, рекомендувалося уточнити поняття передвиборної агітації та її форми, скасувати заборону на оцінку діяльності партій і блоків упродовж 20 хвилин до і після теле- або радіотрансляції передвиборної агітації, деталізувати поняття «грубого порушення», вчинення якого є підставою для зупинення дії ліцензії на право мовлення, передбачити санкції, пропорційні ступеню тяжкості вчиненого порушення (наприклад, у вигляді штрафів), звільнити ЗМІ від обов'язкового висвітлення діяльності органів публічної влади та посадових осіб відповідних органів.

У своїх рекомендаціях місія ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами також неодноразово звертала увагу на те, що необхідно підвищувати прозорість структури власності ЗМІ. Необхідно врахувати можливість запровадження обов'язку фізичних та юридичних осіб, що звертаються за отриманням ліцензії, оприлюднювати імена всіх власників та структур, що мають юридичні зв'язки з ними. Значна частина цих неодноразових рекомендацій залишається невиконаною і досі [5, с. 15].

Комітет виборців України, який провів моніторинг виборів у всіх регіонах країни, зробив висновок, що виборча кампанія була вільною, конкурентною та прозорою. КВУ не зафіксував значних та системних порушень або фактів тиску на виборців, хоча були виявлені інші порушення. Водночас КВУ виступив проти скасування відкріпних посвідчень. На їх твердження подібний крок суперечить зобов'язанням із проведення демократичних виборів у країнах-учасницях ОБСЄ, в яких зазначається, що для громадян, які тимчасово відсутні у місцях проживання, повинні бути створені надійні механізми для їхньої участі у голосуванні.

Також виникли проблеми для громадян, які тимчасово виїжджали за кордон. Нагадаємо, що прикордонна служба повинна була надати виборчим комісіям інформацію про таких громадян. Експерти КВУ прогнозували, що подібна процедура лише заплуває та ускладнить виборчий процес, й, у разі

виконання цієї норми, будуть обмежені в правах виборці, які повернуться в Україну в останні три дні до виборів, включаючи навіть день голосування, оскільки вони будуть виключені зі списку виборців [168].

Якщо систематизувати звіти із спостереження за виборчою кампанією 2007 р., можна говорити про три головні тенденції порушень прав виборців під час дострокових парламентських виборів: 1) тисячі виборців позбавлено права на волевиявлення тому, що або не потрапили до списків виборців, або були з них безпідставно виключені, а процес уточнення відомостей про виборців не був організований належним чином у зв'язку із неспроможністю органів влади та виборчих комісій. Таким чином, за оцінкою КВУ, вибори не були загальними; 2) суттєвим порушенням стала постійна та демонстративна агітація посадовими особами всіх рівнів на користь різних політичних сил, що порушувало, на нашу думку, права українців на вільне волевиявлення; 3) практикою національних виборів стало порушення інших прав людини [168].

Найбільші місії спостереження на парламентських виборах 2012 р. були сформовані ОБСЄ/БДПЛ (635 осіб), міжнародною неурядовою організацією *CANADEM*, яка діяла за дорученням уряду Канади (475 осіб) та Мережею європейських організацій зі спостереження за виборами *ENEMO* (241 особа). Серед іноземних держав найчисельнішою була традиційно представлена Республіка Польща (212 осіб). Окрім зазначених організацій, за виборчим процесом спостерігали також інституції Парламентської Асамблеї Ради Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, НАТО, СНД. Окрему делегацію відрядив Європарламент. Усього станом на день виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 р. у 225 одномандатних виборчих округах було зареєстровано 372 165 офіційних спостерігачів, з них від партій – 181 308, від кандидатів – 150 840, від громадських організацій – 40 017 осіб [219, с. 471, 472].

У 2012 р. під час виборів народних депутатів України до Верховної Ради України мережа ОПОРА реалізувала масштабну кампанію

довготермінового та короткотермінового спостереження, організувала статистичний підрахунок голосів щодо результатів голосування за пропорційною складовою виборчої системи на основі репрезентативної вибірки. У рамках довготермінового спостереження в кожному з 225 округів працювали спостерігачі ОПОРИ, а в день виборів до них приєднались ще 3 500 активістів.

У своєму підсумковому звіті за результатами парламентських виборів в Україні 2012 р. ОПОРА констатувала регрес України щодо проведення демократичних виборів. Спостерігачі відзначали, що впродовж всієї виборчої кампанії порушення законодавства мали системний характер, але були менш впливовими на результат. День голосування відбувся в умовах суспільної напруги, але без кричущих масових порушень. Утім, на етапі встановлення результатів волевиявлення виборців, суспільство стало свідком прямого фальшування виборчої документації членами окружних комісій. Ці порушення мали не системний характер і не вплинули на результат виборів.

За результатами моніторингу перебігу виборчої кампанії аналітиками громадянської мережі ОПОРА, найбільш розповсюдженими порушеннями виборчого законодавства у 2012 р. були: зловживання адмінресурсом (457 випадків), підкуп виборців (366 випадків), перешкоджання політичній діяльності, нечесна агітація [48, с. 34].

Закон про вибори народних депутатів у редакції від 05.04.2012, яка діяла під час проведення виборів 28 жовтня 2012 р., не дозволяв створення виборчих блоків. На думку ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської комісії, таке обмеження зачіпає право партій на свободу об'єднань. Якщо не існує законних підстав для заборони формування блоків, політичні партії повинні мати право обирати, чи хочуть вони об'єднатися з іншими партіями у коаліцію, чи братимуть участь у виборах самостійно заборонено [5, с. 26].

Загалом парламентська кампанія 2012 р. на думку громадських спостерігачів характеризувалася штучним обмеженням змагальності виборчого процесу та грубим порушенням принципу рівних можливостей

для партій і кандидатів. В умовах змішаної виборчої системи, позазаконні технології використання адміністративного ресурсу і підкупу виборців мали вирішальний вплив на перебіг кампанії, що в цілому не сприяло чесності її результатів. Ці порушення мали системний характер та жодних правових наслідків для суб'єктів виборчого процесу, які вдавались до них. Враховуючи фактор дня голосування, вибори можна визнати такими, що не відповідають базовим демократичним стандартам через відсутність рівних умов проведення кампанії кандидатами та партіями, безпрецедентно великою кількістю «технічних» суб'єктів виборчого процесу, заангажованістю складу виборчих комісій та незбалансованістю подачі ЗМІ інформації про партії і кандидатів [101].

На парламентських виборах 2014 р. акредитовано 350 тис. спостерігачів від партій та кандидатів. 23 із 37 організацій громадянського суспільства, що отримали офіційний дозвіл за спостереженням на виборах, зареєстрували 35 645 місцевих спостерігачів. Найбільш повне спостереження здійснювали активісти громадських організацій ОПОРА і КВУ. Також ЦВК зареєструвала понад 2 300 міжнародних спостерігачів від 20 міжнародних організацій 21 країни [206, с. 5, 29].

У заяві місії щодо попередніх висновках і результатах від 27.10.2014 р. йшлося про те, що ці вибори «стали важливим кроком у спробі України провести демократичні вибори відповідно до міжнародних зобов'язань. Процес характеризували багато позитивних моментів, зокрема незалежність та ефективність роботи ЦВК, висока конкуренція серед учасників виборчого процесу..., а також загальна повага до основних свобод». Як зазначали міжнародні спостерігачі, на відміну від попередніх виборів (2012 р.) зловживання адміністративним ресурсом не було головним предметом стурбованості [206, с. 1, 3].

Спостерігачі міжнародної місії відвідали біля 180 окружних виборчих комісій і у 80 % відмітили «хорошу» або «належну» їх роботи з підготовки до виборів. Водночас спостерігачі відмітили як недолік велику кількість замін

від первинного складу окружних виборчих комісій. Причому, зміни відбувалися не лише до дня голосування, а й навіть після нього, під час узагальнення результатів виборів. Так, у період від 9 вересня до 14 листопада 2014 р. було здійснено заміну 2496 із 3821 членів окружних виборчих комісій (67 %), включно 593 члена на керівних посадах (голова, заступник голови і секретар комісії) [206, с. 11, 12].

На зауваження міжнародних спостерігачів діяльність у рамках передвиборних кампаній майже завжди є проявом права особи на свободу висловлювання та/або свободу об'єднань. Відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Україна взяла на себе зобов'язання гарантувати ці права кожному у межах її юрисдикції. Тому будь-яке обмеження цих прав у демократичному суспільстві повинно базуватися на суворій необхідності та пропорційності. У зв'язку з цим складно узгодити з вказаними принципами правило, зазначене у п. 1, ч. 1, ст. 74, відповідно до якого громадянам інших країн та особам без громадянства заборонялося брати участь у передвиборній агітації. Фахівцям міжнародного права не зрозуміло, якою суровою необхідністю може бути викликане таке всеохоплююче обмеження у демократичному суспільстві [5, с. 29–30].

Не зважаючи на неодноразові рекомендації ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської комісії щодо застосування у законі необґрунтованих стандартів недопустимого рівня зловживання, що не дозволяє визначити результати волевиявлення виборців з трьох окремих причин, зазначених у ст. 92, українські законотворці так і не внесли до закону відповідних змін. Щоправда, законом від 21.11.2013 р. було внесено зміни до ст. 92 закону про вибори народних депутатів. Відповідно до змін зменшено мінімальні відсотки (5 %) кількості порушень, що повинні бути скоєні, щоб вибори були визнанні недійсними. Утім, принципових змін, на яких наполягали експерти, внесено не було [5, с. 31–32].

Закон про вибори народних депутатів не дозволяв створення виборчих блоків. На думку експертів з ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської комісії, таке

обмеження зачіпає право партій на свободу об'єднань. Якщо не існує законних підстав для заборони формування блоків, політичні партії повинні мати право обирати, чи хочуть вони об'єднатися з іншими партіями у коаліцію, чи братимуть участь у виборах самостійно. Ця рекомендація міжнародних фахівців у 2012 р. залишилася без розгляду. В останню редакцію закону про вибори народних депутатів України від 14.10.2014 р. відповідних змін також не було внесено, тобто наразі створення виборчих блоків було заборонено [5, с. 26].

Водночас було враховано побажання міжнародних спостерігачів зменшити розмір застави для забезпечення участі всіх партій та осіб, які бажають стати кандидатами на виборах. Відповідно до частин першої, другої ст. 56 закону, від партій, що висунули виборчий список кандидатів на парламентських виборах 2012 р., вимагалось внесення застави у розмірі 2000 мінімальних зарплат (приблизно 180 000 євро), а від кандидатів, що висувалися в одномандатних округах, вимагалось внесення застави у розмірі 12 мінімальних зарплат (приблизно 1100 євро).

Відповідні зміни внесено до виборчого законодавства у 2013 р. Так, згідно із Законом України від 21.11.2013 р. грошова застава для партії, яка висунула виборчий список кандидатів у депутати у загальнодержавному окрузі, була зменшена до 1 тис. розмірів мінімальної заробітної плати; для партії, яка висунула кандидата в депутати в одномандатному окрузі, а також для кандидата в депутати, який балотується в одномандатному окрузі в порядку самовисування, грошову заставу було зменшено до десяти розмірів мінімальної заробітної плати [5, с. 27].

Отже, порівняно з парламентськими виборами 2012 р. вибори до Верховної ради України 2014 р. були більш демократичними. У період між виборами українськими законодавцями враховано певну кількість зауважень вітчизняних та міжнародних спостерігачів. Водночас електоральна практики вимагала подальшого вдосконалення законодавства про вибори та

організацію виборчого процесу як запоруку легітимності обраних народних депутатів.

Проблема, яку досі не вдається вирішити українській владі – створення виборчого кодексу, про необхідність якого вже багато років йдеться у професійних колах вітчизняних та міжнародних фахівців. У Європі існує тенденція об'єднувати усі основні аспекти виборчого законодавства в єдиному виборчому кодексі. В Україні ж існують різні закони, що окремо регулюють президентські, парламентські й місцеві вибори, а також окремі аспекти процесу виборчого адміністрування (наприклад, про Центральну виборчу комісію, Про Державний реєстр виборців). На зауваження міжнародних фахівців, з метою зменшення кількості зайвих положень, підвищення сумісності та публічного розуміння виборчого законодавства, було б краще з технічної точки зору звести усі закони у єдиний виборчий кодекс, що містив би і загальні аспекти будь-яких виборів, і – в окремих частинах закону – особливості різних виборів. Україні було рекомендовано прийняття єдиного виборчого кодексу, «...оскільки для громадян він полегшує розуміння, для політичних акторів – застосування, для виборчих комісій та судів – роботу з виборчими питаннями» [60, с. 144].

Зокрема, ще 2000 р. в Україні фахівцями ЦВК, КВУ, Міжнародного інституту порівняльного аналізу, Комітету «Рівність можливостей» підготовлено проект концепції Кодексу про вибори, референдуми в Україні (Виборчого кодексу України). У вступному слові автори зазначали, що реформування виборчого законодавства «є одним із найбільш нагальних завдань сучасного українського державотворення», а вибори «мають справді стати ефективним легітимізуючим чинником української влади, реальним відображенням волі народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні» [171, с. 4]. Підставою для актуалізації прийняття такого узагальнюючого документу є те, що на момент створення зазначеного проекту, законодавча база проведення виборів та референдумів усіх рівнів

складалася із шести законів України з численними змінами та доповненнями, крім законодавчих актів, які регулювали окремі питання виборчого процесу.

На думку розробників, завдання, які має вирішити Виборчий кодекс, полягає у такому: уніфікація законодавства, що регулює сферу безпосереднього волевиявлення громадян України та створення належного півня регулювання правовідносин у цій сфері, що виключає можливість порушень виборчих прав громадян України; встановлення єдиних процедурних правил для всіх видів виборів та референдумів, що забезпечить належне правозастосування та контроль за недопущенням порушень законодавства у цій сфері; визначення обсягу та розмежування повноважень у системі виборчих комісій, між різними органами державної влади й органами місцевого самоврядування; визначення і гарантування прав, обов'язків і відповідальності всіх організаторів, суб'єктів та учасників виборчого процесу; встановлення та забезпечення механізму відповідальності за порушення виборчого законодавства; покращення механізмів громадського контролю під час проведення виборів та референдумів; приведення регулювання питань безпосереднього волевиявлення громадян в Україні у відповідність зі стандартами сучасних демократичних країн [171, с. 7–8].

Необхідно відзначити, що українські законотворці продовжують займатися системним розробленням проекту Виборчого кодексу України. Наприклад, законопроект № 4234-1 від 23.03.2010 р. отримав загалом схвальну оцінку Ради демократичних виборів Європейської комісії «За демократію через право» (35-те пленарне засідання, 16.12.2010 р.) та безпосередньо Венеціанської комісії (85-те пленарне засідання, 17–18 грудня 2010 р.) У відповідному Висновку № 593/2010 від 20.12.2010 р. наводилися конкретні рекомендації щодо вдосконалення окремих положень Виборчого кодексу України, дістали схвалення «зобов'язання української влади реформувати виборче законодавство та прийняти Виборчий кодекс», а також рекомендувалося створити Робочу групу з виборчого законодавства під

егідою Президента України, що мала включити представників опозиційних партій та громадянського суспільства. Утім ці рекомендації міжнародних експертів залишилися без уваги [5, с. 46].

У 2014 р. вкотре у вітчизняній правотворчій практиці було реанімовано ідею кодифікації виборчого законодавства. Верховній Раді України запропоновано нові законопроекти Виборчого кодексу України № 4010а від 4.06.2014 р., а також № 4010а-1 від 16.06.2014 р.

У 2015 р. проект Виборчого кодексу, авторами якого є народні депутати VIII скликання А. Парубій, О. Черненко, Л. Ємець, Ю. Ключковський (I–VII скликання), Н. Богашева (Ін-т законодавства Верховної Ради України), Л. Копісецька (громадські організації) на третій сесії (лютий 2015 р.) винесено на обговорення у Верховну Раду. У випадку прийняття Верховною Радою запропонованого проекту Виборчого кодексу, він набирає чинності з 1 січня 2018 р. [170].

До основних чинників, що перешкоджають прийняттю Виборчого кодексу, фахівці відносять такі: 1) нестабільність виборчого законодавства. Закон «Про вибори народних депутатів України» з жовтня 2001 р. змінювався більше 20 разів, Закон «Про вибори Президента України» з березня 1999 р. – більше 10 разів. Навіть Закон «Про вибори депутатів Верховної ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», прийнятий 10 липня 2010 р., встиг змінитися майже 10 разів. Нестабільність виборчого законодавства є одним із чинників, що перешкоджають його кодифікації; 2) відсутність консенсусу щодо необхідності кодифікації та концептуальних положень майбутнього Виборчого кодексу. На сьогодні серед політиків та експертів відсутнє єдине розуміння того, за якими виборчими системами проводитимуться наступні парламентські та місцеві вибори. Разом із тим саме виборчою системою визначається ряд виборчих процедур: порядок утворення округів, система комісій, розподіл повноважень між комісіями, форма і порядок виготовлення виборчих бюлетенів, механізми встановлення результатів виборів, порядок

здійснення агітації тощо. Відсутність консенсусу щодо виборчих систем ускладнює пошук консенсусу щодо змісту регулювання ключових виборчих процедур; 3) відсутність належної правової основи для кодифікації виборчого законодавства; 4) дискусії щодо предмета регулювання Виборчого кодексу. Між проектами виборчого кодексу, які перебувають на розгляді парламенту, є суттєві розбіжності щодо предмета регулювання. Тому прийняття Виборчого кодексу вимагає погодження більшістю депутатів його концептуальних положень [5, с. 3–4].

Отже, парламентські й президентські вибори в Україні викликають значний інтерес вітчизняної громадськості та міжнародної спільноти. Причому від виборів до виборів простежується збільшення кількості міжнародних і вітчизняних спостерігачів, які мають офіційний статус. Загалом виборче законодавство та практика проведення виборів наближаються до європейських стандартів. Водночас деякі положення українського законодавства викликають заперечення міжнародних спостерігачів, зокрема щодо неправомірних обмежень для закордонних ЗМІ, якості виборчих списків, визначення формальної межі допустимих порушень, використання офіційними особами адміністративного ресурсу, застосування «брудних» виборчих технологій тощо. Досі залишається не виконаною рекомендація європейських фахівців стосовно прийняття Виборчого кодексу України, застосування якого сприяло б покращенню та вдосконаленню електорального процесу.

Висновки до розділу 4

Участь громадян у виборах виступає важливим індикатором легітимації політичної влади. Оскільки процес політичної легітимації під час виборів персоніфіковано, то основна діяльність із закріплення у свідомості виборців позитивного іміджу кандидатів і партій починається із оприлюднення їх намірів брати участь у виборах. Останнє ж, відбувається як правило напередодні офіційного оголошення виборчої кампанії. Після офіційного оголошення виборів і впродовж виборчої кампанії значно ширше коло

громадян має можливість скласти власне враження щодо кандидатів на виборні посади, як шляхом безпосереднього спілкування, так і через засоби масової комунікації. Причому на цьому етапі значно збільшуються можливості електорату у пізнанні якісних характеристик претендентів, оскільки інтенсивність, зміст і кількість каналів комунікації між ними значно зростає. Таким чином, процес політичної легітимації набуває нового якісного змісту.

Найбільш масовими формами електоральної участі громадян поряд із самим актом голосування, є інститут збору підписів на підтримку кандидатів на виборні посади. Однак такий чинник легітимації унаслідок масових фальсифікацій показав свою неефективність і його поступово замінено інститутом грошової застави. Іншою масовою формою участі громадян у виборчому процесі є партійні форуми та збори виборців з висунення кандидатів, де важливим легітимаційним чинником є законодавче унормування кількості присутніх на цих зборах, яке на останніх виборах майже не змінюється. Відносно масовою формою електоральної участі громадян є робота у виборчих комісіях різного рівня: ЦВК, ОВК і ДВК. Однак ця діяльність може виступати чинником легітимації політичної влади лише у процесуальному, правовому вимірі, оскільки умовою роботи у виборчих комісіях є безсторонність та об'єктивність її членів. Ще одна важлива форма участі громадян в електоральному процесі – робота в якості офіційних спостерігачів на виборах різного рівня.

Рівень довіри до обраних представників вимірюється у кількісних показниках активності виборців, їх голосуванні «за» чи «проти» і навіть голосування «проти всіх» також засвідчує рівень довіри до влади. Аналіз результатів голосування громадян на президентських та парламентських виборах як визначальний чинник легітимації новообраної політичної еліти засвідчив певні тенденції їх електоральної поведінки: зниження виборчої активності; переважання регіональних преференцій виборців, голосування за «своїх» кандидатів і партії, що мають сталі традиції підтримки на

регіональному рівні; ідеологічний чинник у дихотомії «праві-ліві», за яким політичні сили позиціонувалися у 1990-х рр., вже не є вирішальним у 2000-х рр., свідченням чому низькі показники довіри до таких знакових ідеологічних партій, як ВО «Свобода» та КПУ.

Одним із визначальних чинників легітимації влади у виборчому процесі є участь у них міжнародних спостерігачів, активність яких з року в рік зростає. Водночас спостерігається більш уважне ставлення української влади до зауважень фахівців європейських демократичних інституцій зі спостереження над виборами.

Важливим чинником електоральної участі громадян стало забезпечення більш щільного громадянського контролю над виборчим процесом, який здійснюється через низку громадських об'єднань та ініціатив, зокрема таких, як КВУ, Опора, ЧЕСНО! та ін. Цьому, зокрема, сприяли зміни у вітчизняному виборчому законодавстві, коли збільшено повноваження громадських організацій у процесі спостереження за ходом виборів.

Основні питання розділу висвітлено дисертантом у таких публікаціях: [221; 223].

ВИСНОВКИ

Аналіз проблеми легітимації вищих органів політичної влади в електоральних процесах в Україні дав підстави зробити такі висновки та узагальнення.

1. Проблема електоральної легітимації влади в умовах демократичної трансформації передбачає необхідність подальшого дослідження проблеми, як мінімум, у її трьох аспектах. По-перше, визначення структурних елементів (фаз) електорального процесу, а отже, і його меж. По-друге, подальше вивчення інституційного середовища, що забезпечує електоральну легітимацію влади, оскільки в умовах демократичної трансформації ця інституційна структура постійно збагачується. По-третє, узгодження практики проведення виборів на національному рівні за міжнародними стандартами демократичних виборів з одночасним удосконаленням останніх позитивним досвідом країн, які стають на шлях демократії.

2. Специфіка електорального процесу як чинника легітимації політичної влади в Україні вписується у транзитологічну парадигму переходу країн від авторитаризму до демократії. Вона позначена характерними рисами, притаманними країнам, які перебувають на початковій фазі демократичного переходу.

Методологічне підґрунтя дослідження – соціологічна теорія М. Вебера в частині розуміння змісту легітимності соціального порядку як такого. Доведено, що на сучасному етапі легітимність чинних органів влади зумовлена дією внутрішніх спонук завдяки емоційній відданості людей і поваги до цінностей, які сповідують носії влади, а також цілераціонально, унаслідок особистого інтересу соціальних спільнот, котрі залежать від влади або мають від співпраці з нею певний зиск.

Аналіз концептуальних підходів щодо сутнісних характеристик легітимності політичної влади в сучасних умовах Ю. Хабермаса,

П. Розалвалона, Ж.-Л. Шабо, П. Бурдьє та ін. засвідчує органічний зв'язок процесів легітимації політичної влади й демократизації.

Дослідження електорального процесу і як правової, і як політичної категорії має своїм логічним наслідком виокремлення поняття «процес електоральної легітимації політичної влади», оскільки легітимаційні заходи здійснюються й поза офіційно визначеними термінами електорального процесу.

3. Нормативно-правова база політичної легітимації вищих органів влади в електоральному процесі формувалася під впливом двох тенденцій суспільного розвитку – демократичного, спрямованого на демократичні європейські цінності, і посттоталітарного, в основі якого – мінімізація впливу громадянського суспільства на формування органів політичної влади, натомість – прагнення владної еліти до збереження своїх прерогатив. Загалом, простежуємо процес удосконалення виборчого законодавства відповідно до потреб і вимог сучасного політичного процесу, норм міжнародного права, зауважень міжнародних та вітчизняних спостерігачів. Значно підвищено роль політичних партій за одночасного зменшення ролі зборів виборців. Підвищено унормування діяльності офіційних спостерігачів, у тому числі й від громадських організацій. Не витримали перевірки часом деякі форми масового залучення громадян до електоральної практики, зокрема інститут збору підписів на підтримку кандидатів та участь в електоральному процесі трудових колективів. Найбільш гострою проблемою виборчого законодавства залишається його нестабільність.

4. Виявлено інституційну структуру й процедури легітимації політичної влади в електоральних процесах. Вона включає складну систему інститутів, механізмів і процедур, які в сукупності дають змогу забезпечити належний рівень підтримки з боку населення. Головні серед них – інститут виборів, політичних партій, державних організацій та установ, що забезпечують належну організацію й порядок проведення виборів, а також громадські організації, колективи виборців, міжнародні спостерігачі тощо.

5. Головним напрямом розвитку вітчизняних виборчих технологій є їх віртуалізація та символічна регуляція, зміст яких залежить від особливостей легітимаційних періодів функціонування політичної влади в Україні. Сучасний етап легітимації політичної влади в Україні засвідчує відтворення нею попередніх технологій імітації демократичних реформ з одночасним поширенням популізму, який є важливою складовою частиною дискурсу політичних партій і кандидатів упродовж усього електорального циклу.

Найбільш ефективними технологіями залишаються маніпуляції з виборчим законодавством, використанням адміністративного ресурсу, підкуп виборців грошима, послугами тощо, а також фальшування зі списками й голосами виборців. Водночас намітилася стійка тенденція переходу від «брудних» маніпулятивних технологій до технологій маркетингового типу, адресних комунікацій з електоратом.

6. З'ясовано форми та динаміку змін електоральної участі громадян на виборах Президента України й українського парламенту. Громадяни України відповідно до вітчизняного законодавства мають широкі можливості до участі на всіх етапах виборчого процесу, зокрема, за допомогою голосування, збирання підписів на підтримку кандидатів, участі у висуванні кандидатів на виборні посади, роботи виборчих комісій різного рівня, передвиборчих штабів, агітаційних кампаній, контролю над ходом виборів тощо. Водночас на масштаби участі у виборах впливають негативні тенденції розвитку демографічної ситуації, яка складається в Україні, підвищення рівня міграційної активності населення, наявність актів виходу з громадянства України й ін.

7. Виявлено загальні тенденції в структурі електоральних переваг громадян на президентських і парламентських виборах 1991–2014 рр. Загалом, зафіксовано дуже низький рівень довіри українських громадян до вищих органів влади, у тому числі до Президента України та Верховної Ради України. На зміни в електоральній географії країни відчутно впливає низка чинників, серед яких головними є падіння привабливості ідеологічних

уподобань і маніпулятивне використання чинника регіональної ідентифікації виборців, спрямованих на протиставлення електорату окремих регіонів країни. В електоральних симпатіях виборців намітилася стійка тенденція прихильності до центристських політичних партій при одночасному падінні довіри до ідеологічних партій лівого й правого спрямувань.

8. Простежено головні тенденції в діяльності та характері зауважень офіційних міжнародних і громадських спостерігачів на президентських та парламентських виборах в Україні кінця 1990-х – початку 2000-х рр. Загалом, виборче законодавство й практика проведення виборів наближаються до європейських стандартів. Водночас деякі положення українського законодавства викликають заперечення міжнародних спостерігачів, зокрема щодо неправомірних обмежень для закордонних ЗМІ, якості виборчих списків, визначення формальної межі допустимих порушень, використання офіційними особами адміністративного ресурсу, застосування «брудних» виборчих технологій тощо. Досі залишається не виконаною рекомендація європейських фахівців щодо прийняття Виборчого кодексу України, застосування якого сприяло б покращенню й удосконаленню електорального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративний ресурс [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
2. Активність виборців на виборах України за період з 1991 по 2010 роки (у відсотках) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2010_1/visnik_st_9.pdf.
3. Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций / Г. Алмонд, С. Верба // Мухаев Р. Политология. Хрестоматия. – М. : Издательство ПРИОР, 2000. – С. 410–420.
4. Аналіз стану законодавчої бази про вибори Президента України: напрямки та шляхи удосконалення згідно з рекомендаціями місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) / Вищий адміністративний суд України. – К. : [б. в.], 2015. – 55 с. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.vasu.gov.ua/userfiles/file/Uzagal_sud_prak/Analiz_vibori_Prezidenta.doc
5. Аналіз стану парламентського виборчого законодавства України: напрямки та шляхи його удосконалення згідно з рекомендаціями місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) / Вищий адміністративний суд України. – К. : [б. в.], 2015. – 49 с. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : www.vasu.gov.ua/Analiz_viborche_zakonodavstvo.
6. Афанасьєва М. В. Виборча інженерія в Україні : монографія / М. В. Афанасьєва. – Одеса : Юридична література, 2014. – 384 с.

7. Бабкіна О. Деякі теоретико-методологічні проблеми сучасного етапу політичної трансформації // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – № 3. – С. 36–50.
8. Баронин А. С. Правила игры в игре без правил. Предвыборные технологии в Украине / А. С. Баронин, А. А. Колпаков. – Praha : Granda Publishing. – 2006. – 188 с.
9. Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.
10. Бекешкіна І. Е. Вибори 2002 : оцінки, мотивація, поінформованість виборців / І. Е. Бекешкіна // Вибори 2002 в оцінках населення і експертів. – К. : [б. в.], 2002. – С. 22–27.
11. Бекешкіна І. Рік 2014-й: від президентських виборів до парламентських. До єдності чи роз'єднаності? / Ірина Бекешкіна // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 85–104.
12. Бекешкіна І. Українські партії на парламентських виборах і структурованість українського суспільства / І. Бекешкіна // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 59–71.
13. Беллами Р. Ліберальні права, соціалістичні цілі та обов'язки громадянина / Річард Беллами // Лібералізм : антол., 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 983–1000.
14. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
15. Берман Ш. Громадянське суспільство та інституціалізація [Електрон. ресурс] / Шері Берман. – Режим доступу : <http://osvita.khpg.org/index.php?do=print&id=1197562970>.

16. Бернейс Э. Пропаганда / Э. Бернейс; пер. з англ. И. Ющенко. – М. : Hippo Publishing, 2010 = 176 с.
17. Бистрицький Є. Проблема легітимації / Є. Бистрицький // Українська державність у ХХ сторіччі. Історико-політичний аналіз. – К. : Політична думка, 1996. – С. 318–320.
18. Біденко А. І. Провокація як екстремальна електоральна технологія в Україні [Електрон. ресурс] / А. І. Біденко. – Режим доступу : http://www.kandydat.com.ua/analitika/211_10.htm.
19. Біденко А. І. «Три сорти України»: антиреклама чи провокація [Електрон. ресурс] / А. І. Біденко. – Режим доступу : http://www.kandydat.com.ua/analitika/28_10.htm.
20. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М. : Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
21. Бойко Н. Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції / Н. Бойко // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 163–171.
22. Бойко Н. С. Виборча система України: суспільно-політичний аспект [Електрон. ресурс] / Н. С. Бойко. – Режим доступу : <http://academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/02-BOYKO.pdf>.
23. Бойко О. Особливості застосування політичних технологій в Україні на виборах 1998–2002 років: порівняльний аналіз / О. Бойко // Історично-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. статей. – Т. 9. – Чернівці, 2002. – С. 146–157.
24. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії : монографія / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
25. Бурдые П. Социология политики: пер. з фр. / сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.

26. Буркут І. Г. Виборчі технології: регіональний досвід / І. Г. Буркут, О. В. Колесников. – Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2009. – 240 с.
27. Бурлачук В. Десакралізація влади і сучасна політична криза в Україні / Віктор Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 95–105.
28. Вайт С. Переосмислення «помаранчевої революції» / Стівен Вайт, Ен Макалістер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 3–27.
29. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избранные произведения / пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602–643.
30. Вибори до Верховної Ради України 2002 : інформ.-довід. вид. / редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К. : Центральна виборча комісія, 2002.– 676 с.
31. Вибори до Верховної Ради України 2006 року : інформ.-аналіт. зб. У двох книгах. Кн. 1 / редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук та ін. – К. : Атіка, 2006.– 624 с.
32. Вибори Президента України 1999 : інформ.-аналіт. вид. / Центральна виборча комісія; редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К. : [б. в.], 2000. – 395 с.
33. Вибори Президента України 2010 : інформ.-аналіт. зб. / В. М. Шаповал (голова ред. колегії). – К. : [б. в.], 2010. – 892 с.
34. Вибори-2012: партійна структура і політична структуризація суспільства [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/politichne-strukturuvannja.htm>.
35. Виборча кампанія-2002: специфіка та імовірні результати [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://tomenko.kiev.ua/cgi/redirect.cgi?url=pc10-2001-06.html>.

36. Висновок щодо Закону «Про вибори народних депутатів України». CDL-AD (2006) 002 rev // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 379–402.
37. Висновок щодо запропонованих змін до Рекомендації R (99) 15 «Про висвітлення засобами масової інформації виборчих кампаній». CDL-AD (2007) 022 // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 254–261.
38. Висоцький О. Легітимаційні технології політичних сил в Україні та їх результативність у здобутті підтримки суспільства на парламентських виборах 2012 р. / Олександр Висоцький // Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 194–209.
39. Висоцький О. Сутність легітимації політики / Олександр Висоцький // Політ. менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 24–34.
40. Висоцький О. Ю. Технології легітимації політичної влади: теорія та практика : монографія / О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ : Пороги, 2010. – 318 с.
41. Вишняк О. І. Динаміка ідеологічних ідентифікацій та електоральна поведінка / О. І. Вишняк // Соціокультурні ідентичності та практики. – К. : ІС НАНУ, 2002. – С. 247–258.
42. Вишняк О. Динаміка потенційного та реального електорату України на парламентських та президентських виборах: 1994–2012 рр. / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін :

- соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 23–43.
43. Вишняк О. Динаміка структури електорального поля України на президентських та парламентських виборах (1994–2013 рр.) / О. Вишняк // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 228–249.
44. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та тенденції змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2010 : соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 24–39.
45. Вишняк О. Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян / О. Вишняк // Українське суспільство. Двадцять років незалежності : соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги. К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 160–178.
46. Відомості про офіційних спостерігачів від іноземних держав на виборах Президента України 25 травня 2014 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/WP041?PT001F01=702>.
47. Вільчинська І. Ю. Політична мотивація: основні наукові підходи і теорії : монографія / І. Ю. Вільчинська. – К. : НАКККіМ, 2010. – 336 с.
48. Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні. Аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 64 с.
49. Волинський А. Стадії політичного процесу. Політико-правові основи класифікації / А. Волинський // Політ. менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 41–51.

50. Ганжуров Ю. Політична реклама як засіб формування парламентської еліти / Ю. Ганжуров // Політ. менеджмент. – 2008. – Спец. випуск. – С. 33–40.
51. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / упоряд. М. О. Шульга. – К. : ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”», 2009. – 80 с.
52. Гербут І. Виборчі системи в аспекті інтересів опозиційних партій та репрезентативності парламенту в сучасній Україні / Ігор Гербут // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2015. – № 2. – С. 252–266.
53. Гофман І. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / И. Гофман: пер. с англ. / под ред. г. С. Батыгина и Л. А. Козловой; вступ. статья Г. С. Батыгина. – М. : Ин-т социолог. РАН, 2003. – 573 с.
54. Даймонд Л. Три парадокси демократії / Ларі Даймонд // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 92–104.
55. Даль Р. Дилеми плюралістичної демократії / Р. Даль // Демократія : антол. / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 533–544.
56. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою : лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / пер. з нім. А. Орган. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
57. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії / Річард Деггер // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 304–326.
58. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці : аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 376 с.
59. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // Социс. – 1994. – № 6. – С. 147–156.

60. Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі. CDL-AD (2006) 018 // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 142–197.
61. Доповідь про виборчі системи: огляд можливих розв'язків та критерії вибору. CDL-AD (2004) 003 // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 84–130.
62. Доповідь про міжнародно визнаний статус спостерігачів на виборах. CDL-AD (2009) 020 // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 231–253.
63. Дослідження: у виборців українських партій різні погляди на питання геополітики та мови [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://news.bigmir.net/ukraine/620084-Doslidjennya-Y-viborciv-ukrainskih-partii-rizni-poglyadi-na-pitannya-geopolitiki-ta-movi/>.
64. Дуда А. До питання правового регулювання статусу спостерігачів від громадських організацій на виборах Президента України 2004 року / Огляд нової редакції Закону України «Про вибори Президента України» / А. Дуда // Правове регулювання проведення виборів Президента України : матеріали конф. 28 квіт. 2004 р. – К. : Нора-друк 2004. – С. 77 – 79.

65. Дюверже М. Политические партии / пер. з фр. / Морис Дюверже. – М. : Академический проект. – 560 с.
66. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття : монографія / під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [ред. кол.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород); НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с.
67. Європейський виборчий доробок. CDL (2002) 7 rev // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 12–44.
68. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – 500 с.
69. Загальна декларація прав людини. ООН, Декларація, міжнародний документ від 10.12.1948 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
70. Заключний звіт місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами. Вибори Президента України 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 року [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/ukraine/107310>.
71. Закон України від 5 липня 2012 р. № 5175-VI «Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5175-17>

72. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 року (Зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2977-III (2977-14) від 17.01.2002). – К. : [б. в.], 2002. – 126 с.
73. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відом. Верховної Ради України. – 2012. – № 10–11. – Ст. 73.
74. Закон України «Про вибори народних депутатів України» із змінами 2014, 2015 рр. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.
75. Закон України «Про вибори народних депутатів України». Офіц. вид. – К. : Парламент. вид-во, 1997. – 54 с.
76. Закон України «Про вибори народних депутатів України». Офіц. тексти. – К. : Право, 2005. – 148 с.
77. Закон України «Про вибори народних депутатів України». Прийнятий на восьмій сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання 18 листоп. 1993 р. – К. : Укр. правн. фундація; Вид-во Право, 1993. – 48 с.
78. Закон України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. № 474-XIV [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/metod/vydannja/vibory1999.pdf>.
79. Закон України «Про вибори Президента України». Із змінами включно 2015 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/474-14>.
80. Закон України «Про вибори Президента України». Із змінами, внесеними законами України від 9 жовтня 1991 року № 1639-XII, від 24 лютого 1994 року № 3997-XII // <http://www.ligazakon.ua>.
81. Закон України «Про вибори Президента України» від 18.03.2004 №1630-VI [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1630-15/page7>.
82. Закон України «Про вибори Президента України». – К. : Центральна виборча комісія, 2009. – 130 с.

83. Закон України «Про внесення змін до статті 24 Закону України “Про вибори Президента України” щодо зменшення мінімальної кількості членів дільничних виборчих комісій» від 6 травня 2014 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1245-18/paran2#n2>.
84. Закон України «Про громадські об’єднання» від 22 березня 2012 року // Відом. Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.
85. Закон України «Про державний реєстр виборців» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/698-16>.
86. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3FshowHidden=1&art_id=244273463&cat_id=244268916.
87. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 року. (Зі змінами 2006, 2010, 2011, 2014, 2015 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/281-14>.
88. Закон України «Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року» від 5 липня 2012 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5175-17>.
89. Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 року. (Зі змінами 2012, 2013 рр.) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>.
90. Закон України «Про політичні партії в Україні» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
91. Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» від 23 квітня 1991 року. (Зі змінами 1992–2015 рр.) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

92. Закон України «Про Центральну виборчу комісію» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1932-15>.
93. Закон Української РСР «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1286-12>.
94. Закон УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР». – К. : Політвидав України, 1989. – 43 с.
95. Закон УРСР «Про вибори Президента Української РСР» // Відом. Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 448.
96. Закон УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» // Відом. Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – Ст. 445.
97. Закон УРСР «Про Президента Української РСР» // Відом. Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 446.
98. Зоткін А. Автономізм в Україні як механізм реалізації політичних інтересів / Андрій Зоткін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 84–110.
99. Іноземні спостерігачі на парламентських виборах 1998 р. Офіційний сайт ЦВК [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>.
100. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналіт. доповідь / за ред. Г. І. Зеленько. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 164 с.
101. Итоговый отчет по результатам общенационального наблюдения за парламентскими выборами 2012 г. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://vibori.co.ua/articles/1/1129/itogovyi-otchet-po-rezultatam-obschenatsionalnogo-nablyudeniya-za-parlamentskimi-vyborami-2012/>.
102. Карл Т. Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы

- при изучении посткоммунистических трансформаций / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // Полис.– 2004.– № 4.– С. 6–27.
103. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / М. С. Кармазінна. – К. : [б. в.], 2007. – 365 с.
104. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Томас Карозерс // Полит. наука. Политическое развитие и модернизация: совр. исслед. : сб. науч. тр. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – № 2.– С. 42–65.
105. Керівні принципи щодо заборони і розпуску політичних партій та подібних заходів. CDL-INF (2000) 1 // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 290–306.
106. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної «кухні» : монографія / Л. Д. Климанська. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. – 332 с.
107. Ключковський Ю. Передмова / Ю. Ключковський // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 7–11.
108. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь. CDL-AD (2002) rev // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 50–81.

109. Кодекс належної практики щодо політичних партій. CDL-AD (2009) 002 // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 367–378.
110. Кокорська О. І. Легітимність влади та довіра в суспільстві, що трансформується: теоретико-методологічні проблеми / О. І. Кокорська // Наук. записки НаУКМА. – Т. 31: Політ. науки. – К. : КМ Academia, 2004. – С. 37–42.
111. Колесников О. Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні / Олексій Колесников // Вісник Центральної виборчої Комісії. – 2011. – № 2. – С. 56–64.
112. Колесников О. Після Майдану: до питання про стратегію розвитку України / Олексій Колесников // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – № 3. – С. 295–306.
113. Кононов І. Донбас і Галичина в регіональній системі України / Ілля Кононов, Світлана Хобта, Світлана Щудло // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 73–98.
114. Колодій А. Від виборів до виборів: суспільство і влада в Україні на перехідному етапі / А. Колодій // Львівщина – 98. Соціальний портрет в загальноукраїнському контексті : С. А. Давимука, А. Ф. Колодій, Ю. А. Кужелюк та ін. – Л. : НАН України. Ін-т регіональних досліджень, 1999. – 348 с. – С. 286–341.
115. Колодій А. Між демократією та олігархією: нові гравці на політичній сцені і громадська думка / А. Колодій // Львівщина на порозі ХХІ ст. Соціальний портрет : кол. моногр. / [С. А. Давимука, А. Ф. Колодій, Ю. А. Кужелюк та ін.]. – Львів : НАН України, Ін-т регіональних досліджень, 2001. – С. 57–113.

116. Колодій А. Народ і партії у виборах 2014 року. Загальна оцінка результатів [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Kolodij_Narod_i_partii_u_vyborah.htm.
117. Кресіна І. О. В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : монографія / І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003.– 368 с.
118. Крос К. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції / пер. з англ. Р. Ткачук / Кетлін Крос, Роберт Гакет. – К. : Основи, 2000. – 142 с.
119. Кудинов О. П. Диалектика выборов / О. П. Кудинов, Г. А. Шипилов. – М. : МАСТЕР, 1997. – 340 с.
120. Куценко Є. Регіональна диференціація електорального простору України: аспект виборчих технологій / Євген Куценко // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2015. – № 2. – С. 209–223.
121. Куценко О. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? / Ольга Куценко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 18–32.
122. Лейн Д. «Кольорова» революція як політичний феномен / Девід Лейн // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 16–38.
123. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Аренд Лейпхарт / пер. с англ. под. ред. А. М. Салмина, Г.В. Каменской. – М. : Аспект Пресс, 1997.– 287 с.
124. Лісничий В. Сучасний виборчий PR / В. Лісничий, В. Грищенко, В. Іванов та ін. – Сєверодонецьк : Вид. дім «ЄВРИКА», 2001. – 480 с.
125. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман / пер. с англ. Т. В. Барчуновой. – М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

126. Липсет С. М. Политическая социология / С. М. Липсет // Америк. социол. Перспективы. Проблемы. Методы / сокр. пер. с англ. – М. : Прогресс, 1972.– С. 203–219.
127. Липсет С. М. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С. М. Липсет, С. Роккан // Партии и выборы : Хрестоматия / РАН. ИНИОН. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД РФ. Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина.– Ч. 1. – М. : ИНИОН, 2004.– С. 49–80.
128. Луман Н. Реальность масмедиа; пер. нем. А. Ю. Антоновского / Н. Луман. – М. : Праксис, 2005. – 256 с.
129. Малкин Е. Политические технологии / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Русская панорама, 2006. – 680 с.
130. Матеріали спостереження Комітету виборців України. Повторне голосування на виборах президента України 26 грудня 2004 року. Пам'ятка щодо здійснення спостереження спостерігачами комітету виборців України на виборах Президента України 31 жовтня 2004 року. / Комітет виборців України. – К. : [б. в.], 2004. – 130 с.
131. Міжнародна місія зі спостереження за виборами // Україна – Вибори Президента України, 17 січня 2010 р.: Заява про попередні результати та висновки спостереження. – Київ, 18 січня 2010 р. – С. 2–3. // Офіційний сайт *Office for Democratic Institutions and Human Rights – Elections* [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/>.
132. Мокан В. І. Чинники ефективності виборчих технологій в Україні / В. І. Мокан // Гілея : зб. наук. праць. – К. : ВІРУАН, 2010. – Вип. 34. – С. 333–340.
133. Мокан В. І. Ефективність виборчих технологій в сучасному електоральному процесі : автореф. дис. канд. політ. н.; спец-ть 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / В. І. Мокан. – К. : 2010. – 19 с.

134. М'ягков М. Вибори 2010 в Україні: чи є підстави говорити про фальсифікації? / Михайло М'ягков, Пітер С. Ордешук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 15–40.
135. Николко М. В. Коммуникативная природа легитимационных процессов: дис... канд. философ. наук: 09.00.03 / М. В. Николко. – Симферополь : [б. в.], 2004. – 203 с.
136. Нормативне закріплення статусу і прав парламентської опозиції. Аналітична записка. Київ, НІСД [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/550/>.
137. ОБСЄ/БДПЛ відкриває місію зі спостереження за достроковими виборами Президента України [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/116626>
138. ОБСЄ/БДПЛ відкриває місію зі спостереження за парламентськими виборами в Україні [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/93678>
139. Опозиційна партія не пройшла до парламенту Киргизії [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.rbc.ua/ukr/analytics/oppozitsionnaya_partiya_ne_proshla_v_parlament_kirgizii_1198133533.
140. Ордешук П. Уроки для громадян нових демократій / перекл. з англ. і наук. ред. В. Пасісниченко / Пітер Ордешук. – Харків : Центр освітніх ініціатив, 2005. – 188 с.
141. Особливості виборчого процесу та результати парламентських виборів 2002 року [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc12-2002-02>.
142. Останні акорди виборчих перегонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=index&catid=1&to pic=&all stories=1>.
143. Офіційні спостерігачі від громадських організації на позачергових виборах Президента України 25 травня 2014 р.

- [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/vp_2014/metod/perelik_go_sposterigachi_pu_2014.pdf.
144. Офіційні спостерігачі від іноземних держав та міжнародних організацій. Офіц. Сайт ЦВК [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>.
145. Пай Л. Незападный политический процесс / Люсин Пай // Полит. наука. Полит. развитие и модернизация: Современные исслед. : сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН.– М., 2003.– № 2.– С. 66–86.
146. Парламентські вибори в Україні 1994 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
147. Партія регіонів у 75 разів випереджає опозицію за кількістю позитиву на телебаченні [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/partiya_regioniv_u_75_raziv_viperedzhae_opozitsiyu_za_kilkistyuu_pozitivu_na_telebachenni.html.
148. Пастухов В. Б. Украина – не с Россией. Причины и последствия стратегических просчетов российской политики по отношению к Украине / В. Б. Пастухов // Полис. – 2005.– № 1. – С. 25–35.
149. Перебийголова Н. Технології деміфологізації українського виборчого процесу / Наталія Перебийголова // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – № 4. – С. 157–173.
150. Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» // Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів України 2012–2013 років : інформ.-аналіт. зб.; ред. колегія: М. В. Охендовський, А. Й. Магера, Ж. І. Усенко-Чорна та ін. / Центральна виборча комісія. – К. : [б. в.]. – С. 731–732.
151. Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода» «Своя влада – своя власність – своя гідність на своїй, богом даній землі» // Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів

- України 2012–2013 років : інформ.-аналіт. зб.; ред. колегія: М. В. Охендовський, А. Й. Магера, Ж. І. Усенко-Чорна та ін. / Центральна виборча комісія. – К. : [б. в.]. – С. 739–740.
152. Передвиборна програма КПУ «Повернемо країну народу!» // Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів України 2012–2013 років : інформ.-аналіт. зб.; ред. колегія: М. В. Охендовський, А. Й. Магера, Ж. І. Усенко-Чорна та ін. / Центральна виборча комісія. – К. : [б. в.]. – С. 736–738.
153. Передвиборна програма Партії регіонів «Від стабільності – до добробуту 2012–2017» // Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів України 2012–2013 років : інформ.-аналіт. зб.; ред. колегія: М. В. Охендовський, А. Й. Магера, Ж. І. Усенко-Чорна та ін. / Центральна виборча комісія. – К. : [б. в.]. – С. 728–730.
154. Передвиборна програма політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія кличка» «Від успіху людини – до успіху країни» // Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів України 2012–2013 років : інформ.-аналіт. зб.; ред. колегія: М. В. Охендовський, А. Й. Магера, Ж. І. Усенко-Чорна та ін. / Центральна виборча комісія. – К. : [б. в.]. – С. 733–735.
155. Петров О. Социологические избирательные технологии / О. Петров. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1998. – 164 с.
156. Позачергові вибори народних депутатів України 2007 року: Інформаційно-довідкове видання. – К. : Фенікс, 2008. – 704 с.
157. Позачергові вибори Президента України 25.05. 2014 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/vp2014/wp300pt001f01=702.html>.
158. Пойченко А. М. Політика, теорія і технології діяльності / А. М. Пойченко. – К : Ін-т політології і національних відносин НАН України, 1995. – 164 с.

159. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посіб. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Укр. тов-во сприяння соціальним інноваціям; ред. кол. : Е. А. Афонін (голова), Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко. – К. : Парламент. вид-во, 2008. – 416 с.
160. Політичні проблеми сучасної України : аналіт. доповіді Інституту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 600 с.
161. Політологічний енциклопедичний словник / за заг. ред. Шемшученка Ю. С., Бабкіна В. Д. – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – 635 с.
162. Поліщук І. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики / Ігор Поліщук // Політ. менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 137–146.
163. Положення про порядок реєстрації та статус офіційних спостерігачів на виборах Президента України. Постанова Центр. виборчої комісії // Вибори Президента України 1999. Інформ.-аналіт. вид. / Центральна виборча комісія; редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К. : [б. в.], 2000. – С. 228–230.
164. Положення про статус офіційних спостерігачів від інших держав та міжнародних організацій України та кандидатів у депутати на виборах народних депутатів України затверджене постановою Верховної Ради України від 13 січня 1998 року № 8 // Відом. Верховної Ради України. –1998. – № 5. – Ст. 21.
165. Полторак В. Політичний маркетинг та організацій виборчих кампаній / В. Полторак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 61–79.
166. Порівняльна доповідь про виборчі бар'єри та інші особливості виборчих систем, які ставлять перешкоди партіям у доступі до парламенту // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської

- Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : [б. в.], 2009. – С. 217–230.
167. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 року. (Зі змінами 2011, 2014 рр.) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>.
168. Права людини в Україні – 2007. Узагальнена доповідь правозахисних організацій [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?do=print&id=1217067574>.
169. Прибиткова І. Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін / І. Прибиткова // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 196–210.
170. Проект Виборчого кодексу України № 312-1 від 03.10.2015 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671.
171. Проект концепції Кодексу про вибори, референдуми в Україні (Виборчого кодексу України). – К. : Факт, 2000. – 54 с.
172. Про ОБСС/БДПЛ [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://uchebnik-online.com/133/2057.html>.
173. Протокол Центральної виборчої комісії про результати виборів президента України [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/info/protokol_cvk_25052014.pdf.
174. Почепцов Г. Г. Революция.com. Основы протестной инженерии / Г. Г. Почепцов. – М. : Европа, 2005. – 532 с.
175. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація А. Пшеворський // Демократія : антол. / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 605–648.

176. Пшизова С. Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе С. Н. Пшизова // Полис. – 2000. – № 2. – С. 30–44.
177. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія : антол. / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583–604.
178. Резнік В. Підвалини соціального порядку в суспільстві: уподобання громадян України / В. Резнік // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 24–36.
179. Резнік О. Соціальна легітимація української державності: методологічні і методичні проблеми вивчення / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 50–62.
180. Реммеле А. Структура размежеваний и партийные системы в Восточной Европе А. Реммеле // Партии и выборы: Хрестоматия / отв. ред. и сост. Г. Н. Андреева, Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина. – Ч. 2. – М. : ИНИОН, 2004. – С. 88–108.
181. Рибачук М. Історичні аспекти становлення виборчої системи України / Микола Рибачук, Іван Шкурат // Політ. менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 83–98.
182. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Євгена Марічева / П'єр Розанвалон. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
183. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. №1393-р «Про затвердження Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679>.

184. Романюк А. Виборча система України / Анатолій Романюк // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти; за ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. – Вроцлав : [б. в.], 2010. – С. 523–534.
185. Романюк А. Ідеологічні маркери програм та виборчих маніфестів парламентських партій України (за результатами парламентських виборів 2012 р.) // Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 94–106.
186. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД-«Астролябія», 2005. – 366 с.
187. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія / Н. Ротар – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.
188. Ручка А. Політико-ідеологічна самоідентифікація населення сучасної України // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін : соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 29–40.
189. Рябов С. Г. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз) : дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / С. Г. Рябов. – К. : [б. в.], 1997. – 424 с.
190. Рябов С. Легітимація / Сергій Рябов // Політологія: словник понять і термінів. 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Видавничій дім «КМ Академія», 2001. – С. 128.
191. Сарторі Д. Вертикальна демократія / Джованні Сарторі // Демократія : антол. / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 486–532.
192. Серета О. С. Види та форми легітимізаційного процесу: розвінчування теорії легітимізації / О. С. Серета // Вісник Київського

- національного університету: Соціологія, Психологія, Педагогіка. – 2004. – № 20–21. – С. 4–6.
193. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. Жаліло, К. Кононенко, В. Яблонський та ін.; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.
194. Соціологічні дослідження. У виборців українських партій різні погляди на питання геополітики та мови [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1401332-doslidzhennya-u-viborciv-ukrayinskih-partij-rizni-poglyadi-na-pitannya-geopolitiki-ta-movi>.
195. Специфіка виборчих технологій: порівняльний аналіз 1998–2002 років [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc03-2002-07>.
196. Спільний висновок від 17.10.2011 щодо законопроекту «Про вибори народних депутатів України» // Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) / ОБСЄ/БДПЛ [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/ukraine/107310>.
197. Спільний висновок ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської Комісії Ради Європи щодо Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо виборів Президента України», прийнятого Верховною Радою України 24 липня 2009 року // Електронний ресурс. – Режим доступу : www.osce.org/documents/2009/10/10/40858_en.pdf.
198. Степаненко В. Громадські організації в патерналістському суспільстві / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін : соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 120–127.
199. Стрипко М. Роль соціальних мереж Інтернету у парламентській виборчій кампанії 2012 року в Україні / Максим Стрипко //

- Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – С. 176–185.
200. Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – Спецвипуск: політичні технології. – 152 с.
201. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій : навч. посібник / В. М. Петрик, О. А. Штоквіш, В. І. Полевий та ін. – К. : Росава, 2006. – 208 с.
202. Томенко М. Україна напередодні та після виборів: огляд політичних сил / М. Томенко, В. Мельниченко, В. Яблонський // Політ. думка. – 1994. – № 2. – С. 35–42.
203. Указ Президента України від 25 лютого 2016 № 68/2016 «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.
204. Указ Президента України від 25 серпня 2015 № 501/2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.
205. Україна. Вибори Президента України 17 січня та 7 лютого 2010 р. Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами. – Варшава : [б. в.] – 28 квітня 2010 р. – 37 с. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/67844?download=true>
206. Украина. Внеочередные выборы народных депутатов 26 октября 2014 г. Итоговый отчет по наблюдению за выборами Миссии ОБСЕ/БДИПЧ. Варшава 19 декабря 2014 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/ru/odihr/elections/ukraine/133436?download=true>.

207. Україна обречена либо на распад, либо на революцию. Заявление Лидера ПСПУ Наталии Витренко [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.vitrenko.org/start.php?lang=1&part_id=1&article_id=9088.
208. Україна. Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 р.: Остаточний звіт місії спостереження за виборами ОБСЄ/БДПЛ [Електрон. ресурс]. – Варшава, 2014. – 44 с. Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/120961?download=true>.
209. Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 2. Таблиці і графіки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 412 с.
210. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – 560 с.
211. Фаррелл Д. М. Электоральные системы, партии и избиратели: сравнительный обзор / Дэвид М. Фаррелл // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в г. Харькове; ХНУ им. В. Н. Каразина; рук. проекта В. П. Семиноженко; научн. ред. А. А. Фисун. Вып. 9. – Харьков, 2012. – С. 84–97.
212. Фукуяма Ф. Всесвітня ліберальна революція / Френсіс Фукуяма // Лібералізм : антол., 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 1061–1071.
213. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю. Хабермас // Теоретическая социология : антол. : в 2 ч. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – С. 353–372.
214. Хан Е. А. Избирательная система как элемент электоральной инженерии [Електрон. ресурс] / Е. А. Хан. – Режим доступу : <http://www.academia.edu/4139333>.

215. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // Международная экономика и международные отношения.– 1995.– № 6.– С. 87–94.
216. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну / В. Хмелько // Дзеркало тижня. – 2006. – 24 черв.
217. Цокур Є. Проблеми легітимності політичної влади / Євген Цокур // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – № 3. – С. 172–186.
218. Чепурко Г. Проблеми формування соціального капіталу в Україні на сучасному етапі / Г. Чепурко // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 271–283.
219. Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів України 2012–2013 років. Інформаційно-аналітичний збірник; ред. колегія: М. В. Охендовський, А. Й. Магера, Ж. І. Усенко-Чорна та ін. / Центральна виборча комісія. – К. : [б. в.]. – 1056 с.
220. Чи скористалися б Ви правом голосувати «проти всіх», якщо б це можна було робити на виборах 2012 року? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=877.
221. Чубаєвський В. Вітчизняний та міжнародний контроль за виборами в Україні / В. Чубаєвський // Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. студ та аспір., Чернівці, 7–8 квіт. 2016 р. – Чернівці, 2016. – С. 81–83.
222. Чубаєвський В. Електоральна легітимація влади в умовах демократичної трансформації / В. Бортніков, В. Чубаєвський // *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych.* – № 5. – Zytomierz; Kijow; Krakow, 2015. – S. 55–64.

223. Чубаєвський В. Зовнішньополітична легітимація влади в електоральному процесі / В. Чубаєвський // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали ІХ міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. (12–13 трав. 2015 р.). – Т. 1. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2015. – С. 129–132.
224. Чубаєвський В. Інститути політичної легітимації влади в електоральному процесі в Україні / В. Чубаєвський // Наук. вісник СНУ ім. Лесі Українки. – 2015. – № 11. – С. 13–18.
225. Чубаєвський В. Інституційні особливості функціонування сучасних українських політичних партій // Політологічні читання імені професора Богдана Яроша : зб. наук. праць. – Вип. 5. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – С. 258–264.
226. Чубаєвський В. Проблема електоральної легітимація політичної влади в Україні у зарубіжній літературі / В. Чубаєвський // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали Х міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. (17–18 трав. 2016 р.). – Т. 3. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2016. – С. 190–193.
227. Чубаєвський В. Правові підстави участі громадян України на парламентських виборах (1991–2014 рр.) / В. Чубаєвський // Держава і право : зб. наук. праць. – Серія : Політичні науки. – 2016. – № 71. – С. 168–177.
228. Чубаєвський В. Правові підстави участі громадян України на президентських виборах (1991–2014 рр.) / В. Чубаєвський // Панорама політологічних студій. Науковий вісник РДГУ. – 2016. – Вип. 14. – С. 218–227.
229. Чубаєвський В. Регіональний аспект політичної легітимації влади в Україні / В. Чубаєвський // Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація : матеріали Першої Міжнар. наук.-практ. конф., конф. (Київ, 24–25 лист. 2015 р.) / Київ. нац. ун-т

- будівництва і архітектури та ін. – Київ; Тернопіль : Астон, 2015. – С. 231–236.
230. Чубаєвський В. Технології політичної легітимації / В. Чубаєвський // Політологічні читання імені професора Богдана Яроша : зб. наук. праць. – Вип. 4. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – С. 166–172.
231. Чубаєвський В. Шляхи та засоби політичної легітимації влади в Україні / В. Чубаєвський // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2016. – Вип. 8. – С. 115–123.
232. Шабо Ж.-Л. Основные типы легитимности / Ж.-Л. Шабо // Полис. – 1993. – № 5 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.democracy.ru/curious/democracy/legitimacy.html>.
233. Шаповаленко М. Взаємовідносини між урядом та опозицією: світовий досвід та українські реалії : аналіт. записка / М. Шаповаленко, О. Авксентьев [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/oktober08/9.htm>.
234. Шведа Ю. Політичні партії України: «виборчі партії» чи виборчі проекти? / Юрій Шведа // Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 88–93.
235. Шведа Ю. Технологія виборчої кампанії. Основи електорального маркетингу та менеджменту : навч.-метод. Посібник / Ю. Шведа. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 340 с.
236. Шевченко В. Вибори – 2007: аналіз діяльності телерадіоорганізацій / В. Шевченко, І. Курус // Голос України. – 2007. – 26 жовт.
237. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / Андреас Шедлер // Демократія : антол. / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 687–714.

238. Шкурат І. В. Становлення та розвиток політичних виборів в Україні (управлінський аспект): автореф. дис. к. н. з держ. управління: 25.00.01/ І. В. Шкурат. – К. : [б. в.], 2002. – 20 с.
239. Шміттер Ф. К. Чим є і чим не є демократія / Шміттер Ф. К., Т. Л. Карл // Демократія : антол. / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005.– С. 79–91.
240. Шульга А. Легитимация и «легитимация»: феноменологический анализ. – К. Ин-т социологии НАН Украины, 2012. – 208 с.
241. Юрійчук Є. П. Електоральна та референтна легітимація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти : монографія / Євгенія Юрійчук. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 480 с.
242. Якби наступної неділі відбувалися нові вибори до Верховної Ради, то за яку партію Ви би проголосували? Соціолог. опитування Центру Разумкова [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1031.
243. Якименко Ю. Парламентські вибори – 2012: вплив суспільних поділів на електоральні стратегії та перспективи розвитку партійної системи / Юрій Якименко // Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – С. 69–78.
244. Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян в контексті виборчої кампанії / Юрій Якименко, Олександр Литвиненко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1. – С. 2–18.
245. Яку систему виборів до парламенту Ви вважаєте найкращою для України (динаміка, 2001–2007) // Центр Разумкова [соціологічне опитування]; [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=99.

246. Яремчук Я. вибори 2012 – і «лівий поворот» в Україні / В'ячеслав Яремчук // Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. – К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – С. 165–176.
247. 31 березня 2002 року в Україні відбулося голосування на виборах до парламенту та органів місцевого самоврядування [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.brama.com/ua-consulate/golos.htm>.
248. International Commission on Intervention and State Sovereignty. The Responsibility to Protect: Research, Bibliography, Background. Supplementary volume to the report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. December 2001. – Ottawa. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iciss.ca/report-en.asp>.
249. Landemore H. Is Representative Democracy Really Democratic? Interview of Bernard Manin and Nadia Urbinati [Електрон. ресурс] / H el ene Landemore. – New York, April 10, 2007. La vie des idees. – Режим доступу: www.laviedesidees.fr/IMG/pdf/20080327_manin_en.pdf.
250. Li B. What is constitutionalism? / B. Li // Perspectives. – 2000. – Vol. 1, No. 6. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.oycf.org/perspectives/6_063000/what_is_constitutionalism.htm.
251. Lijphart A. Comparative Politics and the Comparative Method [Електрон. ресурс] / A. Lijphart // American Political Science Review. – 1971. – Vol. 65. – № 5 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://links.jstor.org/sici?sici=0003-0554%65197112>.
252. Norris P. A Virtuous Circle: Political Communications in Post-Industrial Societies / Pippa Norris. – N.Y. : Cambridge University Press, 2000. – 398 p. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : https://books.google.com.ua/books?id=Vy7EKh3ap5oC&redir_esc=y.
253. Osborn G. Politics and Media In An Internet Age / George Osborn [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.georgeosborne.co.uk/shadow_news.php?id=21.

254. Tilly C. From Mobilization to Revolution. Reading / Charles Tilly. – Addison–Wesley, 1978. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/50931/156.pdf>.